ISBN 978-966-308-990-4

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ (інтегрований курс) 2026

9

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

(інтегрований курс)

ЧАСТИНА 1

9

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ
(інтегрований курс)

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2026

УДК 94(477+100)(075.3)
І 90

Авторський колектив:
Ірина Васильків, Ілля Паршин, Микола Вітенко, Ірина Димій

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник підготовлено відповідно до модельної програми
«Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2)
для закладів загальної середньої освіти
(автори: Власова Н. С., Желіба О. В., Кронгауз В. О.,
Секиринський Д. О., Щупак І. Я.)

Науковий консультант Дмитро Вирський, д. і. н.,
провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Васильків І. Д. та ін.
І 90 Історія: Україна і світ (інтегрований курс) : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 1 / І. Д. Васильків, І. Л. Паршин, М. Д. Вітенко, І. С. Димій. — Тернопіль : Астон, 2026. — 304 с. : іл.

ISBN 978-966-308-990-4

Підручник підготовлено відповідно до модельної програми «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2) для закладів загальної середньої освіти (автори: Власова Н. С., Желіба О. В., Кронгауз В. О., Секиринський Д. О., Щупак І. Я.), рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883). Змістове наповнення підручника враховує вікові особливості здобувачів освіти та сприятиме досягненню очікуваних результатів навчання, передбачених модельною програмою.

УДК 94(477+100)(075.3)

Інтерактивний електронний додаток
можна переглянути за QR-кодом
або за покликанням https://cutt.ly/PrFf17rD

ISBN 978-966-308-990-4

© Васильків І. Д., Паршин І. Л.,
Вітенко М. Д., Димій І. С., 2026
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2026

Зміст

Тим, хто вивчає модерну історію України і світу 8

§ 1. Вступ. «Довге XIX століття» — створення модерного суспільства.... 9
1.1. Короткі підсумки Ранньомодерної доби 9
1.2. Що називають «довгим XIX століттям»? 12
1.3. Україна та українці у «довгому XIX столітті» 13

Розділ 1. Велика Французька революція та народження нової Європи (1789–1849 рр.)

§ 2. Велика Французька революція: передумови, причини і початок.. 17
2.1. Ідеї Просвітництва у Франції 17
2.2. Криза «старого порядку» й інші причини Великої Французької революції 18
2.3. Початок Великої Французької революції 19

§ 3. Велика Французька революція: від республіки — до консулату .. 22
3.1. «Декларація прав людини і громадянина» 22
3.2. Оголошення Франції республікою: вибори і терор 25
3.3. Завершення і значення Великої Французької революції 28

§ 4. Наполеонівські війни. Віденський конгрес 31
4.1. Становлення Французької імперії. «Кодекси» Наполеона 31
4.2. Що таке наполеонівські війни (1799–1814)? 32
4.3. Кінець політичної «кар'єри» Наполеона Бонапарта 34
4.4. Що таке Віденський конгрес і «сто днів Наполеона»? 35

§ 5. Україна на політичній карті Європи на рубежі XVIII–XIX століть — між Австрією і Росією. *Практикум* 38
5.1. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії 39
5.2. Соціальний та етнічний склад населення підросійської України 41
5.3. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії 42
Практикум 45

§ 6. Розвиток українських земель у період Великої Французької революції та наполеонівських воєн 48
6.1. Українські землі в період Великої Французької революції 48
6.2. Українські загони у наполеонівських війнах 50
6.3. Масони та їхні ідеї 51

§ 7. Політичний і соціально-економічний розвиток країн Європи та Америки в першій половині XIX ст. 54
7.1. Що таке індустріальна (промислова) революція XIX ст.? 54
7.2. Розвиток парламентаризму 55
7.3. Зміни в повсякденному житті 57

§ 8. Формування головних ідеологій сучасного світу **60**
8.1. Консерватизм і лібералізм *60*
8.2. Соціалізм, комунізм, анархізм *62*
8.3. Імперіалізм та націоналізм *63*

§ 9. Національне відродження слов'янських народів. «Весна народів» **67**
9.1. Слов'янські народи напередодні «Весни народів» *67*
9.2. «Весна народів» у Європі *70*
9.3. Слов'янські народи в революційних подіях 1848–1849 рр. *75*

§ 10. Національне відродження на українських землях **77**
10.1. Початки українського національного відродження на землях, підвладних Російській імперії *77*
10.2. Початок національного відродження на західноукраїнських землях *80*
10.3. Український виступ у час «Весни народів» *83*

STEM-кейс «Велика Французька революція, Наполеон та метрична система мір» **87**

Інтегруємо! Історія поза історією. «Мистецтво революції» **89**

Підсумок до розділу 1 «Велика Французька революція та народження нової Європи (1789–1849 рр.)» **91**

Розділ 2. Індустріальна революція

§ 11. Вікторіанська Англія — «майстерня світу» **94**
11.1. Індустріалізація. Перетворення Англії в «майстерню світу» *94*
11.2. Криза перевиробництва *96*
11.3. Робітничий рух та соціальний компроміс *96*

§ 12. США на шляху до світового лідерства **99**
12.1. Особливості розвитку США в першій половині XIX ст. Передумови Громадянської війни *99*
12.2. Як розгорталася Громадянська війна у США? *101*
12.3. Сполучені Штати Америки в останній третині XIX – на початку XX ст. *104*

§ 13. Австрійська імперія: політика меркантилізму **109**
13.1. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II та їх наслідки *109*
13.2. Австрійська імперія після наполеонівських воєн *110*
13.3. Економічний розвиток: промисловий переворот, індустріалізація та політика меркантилізму *112*

§ 14. Господарський розвиток українських земель у складі Австрійської імперії. *Практикум* **114**
14.1. Наслідки реформ Марії-Терезії та Йосифа II для українських теренів *114*
14.2. Господарський розвиток західноукраїнських земель до 1848 р. Перший етап індустріальної революції *115*
14.3. Економіка західноукраїнських земель другої половини XIX ст. *117*
14.4. Економіка західноукраїнських земель на початку XX ст. *120*
Практикум *123*

§ 15. Російська імперія на шляху до соціально-економічної модернізації **126**
15.1. Економічний розвиток Російської імперії в першій половині XIX ст. *126*
15.2. Кримська війна (1853–1856 рр.) *128*
15.3. Спроби реформ 60–70-х років XIX ст. *129*
15.4. Стан імперської економіки наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. *131*
15.5. Російська імперія на початку XX ст. Реформи Столипіна *133*

§ 16. Господарський розвиток українських земель у складі Російської імперії. *Практикум* **135**
16.1. Господарський розвиток українських земель у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. *135*
16.2. Перший етап промислового перевороту на українських землях *136*
16.3. Господарський розвиток українських земель у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *137*
Практикум *141*

§ 17. Соціальні зміни в європейському світі XIX століття **145**
17.1. Процес модернізації та його складові *145*
17.2. Що таке монополізація економіки? *146*
17.3. Держава та її роль у суспільному житті XIX ст. *147*
17.4. Як формувалось індустріальне суспільство в розвинених країнах світу? *149*

§ 18–19. Соціальні зміни в українському суспільстві. Модернізація та Україна **153**
18–19.1. Реформи 1860–1870-х років та зміни в українському суспільстві *153*
18–19.2. Тенденції соціально-економічного розвитку українських земель *156*
18–19.3. Модернізація суспільства *158*

STEM-кейс «Індустріальна революція» **162**

Інтегруємо! Історія поза історією. «Солодка модернізація» **164**

Підсумок до розділу 2 «Індустріальна революція» **167**

Розділ 3.
Державно-політичний устрій

§ 20. Франція: між монархією та республікою 170
20.1. Реставрація Бурбонів 170
20.2. Передумови Липневої революції 171
20.3. Липнева революція і встановлення Липневої монархії 173
20.4. «Весна народів». Друга республіка. Імперія 175

§ 21. Британський парламентаризм 177
21.1. Двопартійна система 177
21.2. Парламентська (виборча) реформа 1832 р. 179
21.3. Друга і третя виборчі реформи (1867 р., 1884 р.) 181

§ 22. Російська імперія: самодержавство і спроби реформ 183
22.1. Спроби реформування російського самодержавства на початку XIX ст. 183
22.2. Суспільні рухи в Росії середини XIX ст. 185
22.3. Політичні рухи в Російській імперії на початку XX ст. 185

§ 23. Австро-Угорщина — дуалістична монархія 189
23.1. Перетворення Австрії в дуалістичну монархію 189
23.2. Австро-Угорщина у другій половині XIX – на початку XX ст. 190
23.3. Господарський розвиток Австро-Угорської імперії 192

§ 24–25. Політико-правове становище українців у складі Російської та Австро-Угорської імперій 195
24–25.1. Українське політичне життя в Австро-Угорщині. Галицький крайовий сейм 195
24–25.2. Політичне становище підросійських українців 199
24–25.3. «Українське питання» у Державній думі Російської імперії 205

STEM-кейс «Державно-політичний устрій Європи в XIX столітті» 208

Інтегруємо! Історія поза історією. «Зеркало» 210

Підсумок до розділу 3 «Державно-політичний устрій» 213

Розділ 4.
Утворення національних держав. Міжнаціональні відносини

§ 26. Німеччина та Італія: від роздробленості до «світової політики» 216
26.1. Об'єднання Італії 216
26.2. Об'єднання Німеччини 221

§ 27. Виникнення незалежних держав на Балканах 227
27.1. «Східне питання» і «грецький проєкт» 227
27.2. Чорногорія, Сербія, Греція 228
27.3. Болгарія, Румунія, Албанія 229
27.4. «Русофільство»: очікування і реалії 230

§ 28. Австро-Угорщина — «клаптикова імперія» 231
28.1. Національні суперечності та імперська політика «клаптикової імперії» 231
28.1.1. Польський національний рух: від «потрійного лоялізму» до національної ідеї 231
28.1.2. Австрославізм та інші слов'янські рухи (чехи, хорвати, серби) 234
28.2. Український національний рух. Шлях до самоідентифікації та «українського П'ємонту» 237
28.2.1. Москвофіли, народовці, радикали. Українські політичні партії 237
28.2.2. Політичне життя українців Австро-Угорщини на початку XX ст. 240
28.3. Габсбурги та «українське питання» 241

§ 29. Український національний рух в Австро-Угорській імперії. *Практикум* 246
29.1. Москвофільство як домінуюча течія та її занепад 246
29.2. Народовці: формування української національної ідентичності та культурно-просвітницька діяльність 248
29.3. Радикали та нові політичні партії: від соціалізму через критику «нової ери» до самостійності 254
29.4. Церква, селянські страйки та боротьба за права 257
Практикум 261

§ 30. Національне питання в Російській імперії 270
30.1. Формування російської імперської ідеології та шляхи її реалізації 270
30.2. Панславізм та роль російського православ'я в імперській експансії 271
30.3. Русифікація (росіянізація) як метод вирішення національних питань 273
30.4. Національні питання в Російській імперії 274

Хронологічна таблиця 279

Словник термінів і понять 285

Персоналії 295

Джерела 299

Література 299

Відеоматеріали 303

Тим, хто вивчає модерну історію України і світу

Любі друзі!

Вітаємо вас у світі історії, де події, постаті та вчинки позначаються на тому, хто ми є сьогодні. Запрошуємо в подорож у минуле, щоб навчитися глибше орієнтуватися в сучасних викликах і майбутніх можливостях. Ви дізнаєтеся про великі й малі події, які сформували сучасний образ України та світу; про держави і народи та їх злети й падіння, про перемоги та трагедії, які визначили долю націй.

Хай цей підручник стане для вас надійним помічником, що допоможе розширити ваші знання, розвивати критичне мислення й виховувати повагу до минулого. Бажаємо вам цікавих відкриттів, корисної діяльності та радості від самого процесу вивчення історії!

З повагою — Автори

Зверніть увагу на вказівники, що допоможуть у роботі з підручником:

Згадайте... – відтворіть у пам'яті те, що вивчали раніше.

Як ви розумієте... – міркуйте і здобувайте нові знання.

Чи знаєте ви, що... – дізнайтеся про цікаві факти, пов'язані з темою.

Перевірте себе – систематизуйте найважливіше, закріпіть вивчене.

Дайте відповіді на запитання до підпараграфів — спільно чи самотужки, у класі чи вдома, усно чи письмово.

Працюємо разом: проявіть кмітливість, розвивайте STEM-навички, творіть, дотримуючи порад учителя / учительки.

Запам'ятайте, зрозумійте і навчіться використовувати **найважливіші** терміни.

Черпайте інформацію про минуле з рубрики **«Мовою історичного джерела»**, щоб «відчути епоху» в цитатах давніх літописів і хронік.

Дізнавайтеся думки сучасних істориків про важливі події і процеси минулого в матеріалах рубрики **«Історична розвідка»**.

Скористайтеся **«Машиною часу»**, щоб поєднати епохи та мандрувати в часі й просторі.

У матеріалах рубрики **«Вір, але перевір»** дізнайтеся про різні погляди на відомі події.

Виконайте корисні й цікаві **вправи** за допомогою улюбленого гаджета, щоб краще опанувати тему.

§ 1. Вступ. «Довге XIX століття» — створення модерного суспільства

Згадайте...

— що вивчає історія;
— на які періоди поділяють історію людства;
— які історичні події відбулися на теренах України в Ранньомодерну добу.

Як ви розумієте... — поняття «довге століття», «модерне суспільство»?

Чи знаєте ви, що...

— термін «довге XIX століття» (англійською the long nineteenth century) увів британський історик Ерік Гобсбаум;
— середину XIX століття в історії України ще називають «шевченківською добою», адже Т. Г. Шевченко — ключова постать у становленні української національної ідеї?

1.1. Короткі підсумки Ранньомодерної доби

Ранньомодерна доба (кінець XV – середина XVIII ст.), з історією якої ви познайомилися у 8 класі, стала переломним етапом в історії людства, заклавши основи для сучасного світу. Це епоха, що стала колискою багатьох явищ, які визначають наше сьогодення. Вона змінила уявлення про світ, владу, віру та людський розум, підготувавши ґрунт для подальших кардинальних змін.

Ключові трансформації Ранньомодерної доби

Великі географічні відкриття та розширення світогляду	Відкриття Нового світу та навколосвітнє плавання сприяли формуванню світової торгівлі, обміну товарами, ідеями та навіть хворобами, що докорінно змінило економічні та культурні процеси.
Реформація та формування нових релігійних течій	Виступ Мартіна Лютера спричинив розкол у західному християнстві та виникнення протестантизму. Це підірвало монополію католицької церкви, сприяло розвитку національних мов (через переклад Біблії), зміцненню світської влади та заклало основи релігійної терпимості.
Становлення національних держав та абсолютизму	Зміцнення королівської влади сприяло формуванню централізованих національних держав з єдиною системою управління, армією та податками. Це стало основою для сучасної політичної карти світу.
Наукова революція та розвиток раціонального мислення	Коперник, Галілей, Ньютон та інші змінили традиційні уявлення про Всесвіт, заклавши основи сучасної науки. Методи спостереження, експерименту та раціонального аналізу стали домінуючими, відкриваючи шлях до Просвітництва.
Зміни в господарюванні від аграрної до ринкової економіки	Розвиток торгівлі, ремесла та банківської справи сприяв зародженню капіталістичних відносин. Меркантилізм як економічна політика сприяв накопиченню капіталу та розвитку промисловості, що стало прологом до індустріальної революції.

Ранній Новий час

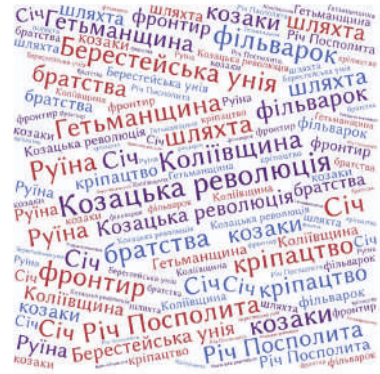

Українські землі у Ранньомодерну добу

Працюємо разом

Вправа «Чи пам'ятаємо найголовніше?». Пригадайте основні події з ранньомодерної історії України за допомогою стрічки часу. Виконайте завдання.

***1.** Доберіть до уривків з джерел відповідні дати. **2.** Установіть відповідність між зображенням історичного діяча та подіями, що нанесені на стрічку часу. **3.** Доповніть стрічку часу ключовими, на вашу думку, фактами із всесвітньої історії цього періоду.*

1) «Ми в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві святого Миколая, Митрополит і єпископи грецького обряду, нижче підписані, на вічну пам'ять проголошуємо, щоб найвищий пастир Вселенської Католицької церкви прийняв нас під свій послух».
2) «Тепер уже час минув. Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав: виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що до цього за шкоду і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну нашу. [...] Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич».
3) «...у 1489 році, коли король Ян Ольбрахт вирушив у похід на Буковину, було згадано про козаків».
4) «Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь».
5) «...промовляв, що належить відібрати Україну в ляхів аж по Случ і Дністер, витяти жидів, Січ наново утворити і в той самий спосіб звільнити козаків від панського ярма».
6) «Ми, Катерина, Божою милістю Російська імператриця, у вічний пам'ять... оголошуємо, що, прийнявши за потреби добровільне приєднання Кримського півострова, острова Тамані і всієї Кубанської сторони до Російської імперії, ми, за рішенням наших сил, не тільки не дозволяємо, але й забороняємо всяке подальше втручання в справи цих земель, а відтак, за законом справедливості та владою нашої королівської влади, віднині підкоряємо їх під Російську державу...».

7) «Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною згодою з обох сторін».

8) «Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який ще так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища».

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

РАННЬОМОДЕРНА УКРАЇНА

1. Які події, що відбулися в Ранньомодерну добу, є, на вашу думку, найважливішими? Обґрунтуйте свої міркування.
2. Діяльність кого з українських історичних діячів Раннього Нового часу вас найбільше вразила? Відповідь аргументуйте.
3. Поміркуйте, якими були спільні та відмінні риси Ранньомодерної доби на території Європи та в українських землях.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СВІТУ

Стародавній світ	Середні віки	Новий (Модерний) час		Новітня (сучасна) історія
		Ранній Новий (Модерний) час (доба)	Новий (Модерний) час (доба)	
Від 1 млн років тому до V ст.	V–XV ст.	кінець XV – кінець XVIII ст.	кінець XVIII – початок XX ст. («довге XIX ст.»)	початок XX – XXI ст.
6 клас	*7 клас*	*8 клас*	*9 клас*	*10–11 клас*

1.2. Що називають «довгим XIX століттям»?

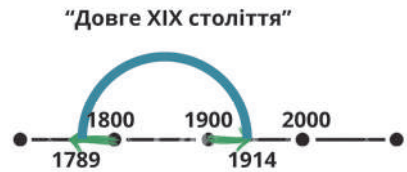

«Довге XIX століття» тривало більше ста років. Таку назву запропонували історики для пояснення подій, які відбулися від початку Великої Французької революції 1789 р. до розгортання Великої війни (Першої світової війни) в 1914 р. Дослідники вирішили використати такий термін, щоби показати не стільки хронологічні границі, як зміст життя й перетворень, які розгорнулися в той час насамперед у європейському світі. Цей період часто пов'язують із явищем модернізації (осучаснення). Наприклад, бурхливо розвивалось економічне життя: промисловий переворот посприяв індустріалізації (активному застосуванню машинного виробництва). Це вплинуло не тільки на господарський розвиток, але принесло й відчутні соціальні зміни. Підприємці (буржуа), наймані працівники, чиновники, інтелектуали чимраз відчутніше впливали на ухвалення політичних рішень. Під тиском нових соціальних реалій абсолютні монархії почали поступатися місцем конституційним, подекуди утверджувалися також республіки. Поширились ідеї дотримання прав людини, виборчого права, вільної торгівлі (і навпаки — протекціонізму). Однак поступовий суспільний розвиток відбувався поруч із кривавими революціями, війнами, нищенням культури та ідентичності підкорених народів, колоніальним пануванням. Це поєднувалося з національним розвитком — формуванням сучасних політичних націй, пробудженням самосвідомості поневолених раніше народів, новими етапами та формами політичної боротьби. «Довге XIX століття», як

вважають історики, стало часом формування націй, тобто великих груп людей, які були пов'язані спільною територією, економічними зв'язками, мовою, культурою, національним характером, політичними прагненнями.

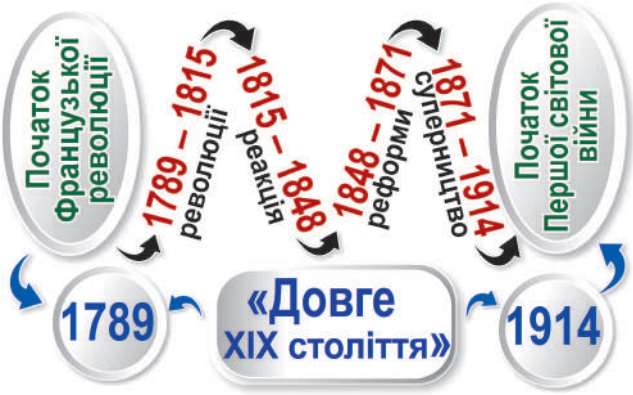

Зміни у житті та побуті були разючими. Нові види транспорту (паровози, пароплави) значно скорочували відстані. Телефони й телеграфи дали змогу швидше обмінюватись інформацією. Кінематограф дивував уяву! Покращилося також медичне обслуговування, внаслідок чого тривалість життя збільшилася. Завдяки зростанню рівня освіти люди отримали змогу цікавитися життям поза межами свого дому чи місця роботи. Читання книг відкрило можливість пізнавати віддалені країни, тоді як щоденні газети давали вибірку найбільш актуальних подій, вартих уваги. Розпочалася також глобалізація — початок того, що люди, країни та народи по всьому світу стали більше пов'язані між собою. Високотехнологічні товари з Європи продавали в Америці, Азії чи Африці. Ідеї, мода, техніка поширювалися по всьому світу — наприклад, напої, книги, технічні винаходи, європейський одяг, освіта — усе це почало з'являтися в різних куточках планети. Однак, імперські уряди зазвичай жорстко контролювали суспільну думку, економіку, культурну сферу, стежачи за небезпечними виявами вільнодумства.

1. Чому, на ваш погляд, дослідники «продовжили» хронологічні межі для історії XIX століття? 2. Визначте, до якого тисячоліття належить XIX століття. 3. Які ключові зміни відбулися в «довгому XIX столітті»?

1.3. Україна та українці в «довгому XIX столітті»

Упродовж «довгого XIX століття» українські землі перебували у складі Російської та Австрійської (пізніше Австро-Угорської) імперій. Імперські влади проводили звичну для того часу колоніальну

політику: маніпулювали розвитком української економіки й культури, заохочували процеси денаціоналізації та прагнули перетворити українські землі на бідну периферію зі штучно спрощеними взаємозв'язками. Складність та перспективу монополізував «центр».

«Довге» українське XIX ст. умовно можна поділити на два великі етапи, розмежовані революцією 1848 р. й ліберальними реформами 1860-х років. На першому етапі домінували ідеї освіченого абсолютизму та централізованої імперської влади. У другій половині століття в обох імперіях активізувалися ліберальні перетворення, що вплинули на суспільне життя, економіку та політику. Модернізація обумовила перехід від аграрного до індустріального суспільства. Розвивалися підприємництво й промисловість, зростали міста, з'являлися нові види транспорту і зв'язку, відбувалася секуляризація (звільнення від релігійного впливу) суспільного життя. Відповідно, селяни здобули особисту свободу, а з нею — можливості для соціального піднесення. З'явилися нові групи — підприємці, робітники, інтелігенція. На західноукраїнських землях особливу роль у піднесенні національного життя відіграли священнослужителі. Увага до жіночого питання, емансипації та освіти стала частиною загальної тенденції до суспільного оновлення.

У XIX столітті активно формувалася модерна українська нація. Цей процес розвивався під впливом національного відродження. Діячі з різних регіонів — Наддніпрянщини, Галичини, Буковини — прагнули до всеукраїнської єдності, хоча розвиток національного руху був нерівномірним і регіонально специфічним. Під впливом модернізації та ліберальних реформ зростали рівень освіти, активізувалося книговидання, з'явилися нові форми громадської активності (товариства, преса, студентські рухи, політичні партії). Імперські рамки визначали межі національного поступу, однак і створювали поле для легальної діяльності, що призведе до Української революції (1917–1921).

1. Які імперії контролювали українські території впродовж XIX століття? 2. Який характер мала політика цих держав щодо українців? 3. Визначте спільні та відмінні ознаки Нового часу в Україні та Європі.

Працюємо разом

1. Складіть у парах чи групах інформаційну модель (інфографіку) «Модерний час», зазначивши в ній хронологічні межі та ключові ознаки цього історичного періоду.

2. Розгляньте форзаци підручника, на яких розміщено карти «Світ напередодні «довгого XIX ст.» та «Світ на початку XX ст.». Ознайомтеся з легендами цих карт. Знайдіть на них терени сучасної України та сусідніх держав. Звертайтеся до цих карт, вивчаючи нові теми, навіть у тих випадках, коли в тексті параграфа є спеціальна тематична мапа. Пам'ятайте, що особливо корисним для вас є зіставлення інформації на різних картах. Підказка: щодо першої половини XIX ст. вам знадобиться карта першого форзаца, а для другої половини XIX ст. використовуйте другий форзац.

Світ напередодні «довгого XIX ст.»

https://cutt.ly/dtb4z73d

Світ на початку XX ст.

Корисна гра:

«Українські історичні діячі Нового часу»

https://cutt.ly/DrRddXZz

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років тривало «довге XIX століття».
2. Покажіть на карті «Світ напередодні «довгого XIX ст.» держави, до складу яких входили терени України. Назвіть їх. Якій з цих імперій вдалося захопити більшість українських земель?

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
4. Поясніть, чому XIX століття часто пов'язують з процесом модернізації.
5. Укладіть перелік понять і термінів, пов'язаних з історією XIX століття.

III **6. Вправа «Есей».** Створіть есей на тему: «Національне відродження XIX ст. — пробудження українців, які втратили власну державу».

РОЗДІЛ 1

ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ЄВРОПИ (1789–1849 рр.)

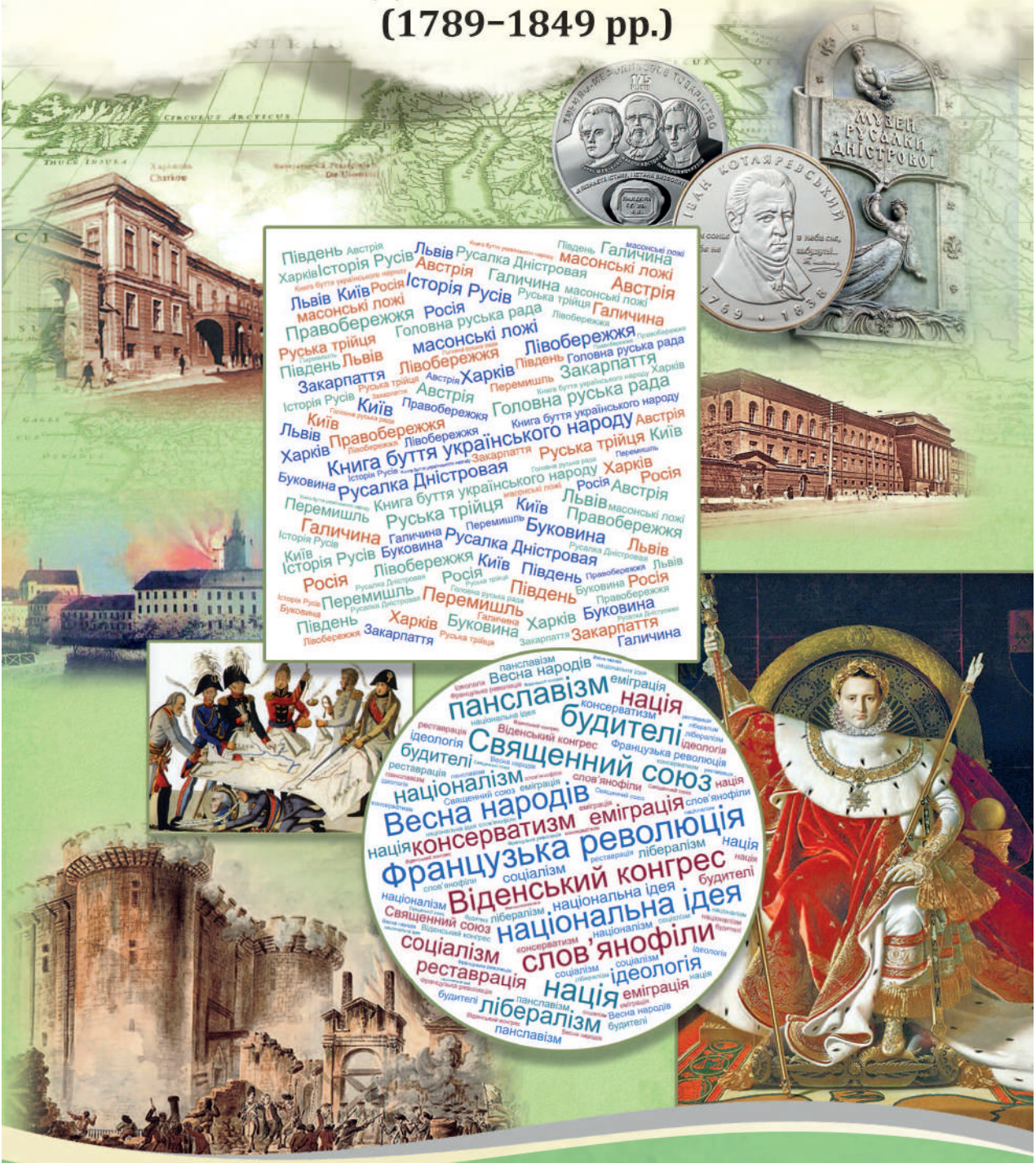

§ 2. Велика Французька революція: передумови, причини і початок

Згадайте...

— які ідеї Просвітництва були поширеними серед ранньомодерного європейського суспільства;

— як було влаштоване політичне життя Франції у другій половині XVIII століття.

Як ви розумієте... — поняття «Просвітництво», «старий порядок»?

Чи знаєте ви, що...

— штурм Бастилії вважають початком революції, власне фортецю парижани розібрали за 2 місяці; на її місці встановлено табличку «Відтепер тут танцюють», а з фортечного каменю зведено міст;

— «Декларація прав людини і громадянина» стала одним з основних документів революційного періоду?

2.1. Ідеї Просвітництва у Франції

У другій половині XVIII ст. в Європі розвивалось інтелектуальне пробудження, відоме як епоха **Просвітництва**. Прихильники цього філософсько-культурного руху проголошували розум, знання і науковий метод головними способами досягнення істини та подальшого суспільного прогресу. Просвітники виступали проти традиційної релігійної влади, абсолютизму та феодального порядку, пропонуючи замість них нову модель суспільства — справедливого, вільного й рівноправного. Просвітники вважали, що людина має використовувати розум і критичне мислення для того, щоб зрозуміти світ, управляти суспільством та вирішувати проблеми. Сліпа віра в авторитети, догми чи традиції мала поступитися «раціо». До того ж людина повинна була бути вільною, володіти природними правами на життя, свободу, власність. Соціальне походження не повинно було бути перевагою чи недоліком, оскільки всі люди — рівні перед законом.

Просвітники вбачали причину несправедливості та поневолення в низькоякісній освіті. За прикладом англійців французи взялися впорядковувати тогочасні наукові знання. Головним редактором багатотомної «Енциклопедії...» став **Дені Дідро**. Цій праці він присвятив понад чверть століття, згуртувавши до написання статей відомих учених. Їх називали енциклопедистами, людьми вельми обізнаними в різних галузях. Французьке королівство перетворилося на центр поширення просвітницьких ідей. Більшість просвітників вважали свою країну осередком деспотизму і несправедливо викреслювали її з переліку прогресивних держав. Насправді ж саме у Франції їхні твори друкувалися навіть попри офіційні заборони — небачена для тогочасної Європи вольність! До того ж під впливами

ідей просвітників змінилося суспільство. Значення церкви значно зменшилося. Протестанти-гугеноти почували себе безпечніше, хоча все ще зазнавали обмежень. Заможні городяни, промисловці-буржуа й фінансисти безборонно родичалися з аристократією, вказуючи на прозорість станових обмежень.

Ідеї французьких просвітників

Шарль-Луї де Монтеск'є вважав, що в країнах із холодним кліматом народжувалися мужні люди, а зі спекотним — малодушні. Він виклав ідею, яка стала основою багатьох сучасних конституцій, — поділити владу на законодавчу, виконавчу та судову. Така структура, на його думку, знищила би тиранію, оскільки жодна гілка влади не мала би переваги над іншою.

Франсуа-Марі Аруе (Вольтер) критикував релігійну нетерпимість та фанатизм. Він вважав, що люди мають право вільно висловлювати свої думки, а держава повинна керуватися розумом і справедливістю. Не схвалював абсолютну королівську владу, однак визнавав користь від освіченого правителя, який дбатиме про народ.

Жан-Жак Руссо запропонував думку про існування суспільного договору — своєрідної угоди між усіма громадянами, за якою закони мають виражати загальну волю народу. Він мріяв про суспільство, де всі рівні і кожен бере участь у прийнятті важливих рішень. Вважав, що правильне виховання допоможе людині стати доброю і вільною.

***1.** Охарактеризуйте суспільну модель, запропоновану просвітниками. **2.** Чому Франція стала одним із центрів розвитку Просвітництва? **3.** Поміркуйте, чи могло втілення ідей Просвітництва змінити французьке суспільство без революції.*

2.2. Криза «старого порядку» й інші причини Великої Французької революції

Французьке королівство другої половини XVIII ст. було абсолютною монархією зі своїми особливостями. Королівська влада не зазнавала обмежень, а більшість діючих у країні територіальних парламентів контролювали прихильники короля. З іншого боку, під впливом Просвітництва тогочасні правителі виступали проти «середньовічних» привілеїв церкви, дбали про розвиток науки, освіти та промисловості, хоча й не відмовлялися від самовладдя.

На відміну від багатьох інших європейських володарів, французькі королі намагалися втілити в життя принаймні частину просвітницьких задумів. Зокрема, Луї XV (1715–1774) з династії Бурбонів вигнав із Франції Орден єзуїтів, розпустив територіальні парламенти (посади в яких купували і передавали ледь не спадково!), змусив аристократів хоча б частково сплачувати податки, обмежив державні пенсії чиновникам, реформував суди і скоротив державний борг країни. Хоч ці починання сприяли посиленню його особистої влади, зміни у «старому порядку» (так називали абсолютизм) прихильно сприймала тогочасна еліта. Щоправда, насильницькі перетворення викликали невдоволення простого народу, тому новину про смерть короля у Франції зустріли безжурно. Простих людей

дратувало марнотратство королівського двору і все ще величезний борг країни. Внесок духовенства та дворян до бюджету залишався мінімальним, тому увесь грошовий тягар лягав на плечі людей третього стану.

«Варто сподіватися, що ця гра незабаром закінчиться», автор невідомий, 1789 р.

Новий монарх Луї XVI (1774–1793) успадкував чимало проблем, але на початку правління користувався популярністю серед простих людей. Французьке суспільство бажало швидкого вирішення продовольчого питання (хліб був дуже дорогим) і зменшення податків. Щоби посилити свій авторитет, король поновив діяльність Генеральних штатів і доручив управління скарбницею досвідченим і ощадливим — спочатку знаному вченому Анну-Роберу де Тюрго, а потім професійному банкіру Жаку Неккеру. На певний час це дало змогу скоротити витрати та упорядкувати грошові справи у країні. Однак, відновлені у своїх правах парламентарі схилялися до обмеження королівської влади, а простий народ навіть розпочав «хлібну війну» — повстання, швидко придушене військовими. Бережлива політика налаштувала проти Луї XVI частину королівського двору, яка гуртувалася довкола королеви Марії-Антуанетти (1755 – 1793). До того ж у 1783 р. до Франції повернулися учасники війни за незалежність США, які вважали, що американці здійснили ідеали Просвітництва. Офіцерство французької армії також почало схилятися до зміни «старого порядку».

1. Визначте причини соціальної, економічної та політичної кризи у Франції. 2. Розгляньте карикатуру. В тексті параграфа знайдіть речення, що описують сюжет малюнка. Поясніть його підпис-назву. 3. Чи були, на вашу думку, реформи Луї XVI спробою врятувати монархію?

2.3. Початок Великої Французької революції

У складні часи Луї XVI вирішив звернутися до Генеральних штатів. Востаннє їх скликали понад 170 років тому. З того часу структура станово-представницького органу не зазнала змін. Щоправда, депутати від третього стану, частина духовенства та дворянства, прибувши до Парижа влітку 1789 р., урочисто поклялися не розходитися, допоки не ухвалять конституцію. Король згодом визнав їх Установчими зборами, підтримав ідею рівного оподаткування і скасування старих привілеїв. Однак, розбурхане

суспільство хвилювалося через високі ціни на продукти харчування. Міські низи, підбурювані окремими депутатами, вважали, що король морить їх голодом. **14 липня 1789 р.** озброєний натовп разом із бунтівними солдатами столичного гарнізону штурмували **Бастилію**. Хоча в ній тоді перебувало лише семеро ув'язнених, тюрма вважалася символом «старого порядку». Її падіння ознаменувало **початок Великої Французької революції** та крах абсолютизму.

«Взяття Бастилії», невідомий художник, 1789–1791 рр.

«Пробудження третього стану», автор невідомий, близько 1789 р.

Чому день штурму Бастилії вважають початком Французької революції? Яка подія символізує «пробудження» третього стану?

до	Французька революція (1789–1799)				після
...	1-й етап	2-й етап	3-й етап	4-й етап	...
Абсолютна монархія	**Початок революції** (1789–1792) 14 липня 1789 — штурм Бастилії **«Декларація прав людини і громадянина»** Реформи **Конституційна монархія** Законодавчі збори Війна Пруссії та Австрії проти революційної Франції	**Встановлення республіки** (1792–1793)	**Якобінський терор** (1793–1794)	**Термідоріанська реакція** (1794–1799)	Консульство (1799–1804) та імперія (1804–1815)

1. Коли та за яких обставин розпочалася Французька революція? 2. Визначте за допомогою таблиці основні етапи Французької революції. 3. Поміркуйте, чи могли революційні зміни у Франції відбутися мирним шляхом.

Працюємо разом

Вправа «Революційна преса». Об'єднайтесь у групи. Створіть газету «Революційна Франція» з рубриками-новинами липня 1789 року. Скористайтеся сюжетом картини «Взяття Бастилії».

Мовою історичного джерела

Алексіс де Токвіль (1805 – 1859) про уявлення дворян щодо змін у країні: «Французька революція становить собою, на мою думку, єдиний рух, на початку якого різні прошарки суспільства мали змогу по-справжньому засвідчити, кожен зокрема, засвоєні ними ідеї й заявити про почуття, що надихали їх … Шляхетство передусім вимагає, щоб була видана ясно висловлена декларація про права, які належать усім людям, і щоб ця декларація підтвердила їхню свободу й забезпечила їхню особисту безпеку. Шляхтичі бажають скасування прикріплення до земель там, де воно ще існує, й пошуків способів до припинення торгівлі африканцями та їхнього рабства; кожен має користуватися свободою пересування й поселення там, де він хоче, в межах або за межами королівства, не піддаючись ризикові свавільного арешту … Власність має бути недоторканою, і порушення цієї недоторканості може відбутися лише для громадської потреби … Свобода промисловості та торгівлі має гарантуватися … Католицька релігія має бути єдиною панівною релігією у Франції; але кожному слід дати свободу сумління, і некатоликів треба поновити в їхньому громадянському стані та в правах власності…».

1. Які ідеї просвітників відображає промова Алексіса де Токвіля? 2. Які причини революції виділяє автор? 3. На основі тексту історичного джерела створіть блок-схему «Причини Французької революції».

Машина часу

«Марія-Антуанетта — королева-марнотратка чи жертва «громадської думки Франції»?».
Ознайомтеся з інформацією за покликанням https://cutt.ly/4rL5gCeH чи QR-кодом.

1. Поміркуйте, як впливала поведінка королеви на суспільні настрої. 2. За допомогою інтернету дізнайтеся про подальшу долю королеви Марії-Антуанетти, її чоловіка та дітей. Поділіться своїми знаннями в класі.

Корисна гра:

«Хронологія революції»
https://cutt.ly/trRdgTIO

Перевірте себе

I **1.** Створіть хронологічну шкалу ключових подій Французької революції. **2.** Обчисліть, скільки часу пройшло від початку війни за незалежність США до початку революційних подій у Франції.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Порівняйте ідеї Вольтера, Руссо й Монтеск'є. У чому подібність і відмінність їхніх поглядів? **5.** Визначте, які уроки Французької революції можна застосувати в сучасному громадянському суспільстві.

III **6. Вправа «Творча».** Напишіть короткий виступ депутата від третього стану до Генеральних штатів.

§ 3. Велика Французька революція: від республіки — до консулату

Згадайте...

— як ідеї Просвітництва вплинули на розгортання Французької революції;

— які причини зумовили початок революції.

Як ви розумієте... — поняття «республіка», «демократія»?

Чи знаєте ви, що...

— король Луї XVI захоплювався механікою та слюсарною справою (навіть мав власну майстерню у Версалі!), спортивними розвагами і полюванням;

— у жовтні 1789 року сотні жінок пройшли 12 миль від Парижа до Версаля, вимагаючи хліба?

3.1. «Декларація прав людини і громадянина»

Після початку революції наляканий король Луї XVI прийняв умови повсталих і навіть приєднав до їхніх синіх і червоних знамен білий геральдичний колір династії Бурбонів (сучасний прапор Франції складається саме з цих кольорів). Водночас його родичі, зокрема молодший брат, та чимало знаті покинули країну. Установчі збори оголосили про скасування всіх старих привілеїв, а **26 серпня 1789 р.** ухвалили «Декларацію прав людини і громадянина». Цей історичний документ визнавав верховну владу народу (а не короля) в державі, природними і невід'ємними оголошувалися права на свободу, власність, безпеку, встановлювалися свободи слова та віросповідання. Монарха, який спротивився ухваленим рішенням, насильно з сім'єю перевезли з королівського палацу у Версалі до Парижа, перетворивши на «заручника».

На певний час боротьба змістилася до зали засідань. Установчі збори упродовж 1789–1791 рр. розглянули та ухвалили низку законів. Зокрема, законодавці скасували середньовічні цехи, дозволили вільну торгівлю хлібом, що значно зменшило напругу в суспільстві. Поділ на стани ліквідували — громадяни та громадянки Франції позбавлялися духовних чи світських титулів. Також урядовці почали відбирати церковні землі. Їх використовували як заставу для отримання банківських позичок, що дозволило покращити господарський стан країни. Незважаючи на спротив частини противників короля, у **Конституції 3 вересня 1791 р.** оголошувалася **конституційна монархія**. Право видавати закони переходило до Законодавчих зборів (їх обирали «активні» виборці — тобто ті, хто сплачував податки), але король Луї XVI зберігав частину повноважень. Девізом тогочасної Франції стало: «Нація. Закон. Король», а «Декларація прав людини і громадянина» стала вступною частиною до Конституції.

Суспільство жило різними ідеями. На початку жовтня 1791 р. почалася робота Законодавчих зборів. До їхнього складу відібрались як прості люди, так і заможні промисловці й навіть дворяни (частково склали партію *фельянів* — прихильників мирної угоди із Бурбонами). Проте, у складні часи XVIII ст. провести «передвиборчі кампанії» було неможливо, тому більшість депутатів належали до *«болота»* — неорганізованих політичних гуртків, які не мали власної думки, вагались у виборі та голосували відповідно до суспільних настроїв. Перетворити нерішучих законодавців на дієву силу спробували *«жирондисти»* (депутати від департаменту Жиронда). Їхні лідери (Жак П'єр Бріссо) виступали за недоторканість власності, поступове обмеження і, в підсумку, скасування влади короля та початок звільнення всієї Європи від монархічної тиранії.

«Максиміліан Робесп'єр, Жорж Жак Дантон і Жан-Поль Марат», художник Альфред Люде, 1882 р.

Водночас політичне життя вирувало у паризьких клубах — зібраннях, на яких обговорювали важливі державні та суспільні проблеми. Особливо виділялись учасники засідань, які збирались у приміщенні монастиря св. Якоба. Головою «якобінського» клубу був діяльний журналіст Жан-Поль Марат, головний редактор газети «Друг народу». У своїх статтях він різко критикував короля та закликав до насильного позбавлення його влади. Заступником голови став відомий юрист і прихильник повалення абсолютизму Жорж Жак Дантон, який обійняв

посаду міністра юстиції в уряді. Виділявся також оратор Максиміліан Робесп'єр — радикальний суспільний лідер і поборник встановлення республіки. Їхня робота у Законодавчих зборах принесла їм чималу популярність, хоча спочатку вони «мирилися» із жирондистами.

Конституційна монархія — державне правління, за якого влада глави держави — монарха — обмежується конституційними нормами.

Машина часу

«Декларація прав людини і громадянина».
Щоб опрацювати найголовніші тези цього важливого документа, ознайомтеся з інформацією за покликанням https://cutt.ly/nrZo0SDG чи QR-кодом.

1. Які ідеї «Декларації прав людини і громадянина» відомі вам з курсу громадянської освіти? 2. Висловте припущення про те, яким є значення цього акта для європейської та світової демократії.

Мовою історичного джерела

Витяг із Конституції 1791 р.:

«…Будь-які державні посади більше не продаються і не передаються в спадок. Для жодної частини нації, ані для одного індивіда не існує більше особливих переваг чи винятків з права, спільного для всіх французів. Не існує більше ні станових цехових управ, ні професійних, художніх чи ремісничих корпорацій. Закон не визнає більше ні релігійних обітниць, ні будь-яких інших зобов'язань, що суперечать природним правам або конституції».

1. Як норми Конституції 1791 року змінили французьке суспільство? 2. Чи відповідали ці положення інтересам усіх соціальних категорій? Відповідь аргументуйте.

STEM-завдання «Конституція 1791 року».
1. Знайдіть в інтернеті текст Конституції 1791 р. (або опрацюйте англомовний текст за покликанням https://cutt.ly/qrL5fAwd чи QR-кодом, за потреби скориставшись онлайн перекладачем). 2. Відшукайте положення, що визначають поділ влади у Франції (законодавча, виконавча). 3. Побудуйте схему державної влади за Конституцією 1791 року у вигляді блок-діаграми (можете використати графічний редактор на власний вибір). 4. Порахуйте кількість представників у виборній палаті та оцініть їхню пропорцію по відношенню до кількості населення (приблизна кількість населення Франції у 1791 році — 25–26 млн осіб). 5. Напишіть короткий висновок про переваги та обмеження цієї системи влади.

1. Коли у Франції запроваджено конституційну монархію? 2. Визначте основні положення «Декларації прав людини і громадянина». 3. Як ви розумієте девіз Франції 1791 року: «Нація. Закон. Король»? Чи підтримували його учасники «якобінського» клубу?

3.2. Оголошення Франції республікою: вибори і терор

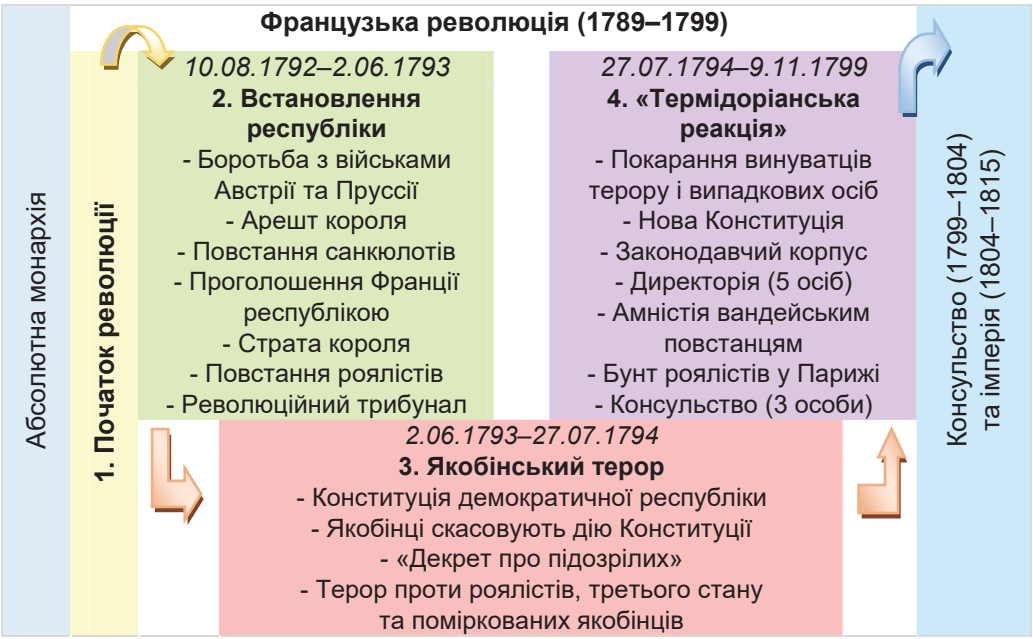

«Луї XVI» (у фригійській шапці), автор невідомий, 1792 р.

Дізнайтеся за допомогою інтернету історію фригійської шапки. Чому її зображено на голові короля?

У 1792 р. Австрія та Пруссія, «переживаючи» за долю Луї XVI, утворили першу антифранцузьку лігу. Вимагаючи відновлення влади Бурбонів, союзники розпочали активні бойові дії. Французи натомість створювали загони національної гвардії, бойовою піснею якої стала «Марсельєза». Патріотичний вибух призвів до розгортання Революції. Король Луї XVI, сподіваючись на допомогу своїх родичів та вірних аристократів, намагався втекти з Парижа. Однак, його силою повернули до міста й ув'язнили. Такі новини розлютили натовп, що призвело до вибуху повстання озброєних санкюлотів (паризької бідноти).

Робота Законодавчих зборів припинилася. За нових обставин у вересні 1792 р. їх замінив обраний на всенародних виборах Національний конвент. Першою постановою Конвенту стало скасування монархії, і **22 вересня 1792 р. Францію**

оголосили республікою. Девізом нової країни стало **«Свобода. Рівність. Братерство».** Короля позбавили всіх прав та тримали із сім'єю за ґратами, а 21 січня 1793 р. стратили. Поза межами країни смертна кара для Луї XVI спричинила вибух гніву. До антифранцузької ліги додалася низка країн, на заході самої Франції (у департаменті Вандея) підбурені дворянами та духовенством селяни розпочали повстання, національну гвардію полишали добровольці.

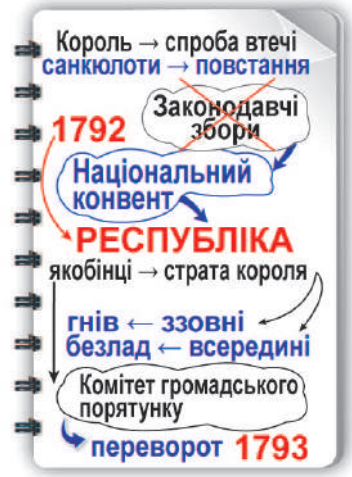

В умовах безладу жирондисти втратили залишки свого впливу. Якобінці домоглися створення Комітету громадського порятунку (уряду із всеохоплюючими повноваженнями) на чолі з Ж. Дантоном та Революційного трибуналу, який засуджував зрадників Франції без суду та слідства. Цього їм здалося замало, і на початку червня 1793 р., використавши санкюлотів, якобінці вчинили державний переворот. Влада якобінців напоказ підтримувала демократію: у червні 1793 р. ухвалено нову Конституцію Франції, яка оголошувала країну республікою, закріплювала свободу слова, друку та віросповідання, принципи недоторканості приватної власності, загальне виборче право. Щоправда, її дію дуже швидко призупинили через війну. Коли ж убили Ж.-П. Марата, Франція полинула до «якобінського терору».

Убивство свого лідера якобінці пробачити не могли. У вересні 1793 р. вперше ухвалено «Декрет про підозрілих», за яким арештовувати можна було будь-яку особу, стосовно якої виникали хоч найменші підозри. Судді відправляли до страти уже навіть не стільки прихильників «старого порядку» (дворян та духовенство), скільки випадкових осіб та політичних супротивників. Зокрема, поміркованого якобінця Ж. Дантона арештували за зв'язки із жирондистами, а потім стратили.

М. Робесп'єр же вважав себе верховним суддею, який мав право вершити долі людей. Його прихильники називали його «Непідкупним», прості люди захоплювалися його чесністю та ораторськими здібностями. Під його керівництвом якобінці ввели новий календар та літочислення, яке розпочиналося від оголошення Франції республікою. Борючись із господарським

хаосом, якобінці дозволили продавати землю селянам, було обмежено ціни на борошно, мило, сіль та інші необхідні товари. Важливим був «Декрет про всенародне ополчення», за яким до армії могли призвати будь-якого чоловіка у віці 18–25 років. Це одразу ж збільшило чисельність війська. Проте терор дуже дорого коштував французькому суспільству. Проти М. Робесп'єра та його найпалкіших прихильників учинили змову. 27 липня 1794 р. (за новим французьким календарем — 9 термідора II року Республіки) його затримали і згодом стратили. «Якобінський терор» завершився.

«Ухвалення французької конституції 1791 року», художник невідомий, 1842 р.

«Ніч із 9-го на 10-е термідора II року» («Арешт Максиміліана Робесп'єра»), художники Жан-Фульшран Ар'є, Жан-Жозеф-Франсуа Тассер, 1796 р.

Мовою історичного джерела

Витяг із «Декрету про підозрілих» 1793 р.:

«…Стаття 2. Підозрілими вважаються: 1) ті, хто своєю поведінкою, або своїми зв'язками, або своїми промовами чи творами виявляють себе прихильниками тиранії та ворогами свободи; 2) ті, хто не зможуть… довести законність своїх засобів до існування і виконання громадянських обов'язків; 3) ті, яким було відмовлено у видачі свідоцтв про благонадійність; 4) ті, … які не проявляли постійно своєї відданості революції».

1. Хто з учасників революції міг потрапити до категорії «підозрюваних»?
2. Чи можна припустити, що цей документ «узаконював» терор і переслідування?

***1.** Коли та за яких обставин сформовано антифранцузьку лігу? Які країни увійшли до її складу? **2.** Розгляньте картину «Ніч із 9-го на 10-е термідора…». Визначте день, місяць і рік за григоріанським календарем, коли арештували Максиміліана Робесп'єра. **3.** Як ви вважаєте, чому нова республіканська влада у Франції вдалася до терору?*

3.3. Завершення і значення Великої Французької революції

1. Ознайомтеся з історичною картою та визначте: а) райони найбільших виступів та повстань періоду революції; б) місця найважливіших подій Французької революції; в) столиці ключових країн антифранцузької ліги.

ЄВРОПА В ПЕРІОД ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ПІВНІЧНЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Кор. Норвегія (в унії з Данією)
Христіанія
СТОКГОЛЬМ
КОРОЛІВСТВО ШВЕЦІЯ
Фінляндія (з 1809 Рос.)
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
Ревель
Рига
Вітебськ
Вільно
Мінськ
Москва
Бородіно
Малоярославець
Смоленськ
Красний
Воронеж
Волга
Дон
Дніпро
Київ
Луцьк
Катеринослав
Херсон
Одеса
ЧЕРКЕСИ
ЧОРНЕ МОРЕ
Єдинбург
КОРОЛІВСТВО
ВЕЛИКА БРИТАНІЯ
ЛОНДОН
Амстердам
Гамбург
КОР. ДАНІЯ
КОПЕНГАГЕН
Фридланд
ПРУССІЯ
БЕРЛІН
Герцогство Варшавське
ВАРШАВА
Познань
Лейпциг
Ватерлоо
Брест
ПАРИЖ
Рейнський союз
Сена
Рейн
Ельба
Сена
Ельба
Ельба
Ельба

«Свобода або Смерть» («Геній Франції між Свободою або Смертю»), художник Жан-Батист Реньо, 1795 р.

Наступні події Французької революції історики називають «термідоріанською реакцією». (Реакція — це дії, що виникають у відповідь.) Якобінський клуб розігнали, «Декрет про підозрілих» скасували, винних (реальних і вигаданих) у зловживанні владою чи терорі покарали. Водночас Франція залишалася республікою. Нова Конституція 1795 р. декларувала перехід законодавчої влади до Законодавчого корпусу, а управління країною — до Директорії у складі 5 осіб, яким підпорядковувалися міністри. Термідоріанці намагались примиритися із прихильниками монархії та дарували амністію (звільнення від покарання) повсталим у Вандеї. Коли ж прихильники Бурбонів вчинили заколот у Парижі, термідоріанці звернулися до «сильної руки» — генерала **Наполеона Бонапарта (1769 – 1821).**

Директорія, яка спиралася переважно на банкірів та промисловців, змінила тактику війн. Якщо раніше Франція оборонялася, термідоріанці скерували її до наступальних війн. У 1796 р. Наполеон з кращими військовими силами вдало завершив Італійський похід. Сардинське королівство стало васалом Франції, впливи Австрії в Північній Італії значно скоротилися. Внаслідок цих дій «розсипалася» перша антифранцузька ліга. Бажаючи досягти Індії та підірвати міць Британії, Наполеон висадився в Єгипті. У 1798 р. османи зазнали поразки, і французи заволоділи цим важливим регіоном Середземномор'я. Проте англійська ескадра адмірала Нельсона розбила французький флот у битві при Абікурі, і постачання армії в Єгипті ускладнилося. Налякані успіхами другої антифранцузької ліги (куди увійшли Британська, Австрійська, Російська та Османська імперії й інші країни), лідери Директорії відкликали Наполеона до Парижа.

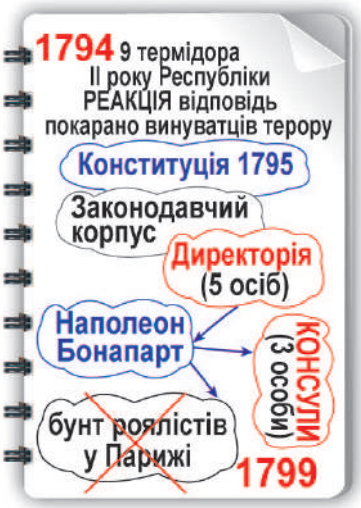

Амбітний воєначальник, вдало відчувши момент, мобілізував своїх прихильників. **9 листопада 1799 р.** (за революційним календарем — **18 брюмера VIII року Республіки**) в Парижі введено надзвичайний стан. Влада у Франції перейшла до консулату, який

складався із генерала Наполеона, науковця Еммануеля Сієса та політика Роже Дюко. **Велика Французька революція завершилася.**

Велика Французька революція, незважаючи на такий фінал, зруйнувала «старий порядок» у Франції. Було скасовано станові привілеї, за участі широких верств населення проведено вибори та затверджено республіканські інститути управління. Революція стала стимулом для соціальних, культурних і політичних змін в Європі. Приклад Франції став зразком для прогресивних сил в інших країнах.

1. Охарактеризуйте період «термідоріанської реакції». 2. Визначте чинники, що сприяли збереженню незалежності Франції у війні з антифранцузькою лігою. 3. Чи вважаєте ви, що Французька революція була успішною?

Щоб дізнатися детальніше в рубриках «Вір, але перевір» та «Машина часу» про особливості революційного календаря, а також про ставлення Івана Франка до подій та учасників Французької революції, скористайтеся покликанням https://cutt.ly/RrL5hPmB або QR-кодом.

Працюємо разом

Вправа «Інтерпретація». Об'єднайтесь у пари чи групи. Розгляньте картину «Свобода або Смерть» художника Жана-Батиста Реньо. Поясніть назву картини. Які події Французької революції відображає картина?

Корисна гра:

«Від республіки — до консулату»
https://cutt.ly/rrRdna26

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, який з періодів революції тривав найдовше, а який найкоротше. Нанесіть на хронологічну шкалу, що ви створили попереднього заняття, основні події Французької революції. **2.** За допомогою карти «Європа в період Французької революції та наполеонівських війн» складіть 5 запитань та запропонуйте однокласнику / однокласниці на них відповісти.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Проаналізуйте ключові ідеї «Декларації прав людини і громадянина». Чи були ці права реалізовані на практиці?

5. Порівняйте діяльність монархістів, жирондистів, якобінців, санкюлотів у період революції.

III **6. Вправа «Підсумовуємо».** Визначте основні досягнення та найбільші втрати Французької революції.

§ 4. Наполеонівські війни. Віденський конгрес

Згадайте...

— у яких військових кампаніях періоду «термідоріанської реакції» відзначився Наполеон;

— наслідки перевороту 18 брюмера.

Як ви розумієте... — поняття «консулат», «кодекс законів», «імперія»?

Чи знаєте ви, що...

— Наполеон мав у гардеробі близько 120 капелюхів; вважають, що до наших днів збереглося до 20 таких капелюхів; більшість з них експонуються в музеях, а кілька знаходяться у приватних колекціях;

— на Віденському конгресі відбувся територіальний переділ Європи та закладено нові принципи міжнародної політики?

4.1. Становлення Французької імперії. «Кодекси» Наполеона

Унаслідок брюмерського перевороту влада у Франції офіційно розподілялася між трьома консулами. Насправді ж, усі державні справи контролював Наполеон Бонапарт, який одноосібно призначав військових командирів, керував дипломатією, переставляв чиновників. Хоча нова Конституція Франції 1799 р. зберегла недоторканість приватної власності та інші свободи, «Декларація прав людини і громадянина» із неї зникла. Суспільною опорою нового «монарха» стало військо, французьке селянство та спритні буржуа, котрі встигли нажити собі чималих статків у «мутній воді» Революції. Вони підштовхнули Наполеона у 1802 р. прийняти титул довічного консула. Вже **1804 р.** Наполеон отримав імператорську корону з рук папи римського — точніше, сам вихопив її під час помазання та одягнув собі на голову. **Франція стала імперією.**

«Наполеон Бонапарт представляє “Цивільний кодекс” імператриці Жозефіні», художник Франсуа-Анн Давід, 1807 р.

В імперії запроваджувалися прогресивні зміни, якщо вони не торкалися влади Наполеона. Створений у 1800 р. Французький банк врегулював обіг грошей, підкріпивши вартість паперових грошей золотом. Додатково зростанню виробництва сприяли військові замовлення. Водночас, зміцніла поліцейська система, запанувала цензура, а урядовців навіть місцевого рівня призначали тільки з волі

Бонапарта. Імператор покладався також на своїх менш талановитих родичів, роздаючи їм відповідальні посади.

Важливим досягненням внутрішньої політики Наполеона стало впровадження «Кодексів» — збірок законів. **«Цивільний кодекс»**, або **«Кодекс Наполеона»**, ухвалили в **серпні 1804 р.** Він закріпив принципи рівності всіх громадян, недоторканості життя та власності, свободи підприємницької діяльності тощо. «Комерційний кодекс» 1807 р. запровадив поняття «анонімного товариства» — сучасного акціонерного товариства. З іншого боку, проголошувалося, що жінка має право займатися підприємництвом тільки з відома та волі її чоловіка. «Кримінальний кодекс» 1811 р. розмежовував поняття замаху на злочин та вчинений злочин, вводив поняття «неосудності», визначав, що громадян можна вважати винними тільки на підставі рішення суду.

1. Визначте основні положення Конституції 1799 року. 2. Чому, на вашу думку, Франція на початку XIX століття стала імперією? 3. Чи можна вважати «Кодекси» Наполеона кроком до модернізації європейського права? Аргументуйте.

4.2. Що таке наполеонівські війни (1799–1814)?

«Пудинг у небезпеці, або Епікурійці за вечерею», художник Джеймс Гілрей, 1805 р.

Французьке військо початку XIX ст. було найкращим у Європі. Завдяки призовам до армії воно постійно поповнювалося солдатами-новобранцями. Супротивникам пропонувалися оригінальні новинки: від далекобійних гармат і повітряних куль, із яких було легше стежити за рухом ворога, до консервованого горошку, який довго не псувався та вгамовував голод французьких вояків. У ті часи бій виглядав зовсім інакше: солдати ворожих армій шикувалися один напроти одного та обмінювалися залпами із мушкетів, після чого билися у штиковому бою, гармати завдавали величезних втрат зімкнутому ладу солдатів, а швидка кавалерія часто вирішувала долю битви. Поле бою нагадувало величезну шахову дошку, по якій рухалися військові підрозділи, і Наполеон зі своїми генералами були вправними «гросмейстерами».

У грудні 1800 р. Австрія зазнала відчутної поразки, і друга антифранцузька ліга перестала існувати. Третя антифранцузька ліга (Австрія, Велика Британія, Росія) була розбита **2 грудня 1805 р. у битві під Аустерліцем** (на території сучасної Чехії). Маючи меншу

кількість вояків, Наполеон провів вдалий маневр і прорвав центр військ союзників. Командувач союзної армії Михайло Кутузов зазнав поранення та ледь не потрапив у полон, нажаханий російський імператор Олександр I втік з поля бою. Усього австрійці та росіяни втратили понад 27 тис. осіб. Австрійський імператор Франц II відмовився від титулу імператора Священної Римської імперії, яка в 1806 р. перестала існувати. Її замінив Рейнський союз, очолений самим Бонапартом. Того ж року французи розбили Пруссію (а разом з нею — і четверту антифранцузьку лігу). Проти Британії Наполеон запровадив континентальну блокаду — заборону для всіх підвладних йому країн торгувати із британцями.

Наполеон Бонапарт (*1769–†1821)	Італійський та Єгипетський походи генерала Бонапарта	
	перший консул — довічний консул	
	1804 — імператор Наполеон I	
	кодекси: Цивільний, Комерційний, Кримінальний	
	розгром антифранцузьких об'єднань країн Європи	
	невдалий похід у Росію 1812 р.	
	поразка в «битві народів» — місто Лейпциг, жовтень 1813	
	перше зречення 1814, заслання на острів Ельба	
	«Сто днів» Наполеона I (березень–червень 1815)	**Віденський конгрес** (18.09.1814–9.06.1815)
	поразка біля містечка Ватерлоо 18 червня 1815	
	друге зречення 1815, заслання на острів Святої Єлени	
	Священний союз (вересень 1815)	

У 1808 р. французькі війська захопили Іспанію (королем тут став брат Наполеона Жозеф) та Португалію. П'ята антифранцузька ліга, створена Великою Британією та Австрією, зазнала поразки 5–6 липня 1809 р. у битві біля Ваграма. Французи зайняли Відень та позбавили Австрію виходу до Адріатичного моря. Перемоги, однак, коштували Франції дуже дорого: постійні війни руйнували господарство країни, призводили до величезних людських втрат. До того ж, дорого коштувала боротьба із національними рухами в завойованих країнах.

1. Проаналізуйте нововведення, запроваджені Наполеоном у французькій армії. Як вони вплинули на її ефективність у боях? 2. Визначте, як битва під Аустерліцом змінила політичну карту Європи. 3. Як ви розумієте вислів «поле бою — як шахова дошка» у контексті військової стратегії Наполеона?

4.3. Кінець політичної «кар'єри» Наполеона Бонапарта

«Імператор Наполеон у своєму робочому кабінеті в Тюїльрі», художник Жак-Луї Давід, 1812 р.

Після поразки Пруссії та Австрії Наполеон утворив Варшавське герцогство — васальну країну, складену із земель, захоплених раніше в Речі Посполитої. Остання третя частина колишньої польської держави належала Російській імперії, і саме проти неї в 1812 р. Наполеон розпочав черговий похід. Для цього було виділено «Велику армію», набрану з французів, поляків, німців. Російське командування, не маючи достатніх військ, відступало углиб країни, розтягуючи французьке військо. Унаслідок цього **7 вересня 1812 р. у Бородінській битві** сили сторін були приблизно рівними. У запеклому бої Наполеон створював перевагу сил по всіх напрямках своїх атак. М. Кутузов слабко контролював пересування російських військ, але довірився молодшим енергійним командирам. Саме вони врятували росіян від повного розгрому, відвівши з-під удару головні сили. Наполеон вів армію на Москву, але місто підпалили чи то французи, чи то самі росіяни. Позбавлений провіанту та підтримки, французький головнокомандувач почав тривалий відступ. Зимові холоди, безперервні атаки російських військ перетворили відхід на втечу, унаслідок якої «Велика армія» перестала існувати.

Поразка Наполеона в Росії відгорнула від нього багатьох союзників. Шоста антифранцузька ліга об'єднала Велику Британію, Російську імперію, Португалію, Швецію, до яких приєдналися Пруссія та Австрія. Однак, до поразки Франції було далеко. У битві біля Дрездена в 1813 р. Наполеон, поповнивши резерви новими призовами вояків, розбив австрійсько-російсько-прусську армію, котра втратила близько 50 тис. осіб убитими та полоненими. Та генеральна битва відбулася **16–19 жовтня 1813 р. біля Лейпцига**. У складі ворогуючих армій перебувало щонайменше по 200 тис. вояків, але союзники мали подвійну перевагу в гарматах. У цій «битві народів» (адже на полі бою зіткнулися війська понад десяти держав) Наполеон зазнав катастрофи, оскільки успіхи французької піхоти були зведені нанівець шквальним вогнем ворожої артилерії. У вирішальний момент французів зрадили саксонці та шваби (їхня остання надійна німецька «опора»).

Під владою Наполеона залишилася тільки Франція, однак він не мав наміру складати зброю. Французькі роялісти (прихильники Бурбонів) радили бити в тих напрямках, де оборону тримав не Наполеон, а його маршали. Справді, у дрібніших битвах війська Наполеона перемогли, проте армія ліги тиснула на війська його полководців. Від Наполеона відвернулися його ж маршали Огюст Мармон, Едуард Мортьє, Іоахім Мюрат (король Неаполітанського королівства, одружений із сестрою Наполеона), які пропустили союзників до Парижа. **6 квітня 1814 р. Наполеон зрікся влади.** У Франції відновили правління Бурбонів, а Наполеона заслали на середземноморський острів Ельба, глузливо визнавши за ним титул імператора цього невеликого шматочка суходолу.

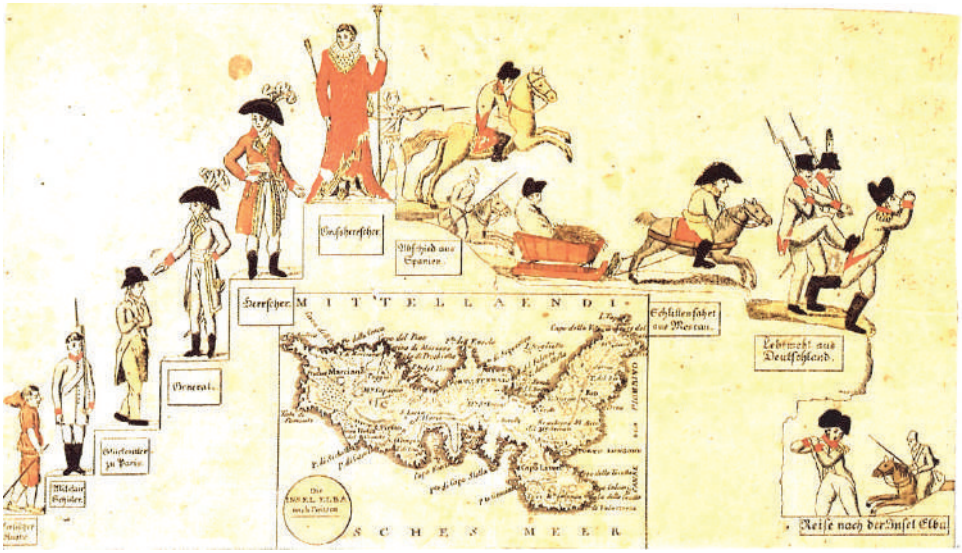

«Злет і падіння Наполеона», художник Йоганн-Міхаель Вольц, 1814 р.

1. Порівняйте підходи до війни Наполеона і його супротивників (Австрії, Росії, Пруссії). 2. Чому, попри численні перемоги, Франція не змогла зберегти контроль над Європою? 3. Як військові поразки вплинули на політичну кар'єру Наполеона?

4.4. Що таке Віденський конгрес і «сто днів Наполеона»?

18 вересня 1814 р. почав свою роботу **Віденський конгрес**, на який до Австрії прибули понад 200 представників з європейських країн (окрім Османської імперії), але провідну роль відігравали Велика Британія, Російська імперія, Пруссія, Австрія та Франція. У складній дипломатичній грі країни-учасниці намагалися відстояти свої інтереси, і **9 червня 1815 р.** було ухвалено **Заключний акт Віденського конгресу.**

Рішення Заключного акта Віденського конгресу
• Франція поверталася до кордонів 1792 р., династія Бурбонів відновлювала своє правління (Бурбони поверталися і в Іспанії);
• Велика Британія отримувала острови Цейлон, Мальту, колонії на півдні Африки та деякі інші володіння. Пропозиції британців заборонити торгівлю рабами не знайшли підтримки;
• Австрія отримувала території в Північній Італії (Венецію та Ломбардію), Далмацію, зберігала Галичину. Польський Краків оголошувався вільним містом-республікою (до слова, в 1846 р. після невдалого повстання його окупувала Австрія);
• Пруссія отримувала майже половину Саксонії, землі від інших німецьких держав, західні терени Варшавського князівства (герцогства); решта територій колишньої Священної Римської імперії перетворювалася на роздроблений Німецький союз;
• Російська імперія отримувала значну частину Варшавського князівства (герцогства) та територію Фінляндії;
• Нідерланди і Південні Нідерланди (приблизно сучасна Бельгія) об'єднувалися в конституційну монархію — Об'єднане королівство Нідерландів;
• Швейцарська конфедерація оголошувала вічний нейтралітет;
• Папська держава відновила колишні володіння, за винятком Авіньйону і Конта-Венессену, що залишилися частиною Франції. Загалом на теренах Італії відновлювали 8 держав, котрі потрапили під австрійський вплив.

Роботу Віденського конгресу перервав Наполеон Бонапарт. Настрої французів радикально змінилися: відновлення Бурбонів, скасування досягнень Революції та «капітулянтство» нового короля Луї XVIII викликали гнів. У березні 1815 р. Наполеон висадився на південному узбережжі країни, маючи лише 1 тис. солдатів. Усі послані проти нього війська стали на його бік. Наполеон позиціонував себе противником «Старого порядку» й завдяки талантам полководця у кількох битвах розбив пруссько-британські сили. Однак проти нього утворилася сьома антифранцузька ліга, котра об'єднала всіх його колишніх ворогів. **18 червня 1815 р.** Наполеон дав вирішальну битву переважаючим силам супротивників біля **Ватерлоо** в Бельгії. Фатальної помилки припустився французький маршал Груші. Переслідуючи прусські війська на своєму фланзі, він не помітив, що ті розділилися. Головна частина пруссів вирушила на допомогу центру союзницького війська. Наполеон готувався завдати вирішального удару, але прибуття майже 40-тисячного німецького підкріплення зіпсувало його плани. Коли ж до Ватерлоо почали прибувати свіжі сили союзників, доля імператора була вирішена. Через чотири дні він вдруге зрікся влади і був засланий на острів Святої Єлени в Атлантичному океані. Щоби унеможливити нові повстання підданих проти володарів, у **вересні 1815 р.** було утворено **Священний союз**, за яким володарі (Австрії, Росії та Пруссії) та уряди країн зобов'язувалися допомагати один одному в ліквідації нових революцій.

Вір, але перевір

Наполеонівські війни та українські землі

У травні 1809 року війська Варшавського князівства, союзника Франції, захопили Львів, але вже через кілька тижнів їх змінила російська армія генерала Меллера-Закомельського. Росія, формально будучи союзницею Франції після Тільзитського миру, прагнула отримати Східну Галичину. Проте, за умовами Шьонбрунського миру від 15 жовтня 1809 року, їй дісталась лише Тернопільщина та Чортківщина. Тому 14 грудня 1809 року російське військо залишило Львів. Упродовж майже шести років Тернопільське Поділля — з містами Збараж, Теребовля, Гусятин, Борщів, Чортків і Заліщики — перебувало під владою Російської імперії. 14 серпня 1810 року імператор Олександр I видав указ, за яким ця територія отримала офіційну назву «Тернопільський край». За рішенням Віденського конгресу, ці території поверталися Австрії.

1. Назвіть та проаналізуйте основні рішення Віденського конгресу. 2. Визначте, які держави посилили свої позиції, а які — втратили вплив. 3. Поміркуйте, чи міг Віденський конгрес закласти підґрунтя для нових конфліктів у Європі. 4. Витяг з трактату Священного союзу та додаткову інформацію з рубрики «Машина часу» перегляньте за покликанням https://cutt.ly/LrL5jUnU або QR-кодом.

Працюємо разом

Вправа «Світ після Віденського конгресу». У парах чи групах проаналізуйте територіальні зміни, визначені Віденським конгресом. За допомогою онлайн-застосунку *MapChart* за покликанням https://cutt.ly/frRdWMo2 або QR-кодом створіть власну історичну мапу «Світ після Віденського конгресу»: позначте країни, території яких змінювалися за умовами конгресу. Внесіть відповідну інформацію в легенду карти. На бажання, завантажте та роздрукуйте створену мапу.

Корисна гра:
«Реформи Наполеона»
https://cutt.ly/mrRdRtOc

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років Наполеон перебував при владі. Створіть лінію часу «Наполеонівські війни». **2.** Покажіть на карті із попереднього параграфа напрямки руху французьких військ Наполеона; місця найбільших битв. Порівняйте кордони держав Європи 1812 року та після Віденського конгресу.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поясніть, чому армія Наполеона вважалася найсильнішою в Європі. **5.** Спрогнозуйте значення Віденського конгресу для подальшої долі Європи.

III **6. Вправа «Інтерв'ю».** Створіть уявне інтерв'ю з Наполеоном після поразки 1815 року. Які запитання ви б йому поставили? Поміркуйте, як могла змінити хід історії перемога Наполеона.

§ 5. Україна на політичній карті Європи на рубежі XVIII–XIX століть — між Австрією і Росією. *Практикум*

Згадайте...

— за яким поділом Речі Посполитої Галичина увійшла до складу Австрійської імперії;

— які українські землі приєднала Російська імперія за Другим і Третім поділами Речі Посполитої.

Як ви розумієте... — поняття «адміністративна одиниця», «етномовна територія»?

Чи знаєте ви, що...

— імперії ставилися до підкорених народів за принципом «поділяй і владарюй»;

— на території Російської та Австрійської імперій на рубежі XVIII–XIX ст. зародився соціальний та політичний рух, що виступав за визнання факту існування української нації з власною мовою, історією, культурою?

Українські землі на початку XIX ст.

1. Розгляньте карту і картосхеми, що на наступній сторінці. Визначте: а) до складу яких держав входили землі, заселені українцями, на початку XIX ст.; б) до складу яких держав входили на початку XIX ст. терени сучасної України. 2. Поміркуйте, чому межі української етномовної території є більшими, ніж сучасні кордони України.

Територія України на рубежі XVIII–XIX ст.

Сучасна територія України

5.1. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії

Наприкінці XVIII ст. більшість українських земель опинилися під владою Російської імперії. Це були Слобожанщина, Лівобережна, Правобережна Україна та Південь. Усього Росія захопила близько 85% земель, де жили українці. На цих територіях запровадили типовий російський адміністративно-територіальний устрій. Але спадщина фронтиру ще відчувалася — зокрема у вищому ступені мілітаризації краю.

Українські землі поділили на **дев'ять губерній** (Київську, Харківську, Чернігівську, Полтавську, Волинську, Подільську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську) на чолі із губернаторами. Кожна губернія ділилася на **повіти**, а повіти — на **волості**. Водночас, частина українських земель у першій половині XIX ст. входила до складу інших адміністративних одиниць — наприклад, Воронезької, Курської, Мінської, Люблінської губерній, Бессарабської області, а також земель Війська Донського та Війська Чорноморського. Згодом імперський уряд створив ще один рівень влади — **генерал-губернаторства**. Генерал-губернатори мали дуже великі повноваження — керували військом, адміністрацією, судами та фінансами. Така система мала на меті зміцнити контроль над підкореними землями та сприяти **русифікації** *(тобто нав'язуванню російської мови та культури)*.

Адміністративний поділ не враховував історичних традицій українських земель. Імперська влада навіть називала ці території по-іншому: Правобережжя — *Південно-Західним краєм*, Південь — *Новоросією*, Лівобережжя та Слобожанщину — *Малоросією*. Всю Україну пробували розчинити як частку в загальному понятті «Південь Росії», а для Правобережжя сконструювали поняття «Південно-Західний край». За популярною тоді у світі колоніальною схемою «чистого листа» Південь України виділили в Новоросію (як-от Нова Зеландія). Український фольклор зреагував на це піснею, де

замість Новоросії співається «Нова Вкраїна». Спробувала імперія зманіпулювати і давнім терміном *Малоросія*. Історично «мало-» — це відсилка до першопочатку Русі (все починається з малого), але тепер «мало-» стали подавати як «менша» — поруч з «великою» (Росією). Були спроби обмежити Малоросію лише кордонами Малоросійського генерал-губернаторства (себто старих Гетьманщини та Слобожанщини). Водночас традиційні назви, як-от Україна, Поділля, Полісся, Сіверщина, Слобожанщина, витіснялися з офіційного вжитку.

На Півдні України сформувалась особлива система управління. Цей край мав прикордонне розташування, його швидко заселяли нові переселенці. Але й військові загрози були частими. Чорноморські порти мали своїх керівників — градоначальників. Вони одночасно виконували кілька важливих ролей: керували портами та містами, командували військами, які охороняли ці території, виконували адміністративну роботу. Тому ідея *порто-франко* (вільного порту, території особливої / глобальної юрисдикції) стала специфічним «одеським брендом».

Українські землі у складі Російської імперії

Губернія — вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії, яка з'явилась у XVIII столітті при Петрі I у процесі формування абсолютистської держави.

Генерал-губернаторства — великі адміністративно-територіальні одиниці, до складу яких входили одна або кілька губерній; у Російській імперії їх створювали у XIX ст. в етнонаціональних / прикордонних регіонах, відмінності яких не давали змоги управляти ними на основі загальноросійського законодавства.

1. Охарактеризуйте адміністративний поділ українських земель у складі Росії. 2. Поміркуйте, чи відповідав адміністративний устрій національним інтересам українців. 3. Складіть схему адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Російської імперії.

5.2. Соціальний та етнічний склад населення підросійської України

У 1811 р. у дев'яти українських губерніях проживало 8,7 млн осіб. До кінця століття цей показник зріс до майже 24 млн осіб, з яких 17 млн становили українці. На Лівобережжі кількість українців у складі населення становила 95%, на Правобережжі проживало 85% українців, на Півдні — близько 75%. Росіян було небагато — найбільше серед поміщиків та колоністів саме на Півдні України. Величезні землі ще від кінця XVIII ст. дарували імператорським фаворитам. Щоби заселити сюди колоністів, вони запрошували молдован, греків, болгар, німців, сербів. На Правобережжі залишилося чимало поляків (близько 8% населення). У містах проживало чимало євреїв. Російський уряд запровадив для них «межу осілості», обмеживши можливості для переселення лише територіями Правобережжя та Лівобережжя. До середини XIX ст. євреї становили 10% населення цих земель, поступаючись за чисельністю лише українцям. Складним було становище киримли (кримських татар). Російська імперія свідомо нищила їхнє громадське та культурне життя. Крим на запрошення уряду колонізували росіяни та інші іноземці. Чимало киримли емігрували до Османської імперії, і до початку XX ст. вони становили лише 20% населення півострова.

Майже всі українці у підросійській Україні сповідували православ'я. Унійні осередки та українські православні традиції були знищені. Чимало українців залишалися селянами. Найгіршим соціальне становище було в поміщицьких селян, які були прикріплені до поміщицької землі. Кріпаків позбавили всіх найелементарніших людських прав, перетворивши на власність поміщика. Водночас чимало серед них належали до категорії державних селян — особливо на Лівобережжі та на Слобожанщині, де зберігалися елементи козацького селянського життя, що спиралося на самостійних господарів. Незважаючи на розвиток міст (особливо чорноморських портів, зокрема Одеси), в етнічному складі населення тут переважали не українці. Імперська політика була спрямована на переселення іноземців, формування прошарку російських чиновників та інтелігенції, що впливало на зросійщення краю. У торгових справах українців витісняли росіяни та євреї.

Сімейства козацької старшини також русифікувалися. Продовжували існувати окремі козацькі формування. Частина козаків

служила Османській імперії в Задунайській Січі. Водночас інша частина була повністю підконтрольна російській владі. Для протидії турецьким впливам було створено Бузьке козацьке військо (у 1804 р. налічувало 7 тис. вояків). У 1837 р. було створено Азовське козацьке військо. Згодом старшину російська влада перевела у дворянство, а звичайні козаки стали державними селянами. Провідне місце у політичному житті, окрім російських дворян, посідали поляки. Польські шляхтичі, хоча й отримали підтвердження своїх привілеїв, не полишали думок про відновлення власної державності.

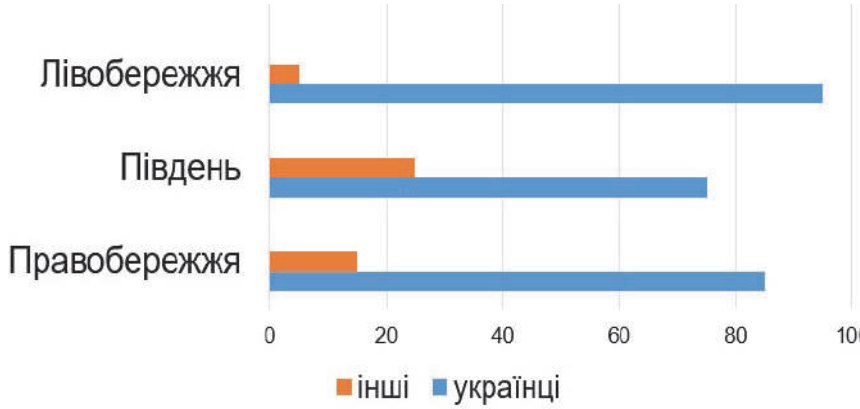

Частка українців в етнічному складі населення підросійської України

Етнос — це стійка соціальна група, яка проживає на певній території, об'єднана спільною мовою, культурою, історією та походженням, має усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших етносів.

***1.** Охарактеризуйте етнічний склад українських земель у складі Російської імперії на початок XIX ст. **2.** Визначте особливості соціального становища підросійських українців. **3.** Чи сприяла імперська влада збереженню козацьких традицій? Відповідь аргументуйте.*

5.3. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії

Наприкінці XVIII ст. Австрійська імперія контролювала приблизно 15% українських земель, зокрема Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття. Як багатонаціональна держава, Австрійська імперія не мала єдиної централізованої системи управління. У «клаптиковій» імперії Габсбургів існували різні адміністративні одиниці.

Першими до володінь австрійських Габсбургів у 1699 р. увійшли Закарпатські землі. Провідні позиції в краї зберігала угорська еліта.

Населений переважно українцями (русинами, як їх тоді називали) регіон було поділено на чотири адміністративні одиниці — **комітати (жупи)**. Усі вони були підконтрольні Пожонському (Братиславському) намісництву Угорського королівства. Повнота влади належала наджупанам — посадовцям із числа місцевих великих землевласників, призначених намісництвом.

Австрійська імперія в середині XIX ст.

1. Знайдіть на картосхемі території Галичини та Буковини. За потреби скористайтеся застосунками Гугл-об'єктив і Гугл-перекладач. Які міста стали для вас орієнтирами? 2. Спробуйте за назвами міст встановити, які сучасні держави були частинами Австрійської імперії в XIX ст.

Після Першого поділу Речі Посполитої 1772 р. до складу Австрійської імперії увійшла Галичина. Імператриця Марія-Терезія, приєднавши ці території, прийняла титул королеви Галичини та Лодомерії, щоби підкреслити історичний спадок Галицько-Волинської держави. Центром Королівства Галичини і Лодомерії став Львів. До його складу увійшли польські та українські землі (Східна Галичина та Північна Буковина). Умовною межею між Східною Галичиною та Західною Галичиною стала річка Сян. Територія королівства поділялася на **округи** й **дистрикти**. Уся виконавча влада в коронному краї зосереджувалася в руках губернського управління, очолюваного

губернатором (згодом — намісником), якого призначав імператор. В округах і дистриктами керували війти, у селах — мандатори (наглядачі), яких призначали війти, але утримували землевласники. Міста перебували під управлінням магістратів, склад яких формувала адміністрація краю. У 1786–1849 рр. Буковина входила до складу Королівства Галичини і Лодомерії як окремий округ. Центром її адміністративного управління стали Чернівці. У 1861 р. було поновлено статус Буковини як окремого коронного краю — створено Князівство Буковина.

Закарпаття	У складі Пожонського намісництва	Комітати (жупи)
Східна Галичина	У складі Королівства Галичини і Лодомерії	Округи, дистрикти
Буковина		

На українських землях, що належали до Австрійської імперії, жило близько 2,5 мільйона людей, а вже на початку XX століття — 6,4 мільйона осіб. Австрійська влада в офіційних паперах називала західних українців рутенами, самі ж люди найчастіше називали себе русинами або руським народом, хоча упродовж XIX ст. усе більше людей почали використовувати самоназву українці.

У Східній Галичині наприкінці XVIII ст. проживало 2,2 мільйона осіб, з яких близько 71% були українці (русини), 22% — поляки, 6% — євреї. Щоправда, головні посади й маєтки найчастіше мали поляки. У міських середовищах також переважали поляки та євреї, хоча чимало було також німців, яких запрошувала австрійська влада. У Закарпатті проживало приблизно 250 тис. осіб, з яких 40% були українцями (русинами). Інші — угорці, євреї, німці, словаки тощо. У Буковині налічувалося понад 75 тис. осіб, з них 70% були українці (русини). Поруч із німцями, тут проживало чимало румунів і євреїв. За віросповіданням, українці Буковини насамперед були православними, тоді як у Галичині та Закарпатті переважали греко-католики.

***1.** Коли та в результаті яких історичних подій українські землі увійшли до складу Австрійської імперії? **2.** Складіть схему адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Австрійської імперії. **3.** Порівняйте етнічний склад населення українських земель у Російській та Австрійській імперіях.*

Працюємо разом

Вправа «Дослідницький кейс». У парах чи групах підберіть інформацію про життя українців у конкретній адміністративній одиниці Австрійської чи Російської імперій. Спробуйте описати один день із життя наших предків 200 років тому.

Практикум

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі, виявляємо взаємозв'язки подій та явищ

1. Заповніть інформаційну таблицю.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у XIX ст.					
Українські землі у складі Австрійської імперії			*Українські землі у складі Російської імперії*		
Адміністративна одиниця	Території, що увійшли	Адміністративний центр	Генерал-губернаторство	Губернія	Адміністративний центр

2. Установіть відповідність між назвою адміністративної одиниці та її описом.

1	Ця українська губернія охоплювала землі Лівобережної України, межувала з Київською та Чернігівською губерніями.	**А**	Київська губернія
2	Центром цієї правобережної губернії було одне з найбільших міст регіону, розташоване на Дніпрі.	**Б**	Волинська губернія
3	Ця губернія розташовувалась у Слобожанщині. Центр — місто, часом заснування якого вважають 1654 рік.	**В**	Полтавська губернія
4	Південна губернія з виходом до Чорного моря.	**Г**	Харківська губернія
5	Адміністративна одиниця охоплювала землі на північному заході підросійської України. Центром було місто Житомир. Територія раніше входила до складу Речі Посполитої.	**Д**	Королівство Галичини і Лодомерії
6	Найбільша українська провінція у складі Австрійської імперії. Центр — Львів.	**Е**	Херсонська губернія

3. Порівняйте, в якій імперії територіальна структура була сприятливішою для розвитку української ідентичності.

II. Працюємо з інформацією історичного та суспільно значущого змісту

1. Співвіднесіть поняття з правильними твердженнями.

1	Губернія	**А**	Адміністративні одиниці, на які поділялася територія Закарпаття
2	Генерал-губернаторство	**Б**	Адміністративні одиниці, на які поділялася територія Королівства Галичини і Лодомерії
3	Намісництво	**В**	Великі адміністративно-територіальні одиниці, до складу яких входили одна або кілька губерній
4	Комітати (жупи)	**Г**	Вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії
5	Округи (дистрикти)	**Д**	Адміністративна одиниця в Австрійській імперії

2. Ознайомтеся з фрагментом історичного джерела. Дайте відповіді на запитання до нього.

Мовою історичного джерела

«Положення про устрій євреїв» 1804 року:

«Стаття 1. Євреї, що мешкають у межах Російської імперії, підлягають загальним законам держави і мають користуватися її заступництвом на однакових із християнами підставах, за винятками, визначеними цим положенням.

Стаття 2. Для впорядкування способу життя євреїв, для залучення їх до корисних занять — хліборобства, ремесел і наук — їм дозволяється селитися в містах, містечках і селищах тих губерній, які визначені для їхнього постійного проживання».

1. Які права надавали євреям у Російській імперії згідно з цим положенням? Які обмеження водночас запроваджували? 2. Якою була мета уряду Російської імперії щодо єврейського населення (згідно з цим документом)? 3. Як цей документ відображає ставлення російської влади до національних меншин на початку XIX ст.?

3. Ознайомтеся з текстом рубрики «Історична розвідка». Визначте, як дослідник характеризує становище українців, що потрапили до складу Австрійської імперії. Чи поділяєте ви думки автора?

Історична розвідка

««Золота доба» Галичини».

Історичний блогер, юрист Іван Гоменюк, дослідник теми й автор книжок з історії Австро-Угорської імперії та східноєвропейської історії, роздумує про початковий етап колонізації Галичини Габсбургами в інтерв'ю «Локальній історії». Скористайтеся покликанням https://cutt.ly/rrRdPdMW або QR-кодом.

...Габсбурги підійшли до колонізації Галичини (говорімо відверто) так само, як вони підійшли до колонізації Боснії, яка їм дісталася наприкінці XIX століття. Вони присилають своїх урядовців, інженерів, вони присилають військових, які починають будувати дороги, відкривати шпиталі й аптеки, розвивати загальну освіту. Тобто те, що вже було на австрійських і богемських, на осерді земель, поширюється і на Галичину — освіта, дорожнє будівництво, меліорація, інші заходи для запобігання природним катаклізмам, поступове створення системи охорони здоров'я, запровадження бодай початкової освіти...

Але з боку Відня до всіх регіонів — і Галичини, і Трансильванії, і Банату — були помітні міжнаціональні тертя, які значною мірою базувались і на релігійних ідентичностях, і на проблемах економічних, насамперед із землею, з іншими ресурсами. У Трансильванії румунський селянин не міг рубати ліс, тому що будь-який ліс — це ліс угорського шляхтича.

Відень намагався всюди заспокоїти, і питання в тому, хто перший пролобіює й доведе. Я би не сказав, що це була якась гра, навмисне

розпалювання, натравлювання українців на поляків. Навпаки. Наприклад, якщо ти вже потрапляєш у середовище бюрократії, то ти чиновник Габсбурга: ти не українець чи поляк, ти маєш виконувати обов'язки, як будь-який чиновник, урядовець нашої імперії. Ти не повинен бути національно стурбованим, національно зорієнтованим. Ти представник імперії. Так само в армії — ти можеш бути за походженням польським шляхтичем чи українцем, вихідцем з якогось інтелігентного середовища. Якщо ти офіцер імперії Габсбургів, ти маєш однаково ставитися до рекрутів-поляків і до рекрутів-українців.

III. Виявляємо здатність до співпраці, толерантність, громадянську позицію

1. Напишіть короткий есей на тему: «Які наслідки мало перебування українських земель у складі імперій для формування сучасного громадянського суспільства?».

2. Створіть інфографіку **«Карта прав і можливостей»**, на якій символічно зобразіть: а) українські території, що входили до складу Австрійської та Російської імперій; б) відмінності в адміністративному управлінні; в) права, які мали українці, та обмеження, що вводилися.

Корисна гра:

«Українські землі на початку XIX ст.»
https://cutt.ly/erRdAQXs

Перевірте себе

I **1.** Складіть хронологічну схему приєднання українських земель Австрійською та Російською імперіями. **2.** Покажіть на карті адміністративно-територіальні одиниці, утворені на українських територіях. Назвіть міста, що стали центрами цих адміністративних одиниць.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання у класі.

4. Поміркуйте, чому у ставленні до підкорених народів обидві імперії послуговувалися принципом «поділяй та владарюй».

5. Порівняйте соціальне становище українців, що мешкали в Російській та Австрійській імперіях.

III **6. Вправа «Піддані імперій».** Проаналізуйте становище українського населення як підданих імперій. Які права та які обмеження існували щодо населення українських земель обох імперій?

§ 6. Розвиток українських земель у період Великої Французької революції та наполеонівських воєн

Згадайте...

— причини, етапи та результати Французької революції XVIII століття;
— події наполеонівських воєн та їх наслідки.

Як ви розумієте... — поняття «адміністративна одиниця», «масонська ложа»?

Чи знаєте ви, що...

— галичанин Денис Зубрицький, який був учасником і очевидцем багатьох європейських подій на рубежі XVIII–XIX ст., одним із перших розглянув східноєвропейську політику Наполеона Бонапарта, вважаючи його уособленням вищої справедливості і законності, що протиставлена революційній анархії попередніх років;
— Денис Зубрицький, подібно до давньоримських звичаїв, почав називати Наполеона імператором не після його коронації 2 грудня 1804 р., а з травня 1804 р., від часу «свідомого складання присяги армією на вірність імператорові»?

6.1. Українські землі в період Великої Французької революції

У часи Великої Французької революції українські землі були поділені між Австрійською та Російською імперіями, які негативно сприймали події Французької революції. Деякі південні території до 1791 року ще перебували під владою турецького султана. Обидві імперії на поширення революційних ідей відповіли посиленням цензури, боротьбою з таємними товариствами та переслідуванням національного відродження. Габсбурги та Романови з пересторогою ставилися насамперед до польської еліти, що пам'ятала про втрату незалежності. Ідеї відновлення Речі Посполитої як республіки були співставні з прагненнями французів повалити монархічну владу у Центрально-Східній Європі. До французького табору приєднувалися польські добровольці, долучилося й чимало польських полонених.

Про свою державу пам'ятали також в українських землях. «Історія Русів», складена наприкінці XVIII – на початку XIX ст., стала відбитком інтересу нащадків козацької старшини до свого минулого. Українське населення знайомилося з «Декларацією прав людини і громадянина», промовами депутатів Конвенту через польські, австрійські та російські часописи. На Полтавщині поширювали брошуру «Оратор французьких генеральних штатів 1789» Ж. Л. Карра, яку переклав Г. Вінський. У Львові інформацію про Французьку революцію друкували у «Щоденнику патріотичних

політиків». Окремі радикали-автономісти у підросійській Україні відверто бажали успіхів Наполеону, з його допомогою думаючи відродити Гетьманщину (дехто з них навіть оголошував козацьке «рушення» на Волині, щоби допомогти французькому імператору). На Київщині і Поділлі шляхтич С. Познанський підтримував ідеї революції. Петро Васильович Капніст, який після військової служби жив у Нідерландах, Франції та Англії, повернувшись додому, організував у своєму маєтку на Полтавщині (село Турбайці) республіку, хоча мав у власності 800 кріпаків. Щоправда, такі ідеї не стали масовими й належали до особистих ініціатив.

Перше видання «Енеїди», 1798 р.

Також для українського середовища важливим стало видання **«Енеїди» Івана Котляревського** (1769 – 1838) у **1798 р.** Твір, написаний живою українською мовою, мав відчутний відгук в освічених колах.

Після повалення республіки імператор Наполеон Бонапарт мав власні військові та політичні розрахунки. Бажаючи завдати поразки Росії, він розглядав українські землі як зручне місце для нападу, а також мав «розплачуватися» цими територіями з іншими державами, які йому допомагали у війні. Деякі польські шляхтичі підтримували такі погляди, бо сподівалися, що він допоможе відновити Польщу. Принаймні, у вигляді залежного Варшавського герцогства, утвореного в 1807 р. після поразки Пруссії.

Спочатку ставлення французького імператора до «українського питання» було незрозумілим. Польський генерал Міхал Сокольницький пропонував йому після перемоги над військами Російської імперії створити декілька герцогств на її кордонах. Він також писав, що з козаків і татар можна створити армію в 40 тис. вершників, частину з яких слід було використати у французькому війську. Однак після початку війни 1812 р. Правобережну Україну французи, за однією версією, мали би передати відродженому Литовському князівству. За іншою версією — залишити у складі Речі Посполитої. Коли ж поляки просили об'єднати Польщу та Литву в єдину державу, Наполеон відмовився від цього.

***1.** Охарактеризуйте ставлення влади Австрійської та Російської імперій до ідей Французької революції. **2.** Поміркуйте, чи змінилася суспільна думка населення українських земель під впливом революційних подій у Франції. **3.** Які політичні розрахунки робив Наполеон щодо українського питання?*

6.2. Українські загони у наполеонівських війнах

Посилення Наполеона бентежило російського імператора Олександра I, оскільки реальних союзників для протидії зростаючим силам французького імператора майже не залишилося. За таких умов після початку війни в червні 1812 р. було частково відроджено козацькі полки, які мали би допомагати в боротьбі з французами. Передбачалось організувати кінне козацьке військо з українського населення Київського генерал-губернаторства, а згодом і Полтавської та Чернігівської губерній. Новобранцям пропонували пільги й обіцянки повернути втрачений козацький статус. Оголошення царського розпорядження спричинило великий резонанс в українських землях. Бажаючих вступити до війська було багато, тож довелося влаштовувати ретельний відбір. Козацький полк мав складатися із майже 1400 рядових та офіцерів. Загалом планувалося залучити 4 кавалерійські полки чисельністю у понад 6 тис. осіб. У Полтавській губернії та на Чернігівщині до служби в кавалерії та піхоті залучили 18 тис. осіб (15 полків). Доєдналися також донські та бузькі козаки, що етнічно також складалися з українців. Серед активних «реставраторів» козацтва на Полтавщині був уже згадуваний Іван Котляревський.

«Іван Котляревський», пам'ятна срібна монета Національного банку України номіналом 5 гривень, 2009 р.

Хоча французький наступ з українських земель зачепив лише Волинь, надалі козацькі сили воювали проти наполеонівської армії в Центральній і Західній Європі та брали участь у захопленні столиці Франції — Парижа. Однак царський уряд не дотримав своєї обіцянки. У 1816 р. кінні козацькі полки розформували: одну частину перетворили на уланські (вид легкої кавалерії), а решту розпустили по домівках і повернули до селянського стану.

З іншого боку, окремі українські підрозділи разом із поляками виступили на боці Наполеона. Вони приєдналися до польського легіону генерала Яна Домбровського, який мав на меті відродження Речі Посполитої. «Легіонерів» організовували в Італії з-поміж полонених австрійських солдатів (зокрема й вихідців з українських земель) і брали участь у війнах на стороні французів у 1797–1803 рр.

***1.** Чому, на вашу думку, Російська імперія дозволила відродити козацькі полки? **2.** Поміркуйте, чому план щодо набору козацьких формувань було значно перевиконано. **3.** Яка доля спіткала козацькі полки після розгрому Наполеона?*

6.3. Масони та їхні ідеї

Разом з ідеями Великої Французької революції на соціально-культурне життя українських земель впливали масонські організації. **Масони** («каменярі»), про яких ви дізналися у 8 класі, — це учасники міжнародного руху, який складався з особливих клубів, що називалися **ложами**. Їхньою головною метою було об'єднати всі народи світу в одну родину, яка б жила за принципами свободи, рівності та братерства. Масони виступали проти насильства та політичної боротьби. Вони («муляри внутрішнього храму людини») вважали, що шлях до кращого життя — це вдосконалення людини, її моралі та поведінки, бо, змінивши себе, можна змінити все суспільство.

Ідеї Просвітництва значно вплинули на масонський рух. У багатьох країнах масони стали виразниками невдоволення владою. Масонські ложі на теренах України були таємними клубами, де учасники обговорювали, як краще розвивати українське суспільство, як досягти єдності між народами. Наприклад, на Лівобережжі масони підтримували ідею об'єднання слов'янських народів, а на Правобережжі — співпрацю українців і поляків.

Перша масонська ложа в Україні з'явилася в селі Вишнівець на Волині ще в 1742 р. Але найбільше масонство поширилося наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Найвідоміші ложі того часу — одеські «Понт Евксинський» і «Трьох царств природи», київська «З'єднаних слов'ян», полтавська «Любов до істини». Їхніми учасниками були лікарі, вчителі, військові, чиновники, а також представники шляхти. До лож входили українці, росіяни, поляки, євреї, греки, французи та інші.

Згодом частина масонів розчарувалася через надто пасивну діяльність лож. Активнішу позицію зайняли члени полтавської ложі «Любов до істини». У 1821 р. вони підтримали ідею Василя Лукашевича, заможного землевласника з Полтавщини, й створили нову таємну організацію — «Малоросійське товариство». Серед її учасників були відомі українці: Іван Котляревський, Семен Кочубей, Володимир Тарновський, Олександр Величко та інші. У своєму головному документі — «Катехізисі автономіста» — вони писали, що хочуть незалежної України, скасування кріпацтва і європейського способу правління. Їхньою метою було підвищити політичну свідомість українців. Однак російська влада почала підозрювати такі організації. У 1822 р. імператор Олександр I заборонив масонські ложі й таємні товариства, і надалі цей рух розвивався нелегально (підпільно), здебільшого надаючи перевагу інтернаціональному над національним.

1. З якою метою створювали масонські ложі? 2. У яких українських містах діяли найвідоміші масонські ложі? Хто входив до цих таємних організацій? 3. Як діяльність масонських лож та «Малоросійського товариства» вплинула на поширення ідей Просвітництва в Україні?

Вір, але перевір

Галицький погляд на Французьку революцію

Чи не першим в Україні огляд подій Великої Французької революції здійснив Денис Зубрицький (1777 – 1862), відомий історик з Галичини. Під час правління французів у краї він працював у канцелярії в місті Перемишль. А з 1810 до 1812 року Д. Зубрицький написав «Хроніку Французької революції», де охарактеризував події з 1789 по 1811 рік. Він був сином дрібного шляхтича, належав до перших поколінь освічених українців, які працювали не в церкві, а як чиновники, вчителі чи історики. У своїй роботі Д. Зубрицький критикував французьких революціонерів за жорстокість і великі втрати. Але водночас він розумів, що революція принесла багато важливих змін — ідеї свободи, рівності та братерства, які змінювали життя людей.

Україна в XIX столітті: людність та імперії / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2022. — С. 365–366.

Вір, але перевір

У полоні міфу

Український історик та публіцист Ілько Борщак (1894 – 1959) про зацікавлення Наполеона в українській підтримці писав, що французький таємний агент Муасонюр відвідав Київ, Полтаву та Правобережжя. У донесенні Муасонюр, начебто, зазначав, що, відірвавши Україну від Росії, Франція «завдасть останній рішучий удар, від якого ця хижацька держава ніколи не зможе опам'ятатися, бо єдине хворе місце Російської імперії — це Україна. А тоді нова братня республіка утвориться в колишній вільній країні козаків, і діти відродженої Козацької Республіки благословитимуть назавжди Французьку республіку, та ім'я нашої країни навічно житиме в наддніпрянських степах...». Сьогодні фахові історики обґрунтовано підозрюють І. Борщака у свідомому конструюванні джерел, хоча і на користь України.

1. Як ви думаєте, чи можна вигадувати джерела? 2. Як перевірити, чи історик написав правду?

Мовою історичного джерела

Із розпорядження Олександра I про створення козацького війська, 1812 р.: «…Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова [...]».

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. — Київ: Наук. думка, 2013. — С. 374.

1. Як у документі визначено статус козаків? Які привілеї вони отримували? 2. Чи було збережено привілеї для козацьких полків після закінчення війни з Наполеоном?

Машина часу

«Іван Котляревський».
Ознайомтеся з історичною довідкою про Івана Котляревського від Українського інституту національної пам'яті за покликанням https://cutt.ly/IrRd02Wl або QR-кодом; здійсніть віртуальний тур до Музею-садиби Івана Котляревського у Полтаві за покликанням https://cutt.ly/VrRd9cz0 або QR-кодом.

1. На основі інформації створіть 5–7 instagram-сторіз від імені І. Котляревського, які б висвітлювали ключові моменти його життя: служба, написання «Енеїди», участь у театрі, масонській ложі, формування козацького полку, допомога нужденним.

Працюємо разом

Вправа «Дослідницький кейс». У парах чи групах підберіть інформацію про життя українців у конкретній адміністративній одиниці Австрійської чи Російської імперій. Спробуйте описати один день із життя наших предків 200 років тому.

Корисна гра:
«Українські землі у період Великої Французької революції та наполеонівських воєн»
https://cutt.ly/4rRd3Evy

Перевірте себе

I **1.** Розташуйте події у хронологічній послідовності: А. Початок Французької революції; Б. Заборона Олександром I діяльності масонських лож; В. Створення перших масонських лож в Україні; Г. Віденський конгрес; Д. Створення «Малоросійського товариства»; Е. Участь українців у війні з Наполеоном. **2.** Покажіть на карті адміністративно-територіальні одиниці, в яких створено козацькі полки. Назвіть міста, в яких діяли масонські ложі, «Малоросійське товариство».

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Проаналізуйте, як Французька революція вплинула на формування ідеалів рівності та свободи серед української інтелігенції. **5.** Яку роль у війні з Наполеоном відводила українському народові Російська імперія?

III **6. Вправа «Вибір».** Уявіть, що ви мешкаєте в українських землях у 1812 році. Вас закликають долучитися до війська Російської імперії для боротьби з армією Наполеона. Оберіть один із можливих сценаріїв ваших дій: погоджуєтеся служити, вважаючи, що це обов'язок підданого імперії; відмовляєтеся, бо не бачите особистої мотивації воювати за чужу державу. Який варіант ви б обрали? Як ваш вибір пов'язаний із поняттями «громадянська свідомість», «відповідальність», «ідентичність»?

§ 7. Політичний і соціально-економічний розвиток країн Європи та Америки в першій половині XIX ст.

Згадайте...

— що таке промисловий переворот;

— як називали представницькі органи в різних країнах Європи.

Як ви розумієте... — поняття «індустріальний», «парламентаризм»?

Чи знаєте ви, що...

— прізвище винахідника парової машини Джеймса Ватта пишуть з двома літерами «т», а «ват» як одиницю вимірювання потужності у Міжнародній системі одиниць (SI) — з однією;

— перший локомотив із паровою машиною запатентував у 1804 році британський інженер Річард Тревітік, але прототипом для паротягів став локомотив «Ракета» Джорджа Стефенсона 1829 року?

7.1. Що таке індустріальна (промислова) революція XIX ст.?

Історія зародження **індустріального суспільства** *(суспільства, що активно використовує новітні технології та машини)* розпочалася в XIX ст. в Англії, коли в господарському житті країн почало поступово переважати промислове виробництво. Досягти цього вдалося завдяки широкому *використанню найманої праці, вільному грошовому обігу, впровадженню технічних новинок*. Сам термін **«індустріальна революція» (промислова революція)** запровадив англійський історик Арнольд Тойнбі, аби описати економічний розвиток Англії XVIII–XIX ст., тому що в той час Велика Британія за своїм господарським рівнем перевершила інші європейські країни.

Як ви пам'ятаєте, у 1784 р. Джеймс Ватт (1736 – 1819) винайшов парову машину. Це дало поштовх спочатку текстильному виробництву, а потім — розвитку всієї промисловості та активному використанню паровозів та пароплавів. Перші паровози (паротяги) були не надто швидкими — лише 10 км/год. У 1807 р. американський інженер Роберт Фултон сконструював перший пасажирський пароплав, а згодом — військовий корабель з паровим двигуном. Нові транспортні можливості дозволяли наново освоювати колонії, куди, на горе тубільцям, почали активно переселятися європейці. Промислова революція охопила різні галузі господарства та виробництва: хімічну, металургійну, вугільну. Однак, уже наприкінці XIX ст. сила пари як основне джерело енергії почала поступатися електриці, сформувалася нафтова промисловість. Індустріальна революція вплинула на сільське господарство: почали використовувати нові мінеральні добрива і велику сільськогосподарську техніку.

«Машинобудівний завод Борсіга в місті Берлін», художник Карл Едуард Бірман,1847 р.

«Огляд газових ліхтарів біля торгового центру Пел-Мел», художники Томас Роулендсон і Джордж Мургатройд Вудворд, 1808–1809 рр.

Промисловий переворот також охопив Америку. Тут він отримав ряд особливостей: індустріалізація відбувалася лише на Півночі країни, де були потужні мануфактури, а плантаторський Південь став лише аграрно-сировинним придатком. На Півдні продовжувала існувати рабовласницька система, яка не зазнала особливих змін. Спочатку американська промисловість широко використовувала європейські науково-технічні здобутки, капітали та робочу силу. Згодом упроваджували власні винаходи, як-от Роберта Фултона. Ще однією особливістю американського промислового перевороту було те, що стимулюючу роль відігравала територіальна експансія — як ви вже знаєте, до середини XIX ст. США досягли Тихого океану.

Індустріальне суспільство — це тип суспільства, який сформувався внаслідок промислової революції (кінець XVIII – XIX ст.) і базується на масовому машинному виробництві.

***1.** Назвіть винаходи, що стали основою промислової революції. **2.** Визначте галузі господарства, які охопила індустріальна революція. **3.** Назвіть особливості промислової революції в США.*

7.2. Розвиток парламентаризму

Велика Французька революція XVIII ст. мала помітний вплив на подальший політичний розвиток Європи. Вона скасовувала чимало попередніх принципів політичного життя, вплинула на поступову (як побачите в наступних параграфах) ліквідацію «старого порядку», в основі якого перебували абсолютизм та ієрархічна побудова суспільства. Поняття громадянства та рівності перед законом стали новими явищами у тогочасній Європі, відбувалося послідовне утвердження ключових засад правової держави, зокрема парламентаризму.

Парламентаризм — *система організації та роботи верховної державної влади, для якого характерні поділ законодавчих і виконавчих функцій.* Якщо Велика Французька революція вплинула на уявлення про роль громадянина, то англійський парламент, що діяв ще з середньовічних часів, сформував основні засади парламентаризму. Законотворчість визнавали головним завданням парламенту, закони ухвалювали палати і згодом їх підтверджував король (в інших країнах — президент). Окрім того, парламент мав право контролювати зовнішню політику країни.

Вестмінстерський палац, де відбуваються засідання парламенту, місто Лондон, Велика Британія, сучасна світлина

Парламентаризм зміцнів унаслідок розвитку виборчого права. Спочатку голосувати могли лише заможні чоловіки (майновий ценз), але поступово обмеження зменшувалися. У багатьох європейських країнах почався рух за загальне виборче право. До кінця XIX ст. у деяких країнах (як-от Франція) було запроваджено загальне виборче право для чоловіків, а боротьба за політичні права жінок стала важливою частиною суспільного життя.

Уявлення про політичний світ порівняно із XVII–XVIII ст. значно змінилося. За «старого порядку» країни визначалися за правлячими династіями, а привілейованими станами були духовенство та аристократія. Від кінця XVIII ст. місце людини почали визначати не за її становою приналежністю, а за талантами, працьовитістю та здобутками. Піддані короля перетворилися на підданих держави (рівноправних громадян), які активно створювали **партії** — *об'єднання для демократичного отримання і використання політичної влади.* Кожна партія мала свою **ідеологію** — *сформовану систему поглядів, яка лежала в основі її політики.* Партії мали своїх прибічників і противників. Це зумовило появу політичної культури, де важливими цінностями стали публічні дебати, компроміс, відповідальність уряду перед громадянами. Хоча парламентаризм переніс силове протистояння до переговорних зал, для «довгого XIX ст.» революції та збройна боротьба усередині країни не були чимось незвичним.

Парламентаризм — система політичної організації держави, за якої чітко розмежовані функції законодавчої та виконавчої влади за привілейованого становища парламенту.

***1.** Який вплив мала Французька революція XVIII ст. на політичний розвиток Європи XIX ст.? **2.** Визначте суть парламентаризму. Спробуйте зобразити це поняття графічно. **3.** Із якою метою створювали партії?*

7.3. Зміни в повсякденному житті

Зміни у промисловості торкнулись і повсякденного життя європейців. Тепер місто сприймалося як центр розвитку промисловості, адже тут розташовувалися фабрично-заводські підприємства. Більшість людей прагнули жити в містах, де можна було знайти роботу. Відтак, з цього часу активно відбуваються урбанізаційні процеси (зростання міст). Розвиток виробництва мав ще один ефект — продукція стала масовою та дешевшою. Це призвело до витіснення ремісників, які часто працювали ще за середньовічними зразками. У соціальному житті індустріального суспільства вагому роль почали відігравати підприємці, які активно виступали за ліквідацію залишків «старого ладу». Водночас наймані робітники були безправними та соціально незахищеними, також активно використовували дитячу працю. Робочий день тривав по 12–14 годин, хоча зарплата залишалася низькою. Згодом робітники почали об'єднуватися в профспілки, щоб боротися за свої права. Сформувався новий соціальний клас — пролетаріат (наймані робітники). Рух за права робочого люду став помітним явищем в європейській історії. Водночас, сільське населення продовжувало відігравати помітну роль у господарському житті. Сільські родини були багатодітні, а їхнє побутове життя розвивалося значно повільніше.

Європейці другої половини XIX ст. використовували трамваї, телеграфний та телефонний зв'язок, носили фраки та водонепроникні макінтоші, капелюшки та військові мундири. Промисловий розвиток забезпечував їх дешевшими товарами, які, відповідно, ставали значно доступнішими. Внаслідок цього більше коштів можна було витратити на дозвілля — відвідини театрів, клубів, салонів, кафе та ресторанів, які стали класичним місцем зустрічі письменників чи літераторів. Наприкінці XIX ст. з'явилося нове диво — кінематограф (1895 р. — брати Огюст та Луї Люм'єри). Перші фільми, звісно, відрізнялися від сучасних блокбастерів, але збирали повні зали глядачів.

«Лондонська вулична сцена», художник Джон Орландо Пері, 1835 р.

«Будівництво першої у світі колії метро, місто Лондон», художник Персі Вільям Джастін, 1861 р.

У 1879 р. Карл Бенц, німецький інженер, винайшов бензиновий двигун, а згодом спроєктував автомобіль із таким двигуном. Його дружина, Берта Бенц, здійснила першу поїздку на авто для того, щоб підтвердити «придатність» винаходу чоловіка. Цікаво, що це дітище заправлялося бензином в аптеках — тоді бензин вважався лікарським засобом і дістати його можна було тільки там. У 1897 р. Рудольф Дізель сконструював дизельний двигун, зробивши свій вклад у розвиток автомобілів. Розвивався також електричний транспорт. Перше метро з'явилося в Лондоні в 1863 р., а через тридцять років воно повністю перейшло на електрику. На залізниці електровоз вперше використали в 1895 р. — він мав долати 6,5 км у Нью-Йорку.

«Гравець», художник Крістіан Людвіг Бокельманн, 1873 р.

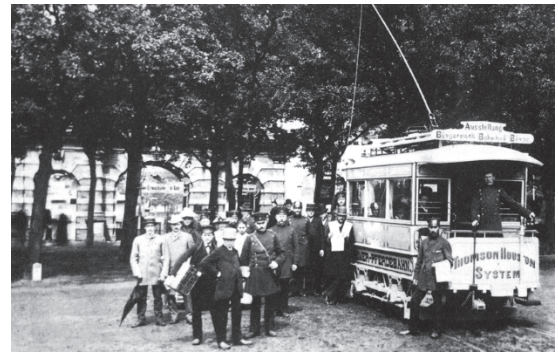

Електричний трамвай у місті Бремен, фотограф невідомий, 1890 р.

Водночас промисловий поступ відбувався і за рахунок визискування колоній, звідки отримували чимало товарів. Чай, кава, цукор, бавовна, діаманти, залізо, спеції — лише стислий перелік того, що силою видобувалося за океанами. Утиски місцевого населення набували різних рис, подекуди — надзвичайно жорстоких. Політичні права їм були недоступні — упродовж XIX ст. це був привілей європейців.

***1.** Порівняйте соціальне становище підприємців та найманих працівників. **2.** Визначте винаходи промислової революції, що стали частиною повсякденного життя в XIX ст. **3.** Чи вплинув промисловий переворот на життя мешканців колоній?*

Історична розвідка

Вільям Мак-Ніл про наслідки Великої Французької революції для правління.

На основі фрагменту з історичної праці визначте, як автор характеризує суспільно-політичну «атмосферу» Європи в XIX ст.

«Доводячи, що прості люди можуть свідомо створювати і руйнувати політичний лад, [Велика Французька] революція вщент розбила традиційні підвалини врядування. Коли людина, а не Бог, виявилася, хай навіть трохи відповідальною за політичні відносини, правителі більше не могли безпечно

покладатися на автоматичне шанобливе сприйняття їхнього статусу. Навпаки, вони мусіли постійно виправдовувати своє існування перед суспільством. Але ця політика була й пасткою — невиконані обіцянки та зраджені принципи небезпечно залишались у людській пам'яті та мали властивість таврувати тих, хто піднісся до влади силою облудних обіцянок ... Отже, у XIX ст. уряди були або дуже посилені, або дуже послаблені щепленням демократичних принципів і претензій. З одного боку, уряд міг потрапити у складне, напівпаралізоване становище через неконтрольований розбрат серед населення країни ... З боку іншого, монарх або міністр міг так майстерно грати на почуттях публіки, що це стимулювало надзвичайні успіхи ... Посилення урядів спостерігалося головно в Північно-Західній Європі. На півдні та сході регіону демократичні ідеї сіяли сумніви та послаблювали відносно, якщо не абсолютно, імперії Австрії та Росії, створені на суходільних кордонах Європи у XVIII ст.».

Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: Історія людської спільноти. К. : Ніка-Центр, 2020. С. 867–868.

Машина часу

«Сільська буденність в індустріальному суспільстві».

Розгляньте картини, де відображено сільське повсякдення XIX ст., за покликанням https://cutt.ly/jrL5l2Cj чи QR-кодом.

1. Розташуйте зображення у хронологічній послідовності, за порами року, в послідовності занять сільськогосподарського циклу.

STEM-завдання «Віртуальна стрічка часу». У парах або групах створіть віртуальну стіну Padlet на тему: «Винаходи промислової революції». На стіні у хронологічній послідовності прикріпіть дописи із зображенням та короткою інформацією про технічні винаходи XIX ст. Можете використати інші доступні застосунки.

Корисна гра:

«Індустріальна революція XIX століття»

https://cutt.ly/RrRfr6fC

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років тому Джеймс Ватт винайшов парову машину. Скільки років минуло від винайдення парової машини до появи першого пароплава? Скільки років тривав перехід від парового транспорту до електричного метро? **2.** Покажіть на карті та назвіть країни, в яких індустріальна революція відбулася найшвидше.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поясніть, що таке парламентаризм і яку роль він відігравав у XIX ст. **5.** Створіть схему «Результати та наслідки промислової революції».

III **6. Вправа «Інтерв'ю».** Створіть уявне інтерв'ю з робітником фабрики про його повсякденне життя.

§ 8. Формування головних ідеологій сучасного світу

Згадайте...

— основні ідеї Французької революції XIX століття;

— ідеологічні засади діяльності європейських партій.

Як ви розумієте... — поняття «консерватизм», «націоналізм»?

Чи знаєте ви, що...

— засновник українського консерватизму В'ячеслав Липинський народився у шляхетській родині на Волині, навчався у Київській гімназії та Ягеллонському університеті у Кракові;

— Микола Міхновський, один з перших прихильників націоналізму на українських землях, походив із Полтавщини; його батько-священник відправляв богослужіння українською мовою та знав велику кількість українських пісень і дум?

8.1. Консерватизм і лібералізм

«Довге XIX століття» стало часом формування сучасних ідеологій. У багатьох європейських країнах того часу основним напрямком ідеологічної думки був **консерватизм.** Консерватори наполягали на збереженні традиційних цінностей. Вони прихильно ставилися до стійких соціальних норм, негативно сприймали ідеї насильницького встановлення соціальної рівності, не підтримували революційні зміни та радикальні реформи, тривалий час заперечували можливості вільної торгівлі. Також прибічники цієї течії не сприймали соціальних утопій, що так чи так пов'язані з уявленням про можливості зміни людської природи.

У європейських країнах консерваторів часто пов'язували із монархічними колами. Термін «консервативний» у політичному використанні вперше з'явився у Франції, де після 1820-х рр. так почали називати поміркованих прибічників реставрації Бурбонів. Щоправда, у Великій Британії ще **Едмунд Берк** (1729 – 1797) у своїх роздумах про Велику Французьку революцію сформував основи філософського консерватизму. Загальнопоширеним консерватизм як політичний рух став лише після того, як його підхопила партія торі.

В Україні першим помітним консерватором називають **В'ячеслава Липинського** (1882 – 1931). Він вважав, що найприйнятнішою владою України була би «класократія», яка зберігала б рівновагу між владою та свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основі такого устрою мала би бути обмежена законом конституційна монархія. На чолі держави — монарх-гетьман, а його влада — спадкова. Хоча В. Липинський не заперечував демократію як вияв свободи (господарської, культурної, політичної), у запропонованій системі ця свобода обмежена сильною, стабільною та авторитетною владою («Листи до братів-хліборобів»).

«Едмунд Берк», художник Джошуа Рейнольдс, після 1769 р.

«Томас Джефферсон», художник Рембрандт Піл, 1800 р.

В'ячеслав Липинський, світлина, поч. XX ст.

Посилення **ліберальних** ідей було пов'язане з успіхами Великої Французької революції, філософськими ідеями просвітників, занепадом соціальних норм «старого порядку», розвитком промисловості і науки. Хоча такі погляди ширилися Європою ще від XVIII ст. (ідеї Джона Локка), політичний термін «ліберальний», як вважають, вперше з'явився 1810 р. в Іспанії, коли окремі місцеві політики виступили проти Наполеона та бажали встановити конституційні свободи і парламентаризм англійського зразка.

Надалі лібералами називали також тих, хто виступав за серйозне обмеження повноважень королівської влади, ідею поділу влади, верховенства права, особистої недоторканості (захисту майна та права на вільне віросповідання) й розширення конституційних та економічних (виробничих, торгових і фінансових) свобод. Найвідоміші представники — американець, президент Томас Джефферсон, французький політик Франсуа Гізо. Ліберали також підтримували ідеї розширення торгівлі та обмеження втручання держави у виробничі та господарські справи (Адам Сміт). В Україні ліберальні як для свого часу ідеї пропонував Михайло Драгоманов, який вважав федеративний устрій (як у США) кращим варіантом державного розвитку.

Консерватизм (від однойменного французького слова або латинського «консерво» — «охороняю», «оберігаю») — «традиційні» погляди, переконання; прихильність до старого; суспільно-політична течія, прибічники якої обстоюють історичні традиції, звичні принципи і форми суспільного та політичного устрою, обережно ставляться до будь-яких змін.

Лібералізм (від однойменного французького слова або латинського «лібераліс» — «вільний») — вільнодумні погляди, переконання; нехтування правилами; позбавлення від обмежень, насаджених релігією, державою, суспільством; суспільно-політична течія, прихильники якої ставлять людину на перше місце, наділяють її правом вільного вибору, можливістю керувати собою.

1. Коли та в якій країні сформувався консерватизм? 2. Сформулюйте ключові засади українського консерватизму В'ячеслава Липинського. Для цього опрацюйте тези з праць В. Липинського, дібрані істориком Юрієм Пуківським для журналу «Локальна історія», за покликанням https://cutt.ly/NrZa5lHw *або QR-кодом.*

3. Визначте основні ідеї консерватизму та лібералізму.

4. Завітайте за допомогою рубрики «Машина часу» до будинку Томаса Джефферсона, третього президента США. Скористайтеся покликанням https://cutt.ly/NrZoQZ9V *або QR-кодом.*

8.2. Соціалізм, комунізм, анархізм

Якщо консерватизм і лібералізм були відповідями на виклик часу з боку еліти (консерватизм традиційно мав слабкість до землевласницької аристократії, а лібералізм — до торговельних і промислових капіталістів), то низова простолюдна традиція дала світу *соціалістичні* ідеї. Соціалісти засуджували приватних власників (капіталістів), наголошуючи на принципах соціальної справедливості та рівності. Окремі представники цього політичного руху вважали, що приватна власність взагалі повинна бути замінена на спільну — державну, колективну або загальнонародну. Це створило би умови для рівного доступу всіх до благ суспільства. Термін **соціалізм** вперше поширився упродовж 1830-х років у Великій Британії та Франції. Таким словом узагальнювали погляди мислителів, які пропонували покращити життя людей через поступові реформи (Роберт Оуен, Анрі де Сен-Сімон і Шарль Фур'є). Власне, вважалося, що суспільство можна змінити на краще мирним шляхом. В Україні ідеї соціалізму обстоювали Михайло Драгоманов, Іван Франко та чимало інших відомих діячів культури і політики.

Щоправда, в деяких країнах, особливо німецькомовних, соціальні проблеми відчувалися гостріше. Дехто із соціалістів закликали до радикальніших дій. Свої погляди вони почали називати **комунізмом**, підкреслюючи необхідність глибоких змін, зокрема повного скасування приватної власності. Зокрема, у 1848 р. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс опублікували відому працю — «Маніфест Комуністичної партії». Вони оголосили, що лише революція може зруйнувати стару систему та знищити приватну власність загалом. Влада мала би сконцентруватися в руках робітників (пролетаріату), що гарантувало би справедливий розподіл благ. Однак, як саме мало би жити нове суспільство без приватної власності, вони не пояснювали.

Після революцій у Європі 1848–1849 рр. ситуація в західноєвропейських країнах змінилася. Вони ставали конституційними монархіями, з'явилися парламенти, а робітники почали впливати на політику через вибори та політичні партії. Багато соціалістів посту-

пово відмовилися від революційного шляху й почали діяти демократичними методами — через участь у виборах і зміни законів. Термін «комунізм», який асоціювався з насильством, став менш популярним. У менш індустріально розвинутих країнах квітнув анархізм, який критично оцінював старі державні і бюрократичні інституції.

Соціалізм (від латинського слова «соціаліс» — «суспільний») — ідеї, погляди, вчення, спрямовані на утвердження рівноправ'я, соціальної справедливості, свободи та рівності; державна політика захисту нижчих верств, підтримки бідних за рахунок багатих; суспільний лад із переважно державною власністю на засоби виробництва.

Комунізм (від лат. commūnis — «загальний») — теоретичний суспільний і економічний лад, заснований на суспільній власності на засоби виробництва та забезпеченні соціальної рівності.

***1.** Як промислова революція вплинула на появу соціалізму та комунізму? **2.** Визначте українських діячів-прихильників соціалістичних ідей. **3.** Чим відрізняється соціалізм від комунізму? Чи можна вважати їх «антагоністами» лібералізму?*

8.3. Імперіалізм та націоналізм

Імперія і нація були відповідями на прагнення доби Модерну до тотальності-всеохопності. Але імперія намагалася нав'язати єдині норми зверху і створити вертикальну ієрархію, а нація йшла знизу і за горизонталями — вона вимагала солідарності людей за принципом «землі і крові» (території і походження). Ідеї **націоналізму** використовували в багатьох тогочасних країнах, щоб показати свою перевагу над іншими народами та виправдати прагнення до панування. Водночас упродовж XIX ст. в боротьбі народів Європи (особливо поневолених) за національне самоусвідомлення й самоствердження також широко застосовували ідеї націоналізму, зазвичай значно романтизованого й міфологізованого. На такій стадії розвитку ця течія мала культурницьке спрямування, яке наголошувало на відчуттях спільності мови, культури, історії, звичаїв і традицій. Щоправда, діячі італійського Рісорджіменто, що бажали об'єднання Італії *(про цей рух ви дізнаєтеся в наступних параграфах)*, німецькі політики 1815–1848 рр. взяли на озброєння не тільки гасла культурної самобутності, але й лозунги національної єдності та самостійності. У Центрально-Східній Європі культурний націоналізм сприяв пробудженню у підкорених народів відчуття єдності та бажання відновити (чи створити) власну державність.

В українських реаліях першим радикальним прихильником націоналізму вважають **Миколу Міхновського** (1873 – 1924), автора твору «Самостійна Україна», активного прихильника ідей дерусифікації.

Риси націоналізму
• Центральною ідеєю є віра в те, що нація (етнічна, культурна, територіальна або громадянська спільнота) є найважливішою одиницею людського суспільства і що її інтереси мають пріоритет над іншими.
• Прагнення до повного політичного самовизначення нації, виражене у вимогах створення власної незалежної держави (національної держави) або збереження її суверенітету.
• Наголос на спільній ідентичності членів нації, яка може базуватися на спільній мові, культурі, історії, релігії, етнічному походженні, території або навіть спільних цінностях.
• Вимагає відданості та лояльності до нації, часто вищої за лояльність до інших груп (сім'ї, релігії).
• Прагнення до збереження та розвитку унікальної національної культури, традицій та мови, пов'язане з ідеєю єдності території, яку нація вважає своєю історичною або природною батьківщиною.
• Пропаганда національної гордості, культивування почуття спільної величі, досягнень та героїчного минулого.
• Захист та просування національних інтересів на міжнародній арені, що може проявлятись як у співпраці, так і в суперництві з іншими націями.
• Здатність мобілізувати великі групи людей навколо національної ідеї, часто за допомогою символів, міфів та ритуалів.
• Використання національних символів (прапор, герб, гімн, пам'ятники) для зміцнення національної свідомості та єдності.
Про економічні, політичні та стратегічні, соціальні та ідеологічні чинники **імперіалізму** дізнайтеся за покликанням https://cutt.ly/PrZoWlnq або QR-кодом.

Поширення націоналізму зустрічало опір зі сторони інших політичних рухів, зокрема марксистів, для яких формулою єднання був «клас», а не «нація». Водночас, чимало європейських країн були **імперіями**, тож уряди бажали підкорити або контролювати (або утримувати у покорі) інші країни чи народи, щоби отримати більше ресурсів, багатств, ринків збуту тощо. За таких умов відновлення національних почуттів пригнічених народів сприймали як загрозу, і навіть культурне відродження народів переслідували в імперських колах.

Наприкінці XIX ст. Велика Британія, Франція, Німеччина, Бельгія, а також США і Японія стали дуже сильними завдяки промисловій революції. У них були сучасні заводи, які виробляли багато товарів, і для цього потрібно було багато сировини (наприклад, бавовна, нафта, каучук, метали). Також їм були потрібні нові ринки, щоби продавати свої товари, і місця, куди можна вигідно вкласти гроші (капітал). Ці сильні країни починали активно ділити світ, тобто захоплювати території, зокрема за межами Європи, перетворюючи їх на свої колонії або зони впливу. Бідне населення колоній використовували як дешеву робочу силу.

Вір, але перевір

Прояви політики імперіалізму в економічній, дипломатичній та військовій сферах

Європейські країни мали значну військову перевагу (сучасна зброя, флоти), що дозволяло їм легко підкорювати місцеві народи. Країни могли нав'язувати невигідні торговельні угоди, позики, що робило місцеві економіки залежними. Часто використовували принцип «розділяй і володарюй» — підбурювання одних місцевих племен чи народів проти інших. Ресурси вивозили, місцева промисловість не розвивалася, а колонії перетворювалися на сировинні придатки, втрачаючи незалежність, їхні уряди замінювалися адміністрацією метрополії. Нав'язувалася європейська культура, руйнувалися традиційні місцеві цінності та інститути. Європейські держави часто креслили кордони, не зважаючи на етнічні та культурні особливості, що призводило до конфліктів у майбутньому.

Нація (від латинського слова «націо» — «плем'я», «народ») — спільнота людей, об'єднаних назвою, символами, географією, соціальним походженням, історичною пам'яттю, політичними, духовно-культурними цінностями.

Націоналізм (від однойменного французького слова або латинського «націо» — «плем'я», «народ») — ідеї і погляди, що виходять із переваг національних цінностей перед особистісними, груповими й загальнолюдськими; суспільно-політичний рух за збереження, розвиток етнічних і культурних особливостей, національну незалежність.

Імперіалізм (XIX ст.) — це агресивна політика сильних держав, спрямована на захоплення та підкорення чужих територій (колоній) з метою отримання економічної вигоди (сировина, ринки, капітал) і зміцнення свого політичного впливу та престижу.

***1.** Поміркуйте, чому ідеї націоналізму прихильно сприймали поневолені народи Європи. **2.** Визначте основні чинники імперіалізму. **3.** У чому полягала відмінність націоналізму в Західній Європі та на українських землях?*

Мовою історичного джерела

Із твору Едмунда Берка «Мораль та історія»:

«…Істинний законотворець таки повинен мати сповнене чулості серце. Він повинен любити й поважати собі подібних і остерігатися самого себе. Його темпераментові дозволено охопити свою кінцеву мету інтуїцією, проте кроки його в напрямку до цієї мети мають бути обмірковані. Політичні рішення, позаяк вони спрямовані на досягнення суспільних цілей, мають вироблятися лише суспільними засобами, тобто при спільних зусиллях багатьох умів. А для такої злагоди умів, яка одна тільки й спроможна створити все добро, що до нього ми прагнемо, потрібен час. Терпінням ми досягнемо більшого, аніж силою».

Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби: Навч. посібник. — Київ: Центр учбової літератури, 2008. — С. 194.

1. Сформулюйте короткий перелік рис «істинного законотворця».

Працюємо разом

Вправа «Політичний спектр». У природничих науках є поняття «спектральний аналіз». Так, білий колір є поєднанням семи кольорів, які утворюють веселку. Кожен колір, немов цифра у штрихкоді, має своє місце. Так само сукупність ідеологічних течій можна класифікувати за їхнім місцем у «політичному спектрі». Пригадайте з курсу фізики, що магніти можуть мати також підковоподібну форму, а протилежні полюси притягуються. 1. У парах чи групах проаналізуйте особливості ідеологічних напрямків за їхнім місцем у класифікації за принципом «ліві–центр–праві». 2. Що може поєднувати крайніх лівих і крайніх правих? 3. На основі тексту параграфа встановіть спільні риси поміркованих ідеологій, відмінні риси лівих та правих ідеологічних поглядів. Скористайтеся допомогою вчителя / вчительки чи інших дорослих. 4. Запропонуйте виконати це завдання штучному інтелекту. 5. Порівняйте відповідь ШІ з власними дослідженнями. Зробіть висновки.

Корисна гра:

«Основні ідеології сучасності»

https://cutt.ly/wrRQkFNI

Перевірте себе

I **1.** Яка ідеологія виникла першою і чому? Створіть хронологічний ряд виникнення основних ідеологій сучасності. Поміркуйте, чому ідеології, які актуальні у XXI ст., виникли в XIX ст. **2.** Покажіть на карті та назвіть країни, пов'язані з утворенням та поширенням головних ідеологій сучасного світу.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Створіть набір карток для запам'ятовування з описами ідей, лідерів та символів, пов'язаних з кожною ідеологією. Скористайтеся зручним онлайн-застосунком на власний вибір. **5.** Порівняйте, як представники різних ідеологій пояснили б поняття «свобода» або «справедливість».

III **6. Вправа «Есей».** Поміркуйте, чи актуальною в наш час є теза В. Липинського «Без відродження духовного й морального трудно помислити відродження творчої сили політичної». Напишіть есей на цю тему.

§ 9. Національне відродження слов'янських народів. «Весна народів»

Згадайте...

— як рішення Віденського конгресу позначилися на карті Європи;

— як і коли під владою Російської імперії опинилися українці Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя, Волині, терени Північного Причорномор'я та Приазов'я.

Як ви розумієте... — поняття «імперія», «національна ідея»?

Чи знаєте ви, що...

— будителями українців були Іоаникій Базилович, Олександр Духнович, Михайло Лучкай, Адольф Добрянський у Закарпатті, учасники гуртка «Руська трійця» в Галичині, члени Кирило-Мефодіївського братства в Києві;

— «Весною народів» називають революційні події 1848–1849 років, що охопили насамперед французів, німців, італійців, австрійців, а також деякі народи Латинської Америки?

9.1. Слов'янські народи напередодні «Весни народів»

Слов'янські народи в першій половині XIX ст. були поділені між Пруссією, Російською, Австрійською та Османською імперіями. Розвиток національного руху тут відбувався по-різному.

Ще від 1830 р. з-під централізованої влади *Османської імперії* вислизнуло Сербське князівство. Хоча воно отримало статус лише васала Османської імперії, це був відчутний крок до незалежності. Поступово посилювалася болгарська національна свідомість. Зросла роль місцевої світської інтелігенції, відкрилися болгарські школи. Чорногорці, боснійці й інші народи Османської імперії також чекали свого часу, розраховуючи на поступовий занепад центральної влади.

Під владою *Пруссії* опинилася чимала частка колишньої Речі Посполитої. Над місцевими поляками нависла серйозна загроза — внаслідок активної германізації польську мову почали витискати зі шкільного вжитку, управління та церковного життя. Однак, польське католицьке духовенство, приватні школи та домашня освіта сприяли збереженню культурних особливостей цього слов'янського народу. Допоміг цьому також автономний статус Великого князівства Познанського, що у складі Пруссії все ж зберігало свою ідентичність.

У межах *Російської імперії* після Віденського конгресу 1815 р. було утворено Царство Польське. Формально воно було автономним, але насправді — повністю підконтрольним Російській імперії. Хоча імператор Олександр I дарував йому Конституцію, поступово посилилися російська цензура, політичні переслідування, а польська армія фактично підпорядковувалася російському командуванню. Патріотично налаштовані офіцери та студенти військової школи

Варшави в **1830 р.** розпочали **Листопадове повстання**. Виступ швидко охопив усе **Царство Польське**, а згодом поширився на **Литву**, **Білорусь** і **Правобережну Україну**. **«За нашу і вашу свободу!»** — гасло, що стало символом боротьби поневолених поляків. Підросійські українці не підтримали польське повстання, оскільки воно в їхньому сприйнятті було боротьбою польської шляхти за відновлення власної держави, а не за свободу українського народу. Польські повстанці прагнули відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 року, що означало б відновлення польського панування над українськими землями та українським населенням. Для українців це не обіцяло звільнення від кріпацтва чи покращення їхнього становища. Російська армія у вересні 1831 р. захопила повсталу Варшаву. Цар Микола I скасував чинну Конституцію, ліквідував польський сейм й окреме військо. Багатьох учасників повстання стратили, у Царстві Польському ввели надзвичайний стан.

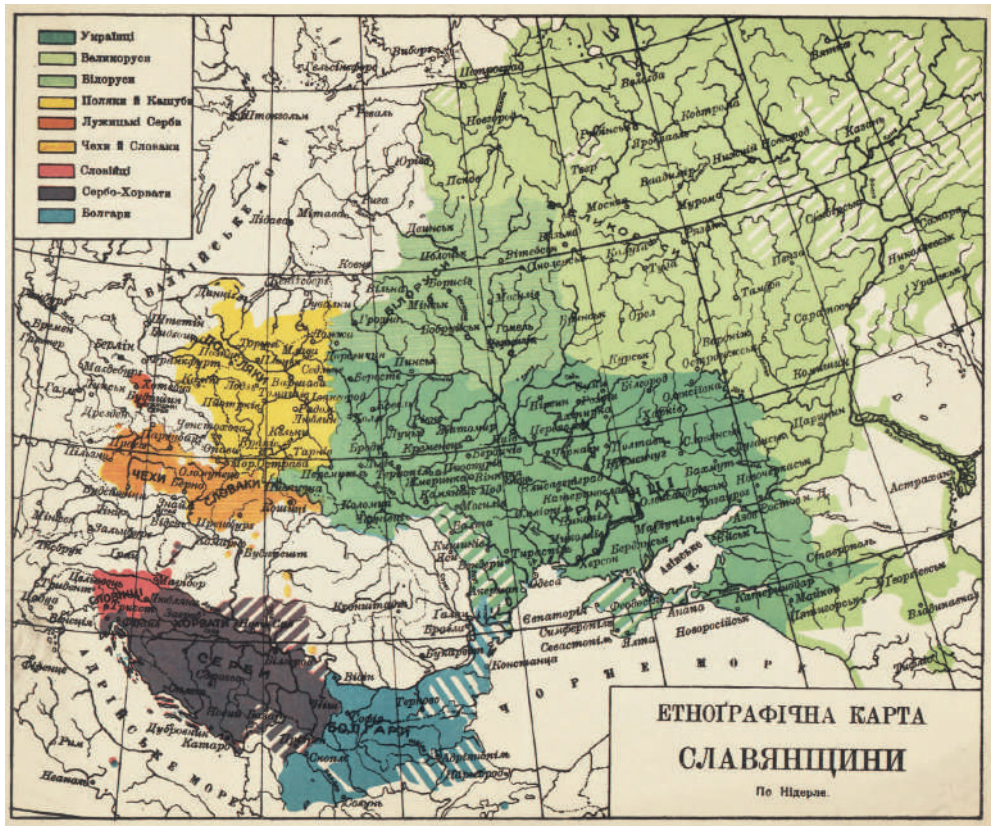

«Етноґрафічна карта Славянщини» — переклад українською мовою етнографічної мапи «Národopisná tapa Slovanstva» Любора Нідерле, вперше виданої 1912 р. Детальніше карту розгляньте за покликанням https://cutt.ly/vtnq82eB або QR-кодом

1. Знайдіть на карті терени проживання народів, про які йдеться в підпараграфі.

Слов'яни становили більшу частину населення *Австрійської імперії*. Чехи, хорвати, словенці, словаки, поляки та українці в XIX ст. все виразніше усвідомлювали свою самобутність, дедалі голосніше заявляли про свої національні права та інтереси. Вагому роль у культурному житті відігравали **будителі** — *просвітителі, які хотіли зберегти й відродити мову, культуру та національну самосвідомість свого народу*. Впливовими, наприклад, були чеські будителі Ян Коллар, Павел Шафарик та інші (власне, саме тут розпочали вперше вживати це слово). Зважаючи на те, що влада Габсбургів була більш доброзичливою (насправді — менш централізованою), відкривалися нові можливості для розвитку національного руху. Важливим етапом стало культурне пробудження, яке відобразилося в появі **Матиць** *(товариств, які відіграли значну роль для розвитку національної самосвідомості й поширенні літературних мов)*. Поет Йован Хаджич, меценат Джордж Станкович, книговидавець Йосип Міловук та інші в 1826 р. в Пешті (сучасний Будапешт) заснували Сербську Матицю. Через п'ять років історик Францішек Палацький заснував Чеську Матицю при Національному музеї у Празі. На початку 1840-х років хорватський поет Янко Драшкович у читальні в Загребі заснував Матицю Іллірійську (яка пізніше стала називатися Матиця Хорватська). **Ілліризм** — *суспільно-культурний рух за літературно-мовне й політичне єднання* ***південних*** *слов'ян — тоді був популярним серед культурних діячів Австрійської імперії*.

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Австрійської імперії, період **національно-культурного відродження** розпочався на початку XIX ст. Цей процес став ключовим для формування модерної української ідентичності в Галичині, Буковині та Закарпатті. Центральною подією, що засвідчила початок організованого відродження, стало заснування в м. Перемишль у 1816 році «Товариства галицьких греко-католицьких священників для поширювання письмами просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії» (коротко — Перемишльське Товариство греко-католицьких священників). Це була перша українська просвітницька організація в Галичині. У 1830-х роках імпульси національного відродження йшли від товариства галицьких будителів «Руська трійця», яке діяло у Львові. Детальніше про це йтиметься далі.

У 1848 р. Австрійську імперію охопив революційний рух, відомий як «Весна народів». Восени 1848 р. у Львові, на тлі революційних подій, заснували **Галицько-Руську матицю**, яка впродовж 20 років була єдиним українським товариством, яке займалося розвитком освіти і культури. Першим головою товариства був Михайло Куземський, а відомими діячами — Яків Головацький, Богдан Дідицький та Антоній Петрушевич. Галицько-Руська матиця сприяла публікації доступних та корисних книжок для народу — про

науку, природу, історію та інше. У перші роки вона особливо піклувалася про підручники.

Популярними серед слов'янських народів у першій половині XIX ст. були переконання, що вони мають бути разом, бо є «братами» за походженням, мовою та культурою. Ця ідея, відома під назвою **панславізм**, зародилася серед слов'янських інтелектуалів, які мріяли про звільнення своїх народів від чужої влади та про їхнє об'єднання. Вони вірили, що спільна мова (або схожі мови) та спільні культурні корені є достатнім приводом для єднання. Для багатьох слов'ян це була відповідь на тиск з боку Німецької (пангерманізм) та Османської імперій. Спочатку це були наміри культурної єдності, взаємодопомоги, обміну. Згодом з'явилась ідея про створення певної політичної спільноти, великої слов'янської держави або федерації. Дуже швидко Російська імперія почала використовувати ідеї панславізму у своїх цілях. Вона позиціонувала себе як «старший брат» і «захисник» усіх слов'ян. Насправді ж російський панславізм часто означав бажання Росії підкорити інші слов'янські народи своїм інтересам, щоб вони були під її контролем.

Представників російського націоналізму, які від середини XIX ст. відстоювали позиції російського панславізму, говорили про особливий шлях Росії і протиставляли Росію Заходу, називають **слов'янофілами.** Вони протиставляли російське православне християнство західному католицькому християнству, московські звичаї — європейським.

Будителі — це рух національно свідомої інтелігенції в чеських, словацьких, хорватських, словенських, болгарських, українських землях, когорта діячів національного, культурного й мовного відродження в середовищі слов'янських народів кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Панславізм (всеслов'янство) — напрямок суспільної думки, що базується на тезі про винятковість історичного розвитку слов'янських народів і закликає до боротьби за їх об'єднання.

1. У складі яких імперій опинилися слов'янські народи на початку XIX ст.? 2. Чому, на вашу думку, розпочалося «національне відродження» слов'янських народів? Назвіть прояви цього процесу. 3. Яка відмінність у панславістських прагненнях слов'ян Австрійської імперії та представників російського панславізму? 4. Перегляньте за покликанням https://cutt.ly/arZoW6fR або QR-кодом матеріал про Олександра Духновича, який започаткував національне відродження українців Закарпаття.

9.2. «Весна народів» у Європі

Як ви пам'ятаєте, Французька революція та наполеонівські війни неабияк змінили європейців. Ідеї свободи, рівності та братерства пережили криваві події якобінського терору, імператорської влади Бонапарта та реставрації Бурбонів.

Хоча монархи та їхні прибічники міцно трималися за владу, капіталізм, що розвивався, теж мимоволі впливав на суспільство: запроваджував нові практики життя, формував нові стани, відносини між ними. Робітництво вимагало забезпечення прав, належної оплати праці, облаштованого побуту. Власники фабрик і заводів, фінансисти бажали скуштувати владного пирога. Немало було й дворян, що вважали обмеження королівської влади своїм завданням. Загалом, колишні смиренні піддані дедалі частіше порушували не тільки громадянські, а й національні питання. «Новий» світ утверджувався, але й «старий» не хотів поступатися. Його спробували «посунути» під час революційної хвилі **1848–1849 рр.**, що отримала назву **«Весна народів»**.

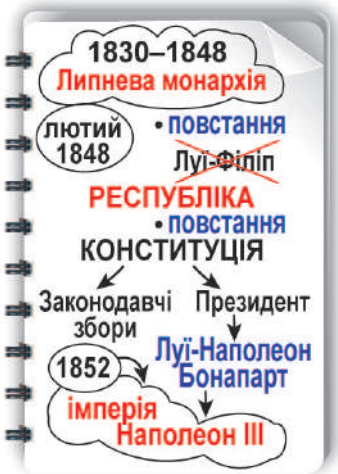

Чи не найбунтівнішою нацією XIX ст. знову виявилися французи. «Весну народів» розпочали вони. Після бурхливих подій літа 1830 року у Франції настав період, відомий як «Липнева монархія». Королівська влада династії Бурбонів не здатна була впоратися із економічною кризою, неврожаєм, зростанням безробіття та злиднів. Коли ж у лютому 1848 р. у Парижі вибухнуло повстання, армія поступово перейшла на бік повсталих. 25 лютого Франція знову стала республікою *(офіційно — Другою республікою, про що ви дізнаєтеся в параграфі наступного розділу)*. Хоча проіснувала вона недовго, чутка про повернення республіканських традицій сколихнула всю Європу!

Одними з перших «відреагували» німецький та італійський народи. Адже, окрім бажання обмежити владу монархів і подолати «старий порядок», вони домагались об'єднання своїх країн. Найбільшого розмаху революція набула у Пруссії. Справа дійшла до сутички з урядовими військами 19 березня 1848 р. Але кровопролиття зупинили, монарх погодився на демократичні зрушення. Найперше постало питання скликання загальнонімецьких законодавчих зборів, і влітку 1848 р. розпочав роботу *Франкфуртський парламент*. У березні 1849 р. депутати ухвалили Конституцію, за якою створювалася б Німецька імперія на засадах федерації. До її складу мали б увійти всі німецькі володіння, включно з Австрією.

Очолювати цю державу запропонували прусському королю Фрідріху-Вільгельму IV, однак він відмовився, оскільки монархи не підтримували Франкфуртського парламенту і не визнавали його рішень.

ЄВРОПА В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ (1815–1870 рр.)

Революційні рухи 1815–1847 рр.

- 1820 Осередки революційних і національно-визвольних рухів 1820–40-х рр.
- 1831 Наймасштабніші виступи робітників
- Липнева революція 1830 р. у Франції
- Придушення революційних і національно-визвольних рухів військами країн Священного союзу
- Лідс Осередки чартистського руху у Великій Британії

Революції 1848–1849 рр.

- Лютнева революція в Парижі 1848 р.
- Червневе повстання в Парижі 1848 р.
- Осередки революційного руху (Відень, Львів, Франкфурт)
- Райони селянських повстань

Робітничий та національно-визвольний рух у 1850–1860-х рр.

- Польське повстання 1863 р.
- ЧЕХИ Народи, які боролися за національну незалежність
- Заснування Міжнародного товариства робітників 1864 р. (І Інтернаціонал)
- Вільні німецькі міста
- Кордони держав на 1859 р.

1. Ознайомтеся з історичною картою та визначте: а) періоди, охоплені революціями та суспільними рухами в середині XIX ст.; б) які слов'янські народи проживали в Австрійській імперії (згадайте із попереднього підпараграфа, яким було їхнє становище). 2. Послуговуйтеся запропонованою картою при опрацюванні тем із наступних розділів.

«Барикада на вулиці Суфло, місто Париж, 24 червня 1848 року», художник Еміль Жан-Орас (Горацій) Верне, до 1863 р.

«Німеччина», художник Філіп Вайт (Фейт), 1848 р.

1. Розгляньте картини. Як вони відображають характер заворушень у Франції та одну з головних причин революції в німецьких землях?

Серед держав Апеннінського півострова також поширилися заклики до єднання, хоча проблемою тут було також австрійське панування. Сильні позиції останньої призвели до того, що визвольний запал швидко згасав. Антиавстрійську коаліцію покинула Папська область, адже духівництво бачило в католицькій Австрії радше союзника, ніж ворога. Згодом відкололося Неаполітанське королівство. Австрійська армія, підтримувана військами Франції та Іспанії, здобувала перемогу за перемогою. Останньою, 22 серпня 1849 р., капітулювала Венеція. Так закінчилася «Весна народів» в італійських землях. Італійцям не вдалося подолати ні монархічну владу, ні австрійське панування.

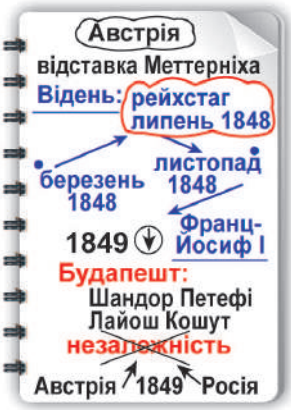

Щоправда, революція охопила й саму Австрію. Влада Габсбургів у великій «клаптиковій» імперії опинилася у кризі. Революціонери вимагали скликання парламенту, реформ, національного визволення. Імператор утік із Відня, й 10 липня 1848 р. австрійський рейхстаг розпочав роботу. Найперше депутати остаточно ліквідували відробіткову ренту, тобто панщинні повинності селянства. Проте вже восени влада наказала військовим «навести лад» у столиці, навіть розстрілюючи демонстрантів. У такий спосіб революцію придушили. Імператор-утікач повернувся до Відня. Проте криваві події спровокували династичну кризу. Хворого та кволого *Фердинанда I* змінив на троні молодий, але амбітний **Франц-Йосиф I (1830 – 1916)**. Прихильник реакції, він скасував демократичні поступки, призупинив дію конституції, розпустив парламент. Монархічні порядки в країні фактично відновилися.

«Барикада біля університету в місті Відень, 26 травня 1848 р.», художник Франц Вернер, 1848 р.

Перша поштова марка Угорщини (проєкт), художник Мор Тан, 1848 р.

Чи не «найгарячіше» серед австрійських володінь було в Угорщині. Натхненником місцевої революції став поет *Шандор Петефі*. Під його провідництвом студенти та міська інтелігенція розпочали повстання. Вже 14 квітня 1849 р. угорці проголосили незалежність, обравши правителем-президентом *Лайоша Кошута*. Однак австрійські війська розгромили повсталих. До того ж, далися взнаки наслідки укладеного Священного союзу 1815 р. Австрійський імператор просив допомоги в російського царя Миколи I, і той відгукнувся. Спільними зусиллями (армією у понад 350 тис. осіб) угорську революцію упокорили, хоча згодом угорське питання частково вирішиться.

«Весна народів» — у країнах Європи, деяких Латинської Америки — хвиля заворушень, повстань, революцій, що розпочалися навесні 1848 р. і мали на меті змінити (оновити) існуючі суспільні порядки.

1. Порівняйте перебіг революцій у різних країнах Європи. 2. Чи можна вважати «Весну народів» успішною? Чому? 3. Поміркуйте, чому хвиля революцій у європейських країнах одержала назву «Весни народів». Запропонуйте власну метафору до революційних подій 1848–1849 років.

9.3. Слов'янські народи в революційних подіях 1848–1849 рр.

«Весна народів» розбурхала національно-визвольні рухи чи не у всіх слов'янських народів, які жили «під короною» Габсбургів. Ще напередодні революції теренами Австрії, як вам уже відомо, поширювався *панславізм*. Так само, як італійці та німці бажали об'єднання і незалежності, так слов'яни виношували ідею спільної держави. Деякі з діячів висували думки про згуртування слов'ян під владою Росії. Інші виступали за збереження Австрійської імперії у вигляді федерації слов'ян, австрійців та угорців.

У Празі в березні 1848 р. за ініціативи чеських республіканців відбувся мітинг. Його учасники склали петицію до австрійського імператора і чеського короля Фердинанда I Габсбурга. У ній вони вимагали: створення єдиного законодавчого сейму для всіх чеських земель, зрівняння прав чеської і німецької мов у суспільному та політичному житті, свободу преси, права на збори та інші демократичні свободи, а також скасування повинностей для селян. У квітні 1848 р. був створений Національний комітет, який фактично став урядом Чехії. Словаки теж почали боротися за свої права, хоча вони опинилися у складнішому становищі. Словацькі землі перебували під подвійним управлінням — австрійських чиновників і угорських панів. Коли Національні збори словаків ухвалили маніфест про автономію й утворення власного парламенту (сейму), угорці відмовилися виконати ці вимоги. Хоча угорці самі боролися за незалежність, виступ словаків вони вважали «австрійською інтригою». Так само «поневолені» угорці не визнали Скупщину — парламент сербів у Воєводині, який скликали на хвилі подій 1848 р. Цей регіон теж належав до «угорської частини» Австрійської імперії, а тому пробудження свідомості слов'янських народів тут не віталося.

У першій третині червня 1848 р. в місті Прага з ініціативи словацького й чеського поета, історика, мовознавця, етнографа Павела Шафарика відбувся з'їзд слов'янських народів (**Слов'янський конгрес**). Дискусії тривали в трьох комісіях: чесько-словацькій, польсько-українській і південнослов'янській. Делегати обговорювали відносини між націями, мали намір домагатись автономій слов'янських народів у складі федеративної Австрії. Однак рішення конгресу не вдалося втілити в життя. 12 червня 1848 р. у чеській столиці розпочалося збройне повстання. Для його придушення задіяли урядове військо. Конгрес вимушено припинив роботу. Проте

революційний рух досягнув певних успіхів. Скажімо, деякі позбавилися панщини, українці ж набули досвіду парламентської діяльності. Однак монархічний режим на значніші поступки йшов неохоче.

«Весна народів» 1848–1849 рр. зазнала поразки. Монархи, оговтавшись від революційного збурення, урешті перемогли. Із численних вимог виконали лише ті, що не чіпали основ самовладдя. І хоча в Європі знову запанувала реакція, ставало очевидним — «старий порядок» вичерпався, демократичних перетворень не уникнути. «Новий світ» вимагав парламентаризму, конституцій. А найголовніше значення «Весни народів» — те, що люди чітко усвідомили: вони не піддані, а вільні громадяни з гідністю і рівними правами.

1. Які слов'янські землі були охоплені революційним рухом? 2. Визначте історичне значення скликання Слов'янського конгресу у Празі. 3. Як, на вашу думку, події 1848–1849 років вплинули на ідентичність слов'янських народів?

Машина часу

«Слов'янський з'їзд у Празі».
Щоб дізнатися про цю сторінку історії, ознайомтеся з інформацією за покликанням https://cutt.ly/vrZoEACi чи QR-кодом.

1. З якими ідеями виступала на Слов'янському з'їзді делегація українців Галичини? 2. Чому ідеї Слов'янського конгресу не втілилися в життя?

Працюємо разом

Вправа «Географічно-політичний печворк». У парах чи групах відобразіть графічно багатонаціональність та багаторелігійність Австрійської імперії, яку часто називали «клаптиковою». За потреби скористайтесь онлайн-застосунками.

Корисна гра:
«Весна народів»
https://cutt.ly/nrRQlMie

Перевірте себе

I **1.** Створіть хронологічну шкалу з ключовими подіями революцій 1848–1849 років. Підберіть пари історичних подій «Весни народів» для гри-вправи «Що було раніше?». **2.** Покажіть на карті: у яких регіонах Європи відбувалися найбільші революційні виступи? Де було скликано Слов'янський конгрес? Чому саме там?

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поясніть, чому саме в період «Весни народів» національна ідентичність стала важливим політичним фактором. **5.** Створіть історичну інфографіку за схемою: країни — ключові події революції — результати.

III **6. Вправа «Маніфест».** Створіть короткий текст маніфесту вимог слов'янських народів у 1848 р.

§ 10. Національне відродження на українських землях

Згадайте...

— які європейські країни охопила «Весна народів»;

— які вимоги піднімали слов'янські народи під час цих подій.

Як ви розумієте... — поняття «національне відродження», «революція»?

Чи знаєте ви, що...

— події «Весни народів» сколихнули революційні сподівання в українських губерніях Російської імперії, де поширювалися відозви і прокламації із закликами наслідувати французів, німців, італійців, австрійців; уже в березні 1848 р. Микола I запровадив надзвичайний стан на литовських, польських, білоруських та українських теренах;

— відродження української національної колористики датують червнем 1848 р., коли на ратуші міста Львів замайорів синьо-жовтий прапор, а в жовтні того року приміщення, де відбувався Собор руських учених, теж прикрасили синьо-жовтими полотнищами?

10.1. Початки українського національного відродження на землях, підвладних Російській імперії

У 1798 р., як ви пригадуєте, вийшла друком **«Енеїда» Івана Котляревського**, яка стала першим твором нової української літератури й засвідчила появу сучасної української літературної мови. Щоправда, ще від 1780-х років у **Новгород-Сіверському** нащадки козацької старшини (під керівництвом Василя Капніста) заснували **гурток дворян-автономістів**, об'єднаних довкола ідеї відновити козацькі вольності та адміністративно-політичний устрій у кордонах Російської імперії. Члени гуртка пропагували тезу про споконвічність української шляхетської верстви, що вища за російське дворянство. Із доповіді прусського кабінет-міністра до імператора Фрідріха Вільгельма II дізнаємося про його таємну зустріч із **Василем Капністом у 1791 році** (через те, що ім'я українського візитера у документі не було вказано, історики довгий час аналізували, хто із братів-Капністів здійснив поїздку до Берліна). Під час переговорів Капніст охарактеризував безправне становище своїх земляків, які втратили всі колишні привілеї, та клопотав про підтримку прусського правителя, якщо спробують «скинути російське ярмо». Конкретної відповіді на своє прохання Василь Капніст не отримав.

«Василь Капніст», гравер Мюнстер

Із Новгород-Сіверським гуртком пов'язують створення й поширення уже згадуваної **«Історії Русів»**. Вважають, що її автором

міг бути Григорій Полетика. Твір містив опис минулого в Україні від найдавніших часів до 1769 р., критикував російське самодержавство, підкреслював окремішність українців і росіян, наголошував на тому, що саме українці є спадкоємцями Русі. «Історію Русів» поширювали у рукописах до 1846 р., коли імперські цензори вперше дозволили її надрукувати.

«Михайло Максимович», художник Т. Шевченко, 1859 р.

Розвивали інші напрямки «українознавства» навіть у самій Росії, хоча такі зацікавлення не вітались імперською владою. Подібно до того, як відбувалося національне відродження інших слов'янських народів у Європі, на східноукраїнських землях інтелектуали цікавилися історією, літературою, фольклором, народною культурою. Українську фольклористику започаткував **Микола Цертелєв**, який 1819 р. у далекому російському Петербурзі опублікував збірку **«Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень»**, що складалася лише із 10 текстів. Однак, першу цеглину було закладено, і вже **Михайло Максимович** уклав три збірки народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849).

Пробудження національної самосвідомості спонукало до зацікавлення минулим. **Дмитро Бантиш-Каменський** написав **«Історію Малої Росії»**, що вийшла в світ у чотирьох томах 1822 р. в Москві. Автор зміг узагальнити історію України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. із особливим наголосом на Козаччині. **Олексій Павловський** у 1818 р. опублікував **«Граматику малоросійського наріччя»**, що містила стислий опис фонетичних і морфологічних особливостей української мови, а в додатку — невеликий словник.

У **1805 р.** створено **університет у Харкові**, який фундували Василь Каразін й місцеве дворянство, купецтво та городяни. Цей перший і єдиний на той час заклад вищої освіти у підросійській Україні став осередком дослідження українства. Власне, замість «малоросійський» тут подекуди почали позначати «український» — так з'явилося видання **«Український вісник»** (друкувалося упродовж 1816–1819 рр.). Харківське студентство та інтелектуали швидко захопилися ідеями популярного в тогочасній Європі романтизму. Тож література, краєзнавство, етнографія, історія, фольклористика стали наріжними предметами для наукового зацікавлення. Філолог та етнограф, професор Харківського університету **Ізмаїл Срезневський** очолив місцевий гурток романтиків. За його сприяння виходив журнал **«Запорозька старовина»** (усього 6 випусків у 1833–1838 рр.).

Будівля Харківського університету, листівка поч. XX ст.

«Василь Каразін», гравюра Лаврентія Серякова (1875 р.) за мініатюрою Дешатобура (1803 р.)

У **1834 р. у Києві** розпочалося навчання в **університеті Святого Володимира**, який замінив закриті після польського повстання 1830–1831 рр. Віленський університет та Кременецький ліцей.

«Імператорський університет Святого Володимира», світлина 1911 р.

Марка України «Михайло Максимович» (перший ректор Київського університету), 2004 р.

У січні **1846 р. в Києві** сформувалася таємна політична організація — Кирило-Мефодіївське братство (товариство). Біля її витоків були вчитель Василь Білозерський, службовець Микола Гулак, історик Микола Костомаров, письменник і вчений Пантелеймон Куліш, знаний етнограф Опанас Маркович. Участь у діяльності товариства брав також видатний поет Тарас Шевченко. **Микола Костомаров** написав головний документ товариства — **«Книгу буття українського народу»** (1846 р.), у якій обґрунтував, чому українці повинні боротися за свободу. Автор вважав, що головною причиною поневолення України було знищення козацтва — сили, яка захищала волю народу. Братчики вірили, що слов'яни можуть жити разом у справедливій демократичній федерації, де кожна нація

матиме рівні права (у тому числі й українці). У різних частинах такої федерації мали би існувати однакові основні закони й права, кріпацтво і рабство мали би бути знищені в будь-якому вигляді. Єдина центральна влада забезпечувала би дипломатичну діяльність, управляла б спільним військом і флотом. Натомість внутрішні митниці належало ліквідувати, мала існувати свобода торгівлі. Справи кожної автономної частини щодо управління, судочинства й народної освіти залежали би від рішень місцевої влади. Щоправда, вже 1847 р. поліція викрила організацію, заарештувала її членів і провела суворе слідство. На три роки було ув'язнено М. Гулака, один рік за ґратами провів М. Костомаров. Найтяжче покарали Т. Шевченка — під час обшуку в нього знайшли поему «Сон», за що поета було заслано на проходження солдатської служби в Середню Азію.

Мовою історичного джерела

З «Історії Русів»: «Народ руський, від природи вільний, ніколи не терпів ярма чужоземного і завжди боровся за свою свободу. Коли ж московський цар, під виглядом захисту, почав обмежувати права та вольності, руський народ неодноразово повставав, прагнучи відновити свою давню славу та незалежність».

1. Яка основна думка цього уривка? 2. Які історичні події могли спонукати автора до написання цих рядків? 3. Чому, на вашу думку, важливо вивчати такі історичні джерела сьогодні? Прочитати увесь твір «Історія Русів» можна за покликанням https://cutt.ly/OrRQb4l7 або QR-кодом.

1. Охарактеризуйте мету та напрямки діяльності Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. 2. Поміркуйте, чому національне відродження на українських землях, підвладних Російській імперії, розпочали нащадки козацької старшини. 3. Назвіть діячів української культури та науки, чиї твори сприяли пробудженню національної свідомості українців.

10.2. Початок національного відродження на західноукраїнських землях

Сприятливі умови для національного відродження українців створено реформами австрійських правителів Марії-Терезії та Йосифа II. Підвищення авторитету греко-католицького духовенства, представники якого були освіченими й поважними людьми і зберігали українську мову й культуру, перетворило його на провідну верству українського суспільства в Галичині, здатну організувати та очолити національний рух. Європейські ідеї Просвітництва також мали великий вплив.

Закарпатські землі зазнавали відчутного впливу угорської еліти. Проте єпископ **Андрій Бачинський** сприяв зростанню культурно-освітнього рівня у середовищі закарпатського духовенства. Він домігся від Марії-Терезії відкриття у Відні **Барбареуму** для навчання

греко-католицького духівництва. В Ужгороді він заснував духовну семінарію, заклав велику бібліотеку, сприяв організації шкіл при церквах. Серед місцевого греко-католицького духовенства також знайшлися інші патріоти, які працювали над популяризацією національної спадщини. Зокрема, місцевими *будителями* називали Олександра Духновича, Михайла Лучкая, Іоаникія Базиловича та інших. Вони впроваджували рідну мову в освіту, історію, літературу, сприяли розширенню зв'язків закарпатського населення із Галичиною та Наддніпрянщиною.

У Галичині центром національного руху тривалий час був **Перемишль. У 1816 р.** з ініціативи греко-католицького митрополита Михайла Левицького та священника Івана Могильницького тут утворили просвітницький гурток «Перемишльське Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширювання письмами просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії» **(Товариство греко-католицьких священників)**. Учасники займалися упорядкуванням шкільної літератури, видавали перші граматики української мови (Іван Могильницький, Йосип Лозинський), за церковні кошти засновували школи з українською мовою навчання. Головною метою було поширення освіти та культури серед українського народу. Товариство активно виступало за допущення української мови до початкової школи. З ініціативи Івана Могильницького в 1817 році в Перемишлі було створено Дяко-вчительський інститут — перший у Галичині навчальний заклад для підготовки вчителів народних шкіл. Діяльність цього інтелектуального осередку сприяла усвідомленню українцями своєї етнічної та культурної самобутності, закладаючи фундамент для подальшого національного руху. Члени товариства наполягали на тому, що «русини» Галичини є представниками того ж слов'янського народу, що живе по обидва боки Дніпра в Російській імперії.

«Маркіян Шашкевич», художник Іван Труш, 1911 р.

«Іван Вагилевич», художник невідомий, до 1866 р.

«Яків Головацький», художник невідомий, 1864 р.

У 1830–1840-х роках у Галичині почався новий етап боротьби за українську мову і культуру. Центром цього руху став Львів. Саме тут троє друзів — Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький — створили гурток під назвою **«Руська трійця»**. Вони були студентами Львівського університету й одночасно — вихованцями греко-католицької духовної семінарії. Їх об'єднувала любов до української мови, історії та народної творчості. Навколо трійчан, неформальним лідером яких був М. Шашкевич, об'єдналися майже два десятки молодих священників, семінаристів та представників світської інтелігенції. Ідеї романтизму вплинули на діяльність цього гуртка. «Руська трійця» збирала народні пісні, казки, старовинні речі, а також писала книжки українською мовою. Маркіян Шашкевич навіть створив перший український підручник для дітей — **«Читанку»**. У 1837 р. друзі видали в місті Буді (сучасний Будапешт) книжку під назвою **«Русалка Дністровая»**. Це був перший літературно-науковий альманах (збірка творів), надрукований українською мовою в Галичині. Він показував, що галицькі українці мають спільне коріння з українцями з Наддніпрянщини. Щоправда, австрійська влада не схвалила цю книжку: більшість примірників було знищено (врятували лише 200 примірників). Попри це, «Русалка Дністровая» стала символом любові до рідної мови й першим великим кроком до національного відродження. Водночас через переслідування влади гурток «Руська трійця» припинив існування.

«Читанка» М. Шашкевича, титульна сторінка, 1850 р.

Пам'ятник-хрест до 100-річчя з дня народження Маркіяна Шашкевича в с. Підлисся, Львівщина

«Русалка Дністровая», титульна сторінка, 1837 р.

Національне відродження на Буковині розпочалося дещо пізніше, приблизно із середини XIX ст. У нечисленних початкових школах навчали румунською або ж німецькою мовами. Першу спробу друкувати українські народні пісні кириличною азбукою зробив Іван Велигорський. Проте його наступники на буковинській літературній ниві продовжували вживати застарілу книжну мову.

*1. Чому греко-католицькі священники стали лідерами національного відродження? 2. Хто такі будителі та яку роль вони відіграли в культурному піднесенні Закарпаття та Буковини? 3. Охарактеризуйте діяльність «Руської трійці». Яке історичне значення альманаху «Русалка Дністровая»? 4. Перегляньте за покликанням https://cutt.ly/8rZoRr1S чи QR-кодом та опрацюйте інформацію рубрик **«Історична розвідка»** (інтерв'ю історика Володимира Маслійчука «Українським землям у ту епоху не пощастило»), **«Вір, але перевір»** (про достовірність портрета Маркіяна Шашкевича), **«Машина часу»** (про графічну адаптацію історичної повісті Івана Франка «Герой поневолі», яка розповідає про події революції 1848–1849 років).*

10.3. Український виступ у час «Весни народів»

Хрест на честь скасування панщини, встановлений у с. Підмонастир (Львівщина), 1848 р.

У 1848 р. в Австрійській імперії почалася революція, яка охопила й українські землі — Галичину, Буковину, Закарпаття. У Львові відбулися великі демонстрації. Понад 12 тисяч мешканців підписали петицію до імператора Фердинанда I з вимогами політичних змін. Подібні події відбулись і в Чернівцях — там люди підтримували нову конституцію. Під тиском революційних подій **у квітні 1848 р.** австрійська влада ухвалила рішення про **скасування панщини** в Галичині з травня, а в Буковині — із серпня 1848 р. Однак у власності поміщиків залишилися угіддя (ліси і пасовиська), за користування якими селяни мусили платити або ж відробляти. Селяни Закарпаття, як і всієї Угорщини, отримали звільнення від панщини аж у 1853 р.

Під час революції активізувався і національний рух українців, хоча у Львові першими організувалися поляки, створивши Центральну раду народову (13 квітня 1848 р.). Від імені українського населення Галичини греко-католицьке духовенство подало петицію з вимогами запровадити українську мову в установах, дати доступ українцям до державної служби та надати рівні права священникам усіх віросповідань. **2 травня 1848 року у Львові** була створена **Головна Руська Рада** на чолі з перемишльським єпископом **Григорієм Яхимовичем.** Вона вимагала вільного розвитку українського народу

та створення автономії для Східної Галичини. Рада мала місцеві осередки, видавала першу українську газету **«Зоря Галицька»** (почала виходити від 15 травня 1848 р.). З'їзд українських учених та діячів культури **(Собор руських учених)** у жовтні 1848 р. ухвалив рішення про створення **Галицько-Руської Матиці**. Коли австрійський імператор дав дозвіл на створення місцевих підрозділів національної гвардії, українські діячі вирішили організувати свої військові формування. Головна Руська Рада створила національну гвардію в Бережанах, Жовкві, Стрию, Тернополі та Яворові, а на Прикарпатті — народну самооборону. На прапорі Руської національної гвардії, що діяла в квітні–листопаді 1848 р., був золотий лев на синьому тлі. У «Зорі Галицькій» надрукували перший український словничок військових термінів — «Випис з руководства до вправи для стражи народної», який склав Михайло Коссак. Було створено підрозділ українських гірських стрільців, який мав охороняти галицько-угорський кордон. Також за рішенням Головної Руської Ради на львівській ратуші в червні 1848 року підняли синьо-жовтий прапор. Своєрідним символом національного відродження галицьких українців став вірш Івана Гушалевича **«Мир вам, браття, всім приносим»** (мелодію до нього згодом написав М. Вербицький).

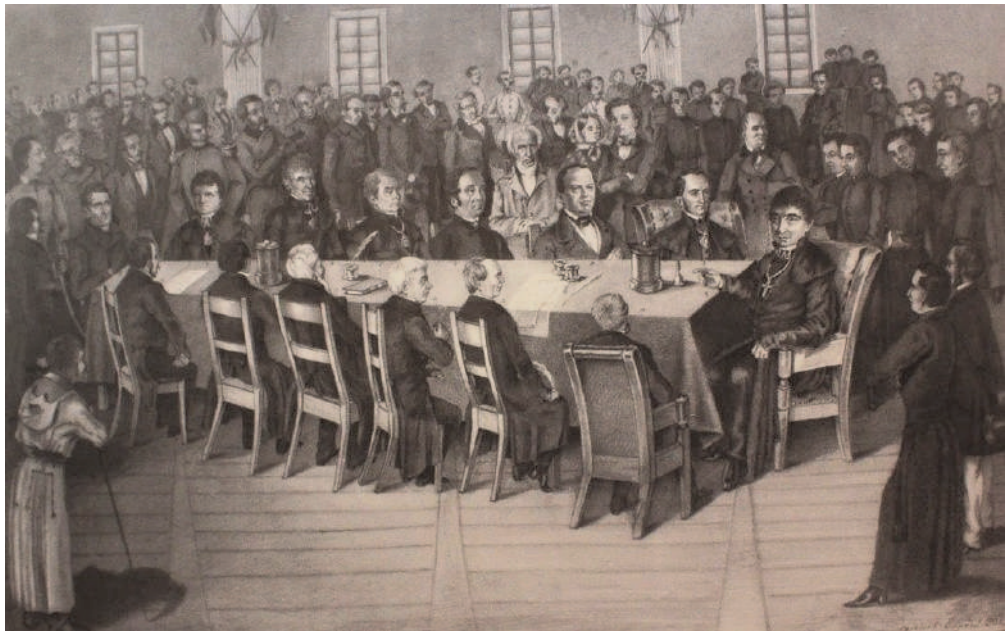

«Перше засідання Головної Руської Ради у Львові», графік Едвард Блотницький, сер. XIX ст.

Центральна рада народова, щоби впливати на український рух, створила «Руський собор» за участі полонізованої української інтелігенції. Водночас, зважаючи на розмах культурно-національного

руху українців, австрійський уряд дав згоду на проведення навчання українською мовою в народних школах і викладання української мови як обов'язкового предмета в гімназіях. При Львівському університеті дозволили створити кафедру української мови та літератури, яку очолив Яків Головацький. Важливо, що 17 квітня 1848 р. цісар підписав спеціальний патент, за яким скасування панщини на галицьких землях сталося майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших частинах імперії.

У липні 1848 р. розпочав роботу австрійський парламент, у виборах депутатів якого вперше взяли участь українці. З 383 послів парламенту Галичину представляли 96, з-поміж яких — 39 українців. Із восьми депутатів Буковини п'ять були українцями. Серед депутатів опинилося чимало селян (що для Австрійської імперії не було дивиною), які погано або й зовсім не володіли німецькою. Роль перекладачів виконували греко-католицькі священники, зокрема уже згадуваний Григорій Яхимович та священник Григорій Шашкевич (родич М. Шашкевича). У парламентських дебатах українці відстоювали поліпшення становища українського населення, покращення його освіти й адміністративного поділу Галичини на Східну і Західну.

Кульмінацією революції стало повстання 1–2 листопада 1848 р. у Львові. Причиною стали дії австрійського війська, яке намагалося встановити владу в місті. Повстання проти нього очолив польський студентський легіон, у складі якого були й українці. До них приєдналися національна гвардія, робітники та ремісники. Після боїв на барикадах австрійська армія придушила повстання. У місті заборонили політичні організації, газети, почалися репресії. У січні 1849 р. воєнний стан ввели по всій Галичині.

У Північній Буковині українці боролися за збереження єдності краю з Галичиною, але нова австрійська конституція 1849 р. лише закріпила існуючий поділ. У Закарпатті українці також прагнули об'єднання з Галичиною: делегація на чолі з Адольфом Добрянським передала імператору відповідну петицію. Хоча у відповідь було дозволено створити окремий український округ з навчанням рідною мовою, після придушення виступу у краї лише посилилася мадяризація.

Революційні події в Європі вплинули й на Російську імперію. Імператор Микола I вважав їх загрозливими. Вже в березні 1848 р. в Польщі, Литві, Білорусі та Україні був введений надзвичайний стан. Проте в українських губерніях з'явилися надії на зміни. Через кордони та порти до України надходили революційні листівки, зокрема з Франції, Німеччини, Угорщини, Австрії. У Києві, Житомирі, Рівному революційні ідеї підтримувала молодь.

Тож, хоча революції 1848–1849 років зазнали поразки і більшість здобутих прав була скасована, існуючий монархічний лад вже не мав колишньої сили.

Мовою історичного джерела

Уривок із маніфесту Головної Руської Ради, 10 травня 1848 р.:

«…Пробудився уже й наш лев руський і красну нам ворожить прийшлість. Вставайте ж, Браття, вставайте з довгого сну вашого, бо уже час! Встаньте! Але не до звади і незгоди! Але двигнімся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з тої спосібности, абисьмо не покрилися ганьбою перед світом і не стягнули на себе нарікання поколінь наступних. Поступаймо з другими народами в любові і згоді! Будьмо тим, чим бути можем і повинні. Будьмо народом!».

1. Прочитайте уривок із маніфесту Головної Руської Ради. Що із його тексту ви дізналися про співвідношення прагнень українців та вимог інших слов'янських народів Європи? Обміркуйте в групах.

1. Які слов'янські народи проживали в Австрійській імперії? Згадайте із попередніх параграфів, яким було їхнє становище.
2. Чому ідеї Слов'янського конгресу не втілилися в життя?
3. Як ви вважаєте, які питання обговорювала польсько-українська комісія?

Працюємо разом

Вправа «Мініпостер». Об'єднайтесь у пари чи групи. Створіть мініпостер з гаслом «Мова — серце народу» на прикладі діяльності «Руської трійці».

Корисна гра:

«Український виступ у час «Весни народів»

https://cutt.ly/nrRQEhAd

Перевірте себе

I **1.** Складіть хронологічну стрічку подій національного відродження на українських землях. **2.** Покажіть на карті: міста, що стали центрами національного відродження на українських землях, поневолених Російською та Австрійською імперіями; місто, в якому утворено Головну Руську Раду.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Визначте спільні риси національного відродження в різних регіонах України. Що об'єднувало ці рухи, попри різні умови розвитку? **5.** Створіть профайл (набір даних, загальнодоступна інформація про щось або когось) про одного з діячів національного відродження або учасника революційних подій 1848–1849 років на українських землях (на вибір).

III **6. Вправа «Зоря Галицька».** Створіть короткий текст статті до першої української газети «Зоря Галицька» про важливість скасування панщини. Опишіть, які права людини порушував цей тип земельної ренти. Зосередьтесь на реакції населення українських земель на інформацію про відміну панщини.

STEM-кейс до розділу 1 «Велика Французька революція, Наполеон та метрична система мір»

Метрична система

Метрична система була запроваджена у Франції під час Великої Французької революції, щоб створити єдину, логічну систему мір і ваги замість хаотичних феодальних одиниць.

У 1791 році Французька академія наук визначила метр як одну десятимільйонну частину відстані від екватора до Північного полюса.

У 1799 році метрична система стала офіційною, а згодом її почали використовувати інші країни. Система була заснована на десяткових співвідношеннях, що значно спрощувало математичні обчислення.

Одна з копій еталона метра, у 1796-97 роках встановлених у Парижі, щоб містяни могли використовувати нову одиницю довжини

Французька метрична система мір запроваджувала 5 одиниць:

– метр — для вимірювання довжини,

– гектар (10 000 м^2) для вимірювання площі,

– стер (1 м^3) для вимірювання об'єму твердих тіл,

– літр (0,001 м^3) — для вимірювання об'єму рідин,

– грам — для вимірювання маси тіл.

● Пригадайте, які одиниці входять у сучасну метричну систему мір.

У лютому 1812 року Наполеон запровадив нову систему мір у всіх державних установах, торгівлі, на виробництві та в усіх закладах освіти. У результаті наполеонівських завоювань у Європі метрична система була прийнята в більшості європейських країн, а в 1858 році — в Іспанії та Латинській Америці. У 1876 році метрична система впроваджена у Відні. Таким чином, з цього часу вона поширювалася на українські землі Галичини, Буковини та Закарпаття, що входили до складу Австро-Угорської імперії.

Скористайтеся сучасною метричною системою мір та виконайте завдання:

Уявіть, що ви — інженер, який планує будівництво мосту через річку. Вам потрібно обчислити його довжину, використовуючи метричну систему.

- Виміряйте довжину маленького об'єкта (наприклад, вашого смартфона) в сантиметрах.
- Уявіть, що міст буде у 1000 разів довшим за цей об'єкт. Обчисліть довжину мосту в метрах.
- Якщо будівництво коштує 1 200 000 грн за кожні 100 метрів, порахуйте загальну вартість проєкту.
- Обміркуйте, чому метрична система спрощує розрахунки порівняно з іншими системами вимірювання.

«Революційний» календар

У 1793 році Франція ввела десяткову систему вимірювання часу: доба ділилася на 10 годин, година містила 100 хвилин по 100 секунд кожна, а тиждень складався з 10 днів. Початок року був прив'язаний до 22 вересня 1792 року — дня, коли Національні збори проголосили Францію республікою. Таким чином, 22 вересня став «першим днем» року I. Цей календар складався з 12 місяців, кожен із яких поділявся на три декади по 10 днів. У кінці року додавалися п'ять додаткових днів (шість у високосні роки).

Нові назви місяців були пов'язані з явищами природи.

- Скористайтесь онлайн-застосунком Google Lens та перекладіть назви революційних місяців.

Vendémiaire	Brumaire	Frimaire	Nivôse
Pluviôse	Ventôse	Germinal	Floréal
Prairial	Messidor	Thermidor	Fructidor

- Створіть «революційний» календар одного з років Французької революції. Позначте в ньому дати історичних подій, з якими ви познайомилися під час вивчення Розділу 1.

Довести реформу календаря до логічного завершення не вдалося. У 1806 році імператор Наполеон Бонапарт офіційно відмінив дію «революційного» календаря.

- Поміркуйте, чому цей календар не набув популярності. Відповідь аргументуйте.

Інтегруємо! Історія поза історією Розділ 1 «Мистецтво революції»

Чимало творів мистецтва торкаються теми Великої Французької революції.

За допомогою онлайн-застосунку на основі ШІ доповніть тематичний перелік творів мистецтва.

Література	Музика	Живопис і скульптура
«Дев'яносто третій рік», Віктор Гюго	«Марсельєза», Клод Жозеф Руже де Ліль (1792), Національний Гімн Франції	«Смерть Марата», Жак-Луї Давід
«Історія Французької революції», Жюль Мішле	«Гімн революції», Луї Гіттар	«Клятва в залі для гри в м'яч», Жак-Луї Давід
«Джузеппе Бальзамо або Записки лікаря», «Кольє королеви», «Графиня де Шарні», «Шевальє де Мезон-Руж», «Чорний тюльпан», Александр Дюма	«Симфонія № 3 «Героїчна»», Людвіг ван Бетховен (спочатку присвячена Наполеону, але після коронування Бонапарта, посвяту викреслено автором)	«Взяття Бастилії», Жан-П'єр Уель

«Щоденник революції»

- Перейдіть за покликанням https://cutt.ly/JtmFBhrR і прочитайте уривок із роману Віктора Гюго **«Дев'яносто третій рік».**
- Уявіть себе учасником / учасницею подій (мешканцем / мешканкою Парижа, солдатом, революціонером / революціонеркою чи дворянином / дворянкою).
- Напишіть 3–5 щоденникових записів про ваші переживання, страхи або надії в цей період.

«У мистецькій галереї»

- Розгляньте картину Жака-Луї Давіда «Смерть Марата».
- Опишіть її зміст: хто зображений, які символи можна знайти?
- Як художник передав емоції та політичний контекст?
- Уявіть, що на картині приховане таємне послання революціонерів. Що це може бути?

«Гімн революції»

- Прослухайте **«Марсельєзу»**, гімн Французької революції, ознайомтеся з перекладом тексту цього твору.
- Які почуття викликає ця музика?
- Чому ця пісня стала символом революції?
- Напишіть 4 рядки власного революційного гімну, що міг би стати закликом до боротьби у XVIII столітті.

Allons enfant de la patrie
Le jour de gloire est arrivé
Contre nous de la tyrannie
L'étendard sanglant est levé
L'étendard sanglant est levé
Entendez-vous dans les campagnes
Mugir ces féroces soldats?
Ils viennent jusque dans vos bras
Égorger vos fils et vos compagnes
Aux armes, citoyens (formez)
Vos bataillons
Marchons, oui, marchons
Qu'un sang impur
Abreuve nos sillons
Sillons
Ouh ouh

Текст «Марсельєзи» французькою мовою, автор слів Клод де Ліль

Гей, діти рідної країни,
Ходім — настав славетний час!
Бо лютий ворог стяг руїни
Вже розгортає проти нас.
Вам чути, як здаля лунає
Той рев шалених вояків?
Іде, іде проклята зграя,
Щоб ваших нищити синів.
Громадо, в бій ставай!
До лав, батьки й сини!
Рушай! Рушай!
Хай чорна кров напоїть борозни!

Переклад українською мовою Миколи Вороного

«Революційний газетяр»

Створіть сторінку революційної газети 1789 року. Дотримуйтесь такої структури:

- головний заголовок (наприклад, про взяття Бастилії або ухвалення «Декларації прав людини і громадянина»);
- стаття;
- інтерв'ю з революціонером або монархістом;
- карикатура або політичний плакат.

«Якби соцмережі існували в 1789 році»

Уявіть, що під час революції вже існували соцмережі. Напишіть 3–5 постів у вигляді однієї із сучасних соціальних мереж від імені Луї XVI, Робесп'єра, Марії-Антуанетти, простого парижанина / парижанки (на вибір).

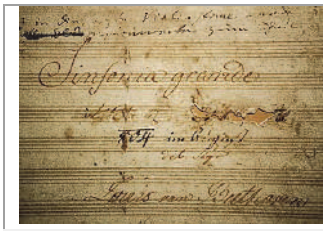

Фрагмент рукопису «Симфонії № 3 «Героїчна»», Людвіг ван Бетховен

«Взяття Бастилії», художник Жан-П'єр Уель

«Клятва в залі для гри в м'яч», художник Жак-Луї Давід

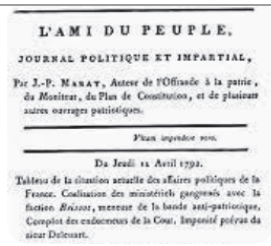

L'AMI DU PEUPLE,

JOURNAL POLITIQUE ET IMPARTIAL,

Par J.-P. Marat, Auteur de l'Offrande à la patrie, du Moniteur, du Plan de Constitution, et de plusieurs autres ouvrages patriotiques.

Vivam impendere vero.

Du Jeudi 12 Avril 1792.

Tableau de la situation actuelle des affaires politiques de la France. Coalition des ministériels gangrenés avec la faction Brissot, mercenaire de la bande anti-patriotique, Complot des ennemis de la Cour. Imposté pérvas du sieur Delessart.

Фрагмент сторінки газети «Друг народу» Марата

«Смерть Марата», художник Жак-Луї Давід

«Свобода, що веде», художник Ежен Делакруа

Підсумок до розділу 1 «Велика Французька революція та народження нової Європи (1789–1849 рр.)»

Хронологічна таблиця: Велика Французька революція та народження нової Європи (1789–1849 рр.)

Рік / період	Події у Франції та світі	Події на українських землях та в українському контексті
1789 р. (5 травня)	Початок **Великої Французької революції**. Скликання Генеральних штатів.	**1772–1795 рр. Поділи Речі Посполитої**, внаслідок яких більшість українських земель опинилася у складі **Російської** та **Австрійської** імперій. Поширення ідей Просвітництва та Французької революції серед **української інтелігенції**.
1789 р. (14 липня)	**Взяття Бастилії** — символ початку революції.	
1789 р. (26 серпня)	Ухвалення **«Декларації прав людини і громадянина»**.	
1792 р.	Проголошення **Першої Республіки** у Франції.	
1793–1794 рр.	**Якобінська диктатура** та **терор**.	
1794–1799 рр.	**Термідоріанська реакція** та правління Директорії.	
1799 р.	**Переворот 18 брюмера**. Встановлення **консулату** на чолі з **Наполеоном Бонапартом**.	Вихід **«Енеїди» І. Котляревського** — початок українського національного відродження.
1804 р.	**Наполеон** проголошений **імператором**. Прийняття **«Цивільного кодексу»** Наполеона (поширення ідей права та приватної власності в Європі).	
1805–1814 рр.	**Наполеонівські війни**. Поширення впливу Франції в Європі.	**Участь українців** у складі армій Російської та Австрійської імперій у війнах проти Наполеона (зокрема, у війні 1812 р.).
1814–1815 рр.	**Віденський конгрес** та формування **Віденської системи** міжнародних відносин (принципи легітимізму, рівноваги сил).	
1816–1830-і рр.	Формування **основних ідеологій** (консерватизм, лібералізм, націоналізм, соціалізм).	Діяльність **масонських лож** та перших таємних товариств на українських землях .

1830–1831 рр.	**Липнева революція у Франції**. Польське повстання.	
1837 р.		Видання **«Руською трійцею»** альманаху **«Русалка Дністровая»**
1840-і рр.	**Промислова революція** (індустріальне суспільство, технічні винаходи).	Посилення національного відродження в Галичині.
1846–1847 рр.		Створення **Кирило-Мефодіївського братства** вКиєві.
1848–1849 рр.	**«Весна народів»** — хвиля революцій у Франції, Німецьких державах, Австрійській імперії.	**Революційні події в Галичині** (Австрійська імперія): **скасування кріпацтва** (1848 р.), створення **Головної Руської Ради** (перша українська політична організація).

«ЛАНЦЮГ ЗМІН: від ідеї Просвітництва до «Весни народів»»

ПРИЧИНИ	**Ідеї Просвітництва** *(Руссо, Монтеск'є)*	Криза **«старого порядку»** у Франції
ПОДІЯ-КАТАЛІЗАТОР	**Велика Французька революція** *(1789)*	*Ключовий документ:* **«Декларація прав людини і громадянина»**
НАСЛІДКИ	**Наполеонівські війни**	**Поширення «Кодексу» Наполеона та ідей національної ідентичності по Європі**
РЕАКЦІЯ	**Віденський конгрес** *(1815)*. **Консерватизм**	**Спроба відновлення монархій та балансу сил**
ПРОЦЕСИ	**Формування головних ідеологій** *(лібералізм, націоналізм)*	**Розвиток національного відродження** *(слов'янські народи, українці)*
КУЛЬМІНАЦІЯ	**«Весна народів»** *(1848–1849)*	**Спроба народів реалізувати ідеї свободи та національної державності**

РОЗДІЛ 2

ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

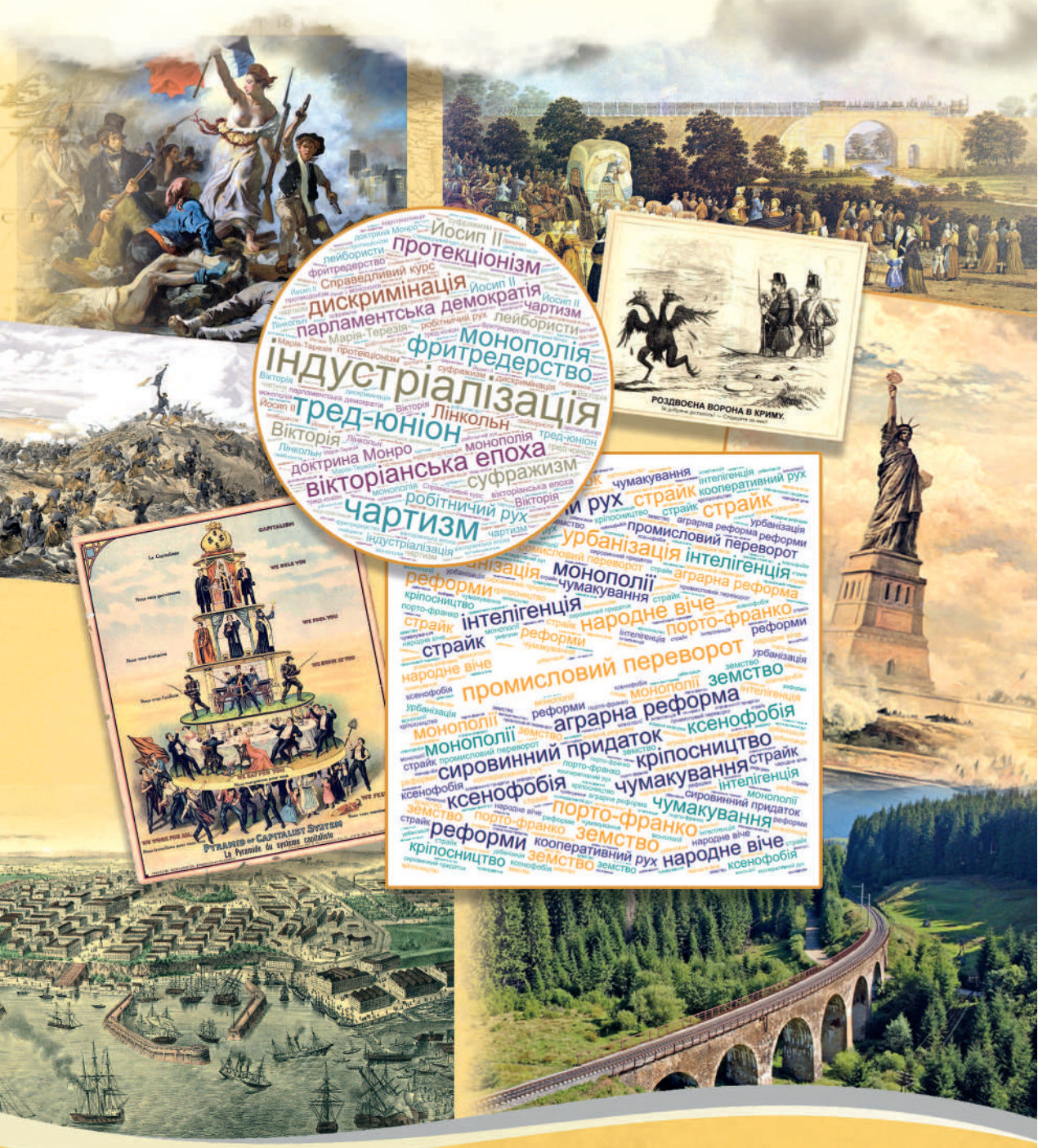

§ 11. Вікторіанська Англія — «майстерня світу»

Згадайте...

— які технічні винаходи сприяли початку механізації виробництва в Англії;

— яка галузь економіки стала лідером англійської індустріалізації.

Як ви розумієте... — поняття «майстерня світу», «перевиробництво»?

Чи знаєте ви, що...

— британські інженери та технологи брали участь у впровадженні нових технологій у цукроваріння та інші галузі промисловості на території України; англійські банки кредитували українських підприємців, а компанії брали участь у будівництві залізниць;

— у 1795 р. шотландський інженер Чарльз Гаскойн розпочав будівництво металургійного заводу, довкола якого постало українське місто Луганськ;

— після скасування в 1843 році заборони на експорт промислового устаткування англійські текстильні машини, парові двигуни і паровози продавали по всьому світу;

— у 1869–1872 рр. англійський інженер Джон Юз збудував металургійний завод, довкола якого згодом постало місто Юзівка (сучасний український Донецьк)?

11.1. Індустріалізація. Перетворення Англії в «майстерню світу»

У другій половині XVIII століття в Англії розпочалися дуже важливі зміни — промислова революція. Замість старої сільської (аграрної) економіки поступово формувалася промисловість. Історики сперечаються, коли саме почалася промислова революція. Хтось каже — у 1760-х роках, інші дослідники — ближче до 1780-х. Але точно відомо: саме Англія стала першою країною, яка змінила весь світ завдяки промисловості. Винайдення парової машини дозволило створювати механізми, що не залежали від сили води, вітру чи м'язів людей і тварин. Парова машина допомагала викачувати воду з шахт, піднімати вугілля на поверхню, подавати повітря до печей, у яких виплавляли залізо, подрібнювати глину для виготовлення кераміки, забезпечувати енергією нові заводи й фабрики в різних галузях виробництва. Механічне обладнання також активно впроваджується в текстильній промисловості: автоматична прядка — прядильна рама Річарда Аркрайта, прядка «Дженні» Джеймса Гаргрівса, прядильний мул Семюела Кромптона. Нові технології, пов'язані із використанням коксу (речовина, отримана в результаті нагрівання вугілля, торфу чи інших органічних матеріалів до високих температур без доступу повітря) при виплавці чавуну, зробили англійську металургію дешевшою та ефективнішою.

Досягнення науки, техніки, промисловий переворот, механізація виробничих процесів сприяли зростанню чисельності англійських фабрик і заводів — процесу індустріалізації. Формувалися нові потужні промислові райони: з обробітку бавовни — Ланкашир і Йоркшир, металів — Бірмінгем та Шеффілд, із видобутку вугілля — Уельс. Завдяки новим технологіям зростали якість і кількість продукції, що її у великих обсягах збували на внутрішніх та зовнішніх ринках. Колоніалізм теж сприяв економічному піднесенню. Із колоній вивозили дешеву сировину, натомість завозили готові товари, які продавали за завищеними цінами. До того ж урядовці поступово відмовлялися від протекціонізму на користь фритредерства — невтручання держави в зовнішні торговельні відносини. І хоча британську економіку спіткали кризи в 1825 р., 1836 р. та 1847 р., вони не завадили імперії вийти у світові лідери.

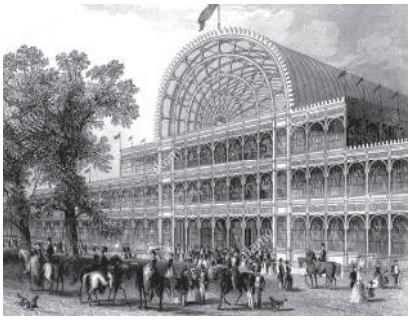

Головний фасад Кришталевого палацу, спорудженого для Всесвітньої виставки 1851 р., архітектор Джозеф Пакстон, 1850–1851 рр., місто Лондон

На середину XIX ст. Велика Британія була абсолютним лідером у багатьох галузях промисловості. Майже 45% світової промислової продукції виробляли в Англії. Зокрема, текстильної та бавовняної. Особливого розмаху набуло машинобудування: верстати, механізми, устаткування постачали й за межі країни. Загалом до 1850 р. вивіз товарів значно зріс. Власне, Англія утримувала першість за видобутком вугілля. Там же ж виплавляли половину світового обсягу чавуну. Потужність британських парових двигунів у рази перевищувала потужності подібних виробів конкурентів.

У середині XIX століття поширюється будівництво залізниць та використання парових кораблів (Перша промислова революція). Упродовж 1835–1849 рр. їх протяжність зросла з 590 км до 9,5 тис. км. Залізниці сполучали промислові райони і порти, полегшуючи транспортування товарів. Наукові і технічні досягнення промовисто проілюструвала перша Всесвітня виставка, що відбулася в Лондоні в 1851 р. Відтоді Англію називали «майстернею світу». Наступне піднесення промислового розвитку припадає на 1876–1914 рр. (Друга промислова революція).

Утримувала Англія першість у морських перевезеннях, що й сьогодні вважаються найдешевшими. Тож британські товари «заполонили» світ. Цьому також неабияк посприяло те, що англійський фунт стерлінгів відігравав роль світової валюти. Як наслідок, укріплювалася фінансова система Об'єднаного Королівства. Англійський банк зажив слави світового економічного центру.

1. Охарактеризуйте особливості промислового перевороту в Англії. Визначте його особливості та наслідки. 2. Які галузі промисловості формували основу англійської економіки XIX століття? 3. Поміркуйте, чому Англію називали «майстернею світу». Відповідь аргументуйте.

11.2. Криза перевиробництва

У другій половині XIX століття Англія пережила серйозні економічні труднощі, які історики називають **кризою перевиробництва**. Це був період, коли *фабрики виготовляли більше товарів, ніж могли продати*, що призвело до значних проблем у країні.

Механізм кризи перевиробництва	Наслідки кризи перевиробництва
– Промислова революція спричинила стрімке зростання виробництва Англії.	– Закриття фабрик і заводів, зменшення кількості робочих місць.
– Виробляли багато товарів, але купити їх могли далеко не всі — у багатьох людей були низькі доходи.	– Зростання безробіття.
– Зовнішній ринок не встигав поглинати надлишок товарів, бо інші країни також розвивали власну промисловість.	– Падіння цін на промислову продукцію та прибутків підприємців.
– Конкуренція у торгівлі між державами.	– Поширення соціальних конфліктів: протестів, страйків, вимог проведення реформ.

У результаті кризи перевиробництва Англія почала шукати нові ринки збуту в колоніях, знижувати податки на вивезення товарів. Було запропоновано соціальні реформи для покращення життя робітників. Ця криза показала, що швидкий розвиток промисловості не завжди гарантує стабільність, якщо потреби суспільства не відповідають темпам виробництва.

1. Як ви розумієте поняття «криза перевиробництва»? 2. Проаналізуйте основні причини та наслідки кризи перевиробництва. 3. Поміркуйте, чи можна було уникнути кризових явищ в економіці Англії в другій половині XIX ст.

11.3. Робітничий рух та соціальний компроміс

У капіталістичному суспільстві формувалися нові суспільні стани, яким належало якось співіснувати: **міські робітники**, які працювали на підприємствах, та **промисловці** — власники фабрик і заводів. Поряд зі швидким економічним зростанням, загострилися соціальні проблеми. Мільйони людей із сільської місцевості переселялися до міст у пошуках роботи, але часто натрапляли на важкі умови праці: тривалий робочий день (до 14–16 годин), низьку заробітну плату, відсутність соціального захисту, жахливі житлові умови. У відповідь

на це розгортається **робітничий рух** — масовий рух робітників за розширення прав та покращення умов праці (скорочення робочого дня, підвищення зарплат, заборони дитячої праці, право на страйк та створення профспілок).

В Англії ще давніше створювали **тред-юніони** — *професійні спілки*. Упродовж 1825–1830 рр. робітничі об'єднання ливарників, лудильників, ткачів стали звичним явищем. Виборча реформа 1832 р. не задовольнила вимог профспілок, а «Закон про бідних» 1834 р. тільки ускладнив ситуацію. Він узаконював так звані робітничі доми, які ставали фактично тюрмами для збіднілих трударів. Ці обставини спровокували **чартистський рух** *за політичні та соціальні права* (*так його найменували від назв документів «хартій» — петицій*), де робітництво фіксувало свої вимоги, надсилаючи їх у парламент. Основних вимог було шість: виборче право для всіх чоловіків, яким виповнився 21 рік; таємне голосування; скасування майнового цензу для депутатів; чіткий термін їхніх повноважень; рівні виборчі округи і рівне представництво. У чартистів помітну роль відігравав Вільям Ловетт. Першу петицію вони надіслали до парламенту в 1839 р. Проте крайнього розмаху рух досяг у 1848 р., коли країнами Європи прокотилася хвиля революцій. Виступи відбулися в найбільших містах Англії. В Лондон навіть увели військо, лідерів чартистів затримали. Щоправда, збройного протистояння вдалось уникнути. Як наслідок, у 1867 р. торі провели другу виборчу реформу. Зменшили майновий ценз, збільшивши число виборців із 600 тис. до 2 млн (за рахунок дрібних підприємців та кваліфікованих високооплачуваних працівників). З другої половини XIX століття з'явилося поняття **«робітнича аристократія»** — *досвідчені й кваліфіковані працівники* (наприклад, машиністи, інженери, старші робітники), *які мали стабільну роботу, високі доходи*. Ця група робітників не була зацікавлена в конфліктах з підприємцями, а підтримувала реформування системи прав робітників.

Звичайно, у результаті робітничого руху більшість чоловіків (а тим паче жінок) залишалася поза політикою. Та все ж британській владі вдавалося досягати певних **соціальних компромісів між підприємцями й робітниками**: влада запровадила соціальні реформи (наприклад, закон про 10-годинний робочий день), зросла роль профспілок, робітники отримали виборчі права. Такий компроміс допоміг зменшити напругу в суспільстві та уникнути революцій, які трапилися в інших країнах.

У результаті розвитку робітничого руху профспілки та частина інтелігенції, прихильники соціалістичних ідей, Англії та Шотландії утворили у 1893 році Незалежну лейбористську партію. Назва партії походить від англійського слова labour — «праця». У 1900 році НЛП увійшла до Комітету робітничого представництва, перейменованого в 1906 році в Лейбористську партію.

1. Проаналізуйте причини виникнення та значення діяльності тред-юніонів. 2. Визначте основні вимоги чартистського руху. 3. Чи вдалося, на вашу думку, владі Англії досягнути соціального компромісу? Відповідь обґрунтуйте. 4. Опрацюйте текст історичного джерела 1844 р. про робочий час працівників та візуальні джерела за покликанням https://cutt.ly/qrZPKQfg або QR-кодом.

Машина часу

«Чи змогли б ви вижити як робітник вікторіанської фабрики?».

Перегляньте відеосюжет про організацію роботи текстильної фабрики XIX століття, скориставшись покликанням https://cutt.ly/KrZPITAb чи QR-кодом. Для зручності налаштуйте мову перекладу «українська».

1. Дізнайтесь, які види текстилю виробляли англійські підприємства. Звідки надходила сировина для фабрик? 2. Чи складно було побудувати кар'єру фабричного робітника / робітниці в XIX столітті? 3. Чи змогли б ви вижити як робітник фабрики вікторіанської епохи? Поясніть свої міркування.

Працюємо разом

Вправа «Рекламна кампанія». Об'єднайтесь у пари чи групи. Розробіть рекламу фабрики в одному з англійських міст. Зазначте, що та де ви виробляєте, скільки людей працює на вашому підприємстві, чому ваш товар якісний. Представте кампанію перед класом.

Корисна гра:

«Індустріалізація та робітничий рух в Англії»
https://cutt.ly/EtQrUJBk

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років тому розпочався чартистський рух. Скільки років минуло від подачі в парламент першої петиції чартистів до створення Лейбористської партії? **2.** Покажіть на карті основні промислові центри Англії. Поміркуйте, чому саме в цих регіонах активно розвивалася промисловість.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Визначте досягнення та проблеми економіки вікторіанської Англії. **5.** Охарактеризуйте економічну систему Англії XIX століття (сільське господарство, промисловість, торгівлю, соціальну структуру населення).

III **6. Вправа «Інфографіка».** Створіть інфографіку для порівняння прав робітників у XIX столітті та сьогодні. Візуалізуйте інформацію про тривалість робочого дня, умови праці, захист прав робітників, тощо. Поміркуйте, як змінилося трудове законодавство за 200 років.

§ 12. США на шляху до світового лідерства

Згадайте...

— які ідеї лягли в основу Конституції США;

— які права гарантував Білль про права для громадян США.

Як ви розумієте... — поняття «громадянська війна», «аболіціонізм», «трест»?

Чи знаєте ви, що...

— президент Авраам Лінкольн мав доволі значний зріст — 193 см, любив котів (дозволяв їм сидіти за обіднім столом у Білому домі) та запатентував пристрій для підняття кораблів на мілководді;

— Авраам Лінкольн народився в бідній родині фермерів у Кентуккі, хлопчику довелося багато працювати фізично та майже самостійно навчатися; юнаком Лінкольн працював землеміром, лісорубом, крамарем та адвокатом;

— уряд Сполучених Штатів Америки визначив 384 битви, які мали значний вплив на Громадянську війну?

12.1. Особливості розвитку США в першій половині XIX ст. Передумови Громадянської війни

Сполучені Штати Америки від часу свого заснування були *республікою*. Нею управляли виборні президент і Конгрес (парламент), що складався із Сенату й Палати представників. Держава була *федерацією*, тобто союзом штатів зі збереженням часткового суверенітету. На початках цей союз не вирізнявся такою єдністю, як сьогодні. На **Півночі** відбулася промислова революція. Численні заводи, фабрики, шахти, залізниці, що розвивалися, потребували працівників, тому туди, шукаючи кращої долі, невпинно приїжджали європейці. Водночас процвітали фермери, які, самостійно порядкуючи, забезпечували продуктами харчування співвітчизників. Натомість **Південь** США заполонили плантаційні господарства, де масово працювали раби. Землевласники, володіючи дармовою робочою силою, багатіли із продажу вирощених товарів (наприклад, бавовни) до Британської імперії. Звичайно, що європейські переселенці осідали в південних штатах значно рідше. Туди здавна завозили африканців (хоча в 1809 р. купівлю рабів офіційно заборонили, їх переправляли контрабандою). І «південні», і «північні» американці однаково вороже ставилися до корінного населення, яке поступово витісняли на простори Заходу. Землі індіанців купували, обмінювали, забирали силою, зганяючи власників у **резервації** — *місця відокремленого поселення*.

Потреба нових земель постійно поставала перед американцями. Ще 1803 р. вони викупили у французів Луїзіану (Наполеон I Бонапарт потребував грошей для війн, тому продав цілу провінцію, хоча

покупців задовольнив би лише Новий Орлеан, потужний порт на річці Міссісіпі). В іспанців придбали Флориду, а після переможних війн із Великою Британією і Мексикою приєднали Орегон, Техас, Нову Мексику, Каліфорнію. Так США розпросторилися між двома океанами. Тривалий період політикам Півдня і Півночі вдавалося домовлятися й ухвалювати спільні рішення. У **1823 р.** вони проголосили **«доктрину Монро»** (від імені тодішнього президента Джеймса Монро). Ключовою ідеєю цієї доктрини став принцип *«Америка для американців»*. Документ застерігав європейські уряди від втручання у справи в Західній півкулі, чим оголошував її пріоритетною для американського впливу (особливо — Південну Америку). Результатом компромісу також стало утворення в **1828 р. Демократичної партії**, що об'єднала частково робітництво, підприємців Півночі, плантаторів Півдня, які перебували при владі понад 30 років майже безперервно. Часто між плантаторами й фермерами виникали суперечки. Як наслідок, у **1854 р. з'явилася Республіканська партія**, що її утворили представники буржуазії та власники ферм із Півночі — здебільшого противники рабства. Конкуренція між демократами й республіканцями дотепер визначає політичне життя американського народу.

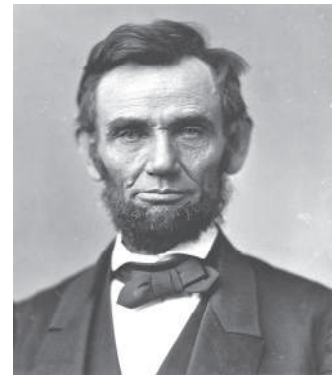

Авраам Лінкольн, фотограф Александр Гарднер, 8 листопада 1863 р.

Поступово ідеї звільнення рабів набували сили. У другій третині XIX ст. у США пожвавився рух **аболіціоністів**. Ці самовіддані *противники рабства* допомагали афроамериканцям утікати від ненависних хазяїнів, переховували втікачів, прокладали для них спеціальні таємні маршрути. У 1860 р., на радість аболіціоністів та більшості мешканців Півночі, у президентських виборах переміг республіканець, теж прибічник скасування рабства, **Авраам Лінкольн (1809 – 1865)**. Проте його обрання призвело до конфлікту, а невдовзі до воєнного протистояння між американцями.

Аболіціонізм (від однойменного французького слова чи латинського «аболіціо» — «скасування») — наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у США — рух за скасування рабства чорношкірого населення.

1. Охарактеризуйте особливості економічного розвитку Півночі та Півдня США. Назвіть основні причини конфлікту між ними. Чи суперечило рабовласництво статтям Конституції США та поправкам Білля про права? 2. Назвіть територіальні надбання США у XIX столітті. 3. Розкрийте суть поняття «аболіціонізм».

1. Розгляньте карту. Відстежте розширення території США упродовж першої половини XIX ст. 2. Знайдіть місця, з якими пов'язані початок і завершення Громадянської війни. Поміркуйте, у чому полягала головна відмінність між північними та південними штатами.

12.2. Як розгорталася Громадянська війна у США?

Події закрутилися ще до дня *інавгурації* (урочистого вступу на посаду) Авраама Лінкольна. Колишній президент від демократів Джеймс Б'юкінен перекинув чимало військового майна на Південь. Тоді ж зі складу США вийшла Південна Кароліна. 1 лютого 1861 р. до неї долучилися Луїзіана, Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія і Техас, згодом інші. Вони сформували *Конфедерацію* (об'єднання 11-ти південних штатів), обравши її очільником плантатора Джефферсона Девіса. Конфедерати виступали за збереження рабства, хоча, на перший погляд, обстоювали рівність та свободу. Спочатку Авраам Лінкольн обіцяв серйозні поступки рабовласникам, наголошував на обмеженні, а не на забороні використання праці рабів. Однак це не зупинило протистояння.

12 квітня 1861 р. розпочалася найкривавіша сторінка в американській історії. У цей день солдати Конфедерації бомбардували, атакували і невдовзі захопили Форт-Самтер у Південній Кароліні, що означало початок **Громадянської війни**. Північні штати

(або штати *Союзу*) володіли більшими промисловими можливостями, але армія Півдня виявилася краще організованою, до того ж вона сподівалася на іноземну підтримку.

Улісс Грант, фотограф Метью Бреді, середина 1860-х рр.

Через рік, у квітні 1862 р., ціною великих втрат полководцеві збройних сил Союзу, генералу **Уліссу Гранту** (після війни був обраний президентом США) вдалося розбити суперника в битві біля річки Теннессі, пізніше — заволодіти Новим Орлеаном. Бунтівним штатам оголосили морську блокаду. Однак дуже скоро фронт наблизився до Вашингтона. Влітку 1862 р. урядове військо зазнало кількох відчутних поразок. Зокрема, генерал Роберт Лі розбив «янкі» (так зневажливо називали мешканців Півночі) поблизу міста Фредерікс-бург (штат Вірджинія): конфедерати втратили вбитими та пораненими 5,3 тис. осіб, урядовці — 12,7 тис.

Мовою історичного джерела

Витяг із Конституції Конфедерації, 1862 р.:

«…Конфедерація може набувати нові території, і Конгрес має право видавати закони й утворювати уряди, … створити штати, які можуть бути прийняті до Конфедерації. На усіх таких територіях інститут рабства … визнається і захищається Конгресом і територіальним урядом; населення конфедеративних штатів і територій має право ввозити на таку територію рабів, законно набутих ними в будь-якому зі штатів або … конфедеративних штатів…».

1. Прочитайте уривок із Конституції Конфедерації. Який орган влади отримав законодавчі повноваження згідно документа? 2. Як норми Конституції регламентували використання праці рабів? 3.Чи можна вважати Конституцію Конфедерації демократичною? Чому?

Меморіал Авраама Лінкольна, архітектор Генрі Бекон, 1914–1922 рр., місто Вашингтон, США

«Відкриття статуї Свободи, що освітлює світ», художник Едвард Моран, 1886 р.

Армія Півночі, фотограф невідомий, 1862–1865 рр.

Силам Півночі відверто бракувало військових резервів. Тоді Авраам Лінкольн вдався до реформ. У травні 1862 р. з його ініціативи Конгрес ухвалив перший акт (закон) про *гомстеди* (земельні ділянки). Документ гарантував кожному американцеві (який не воював проти уряду) можливість за невелику плату (10 доларів) отримати наділ для господарювання. Жінки й іммігранти, що претендували на громадянство, також мали право на гомстед, площа якого становила 160 акрів (64,75 га). Далі президент оголосив про звільнення рабів із 1 січня 1863 р. та взагалі заборонив рабство. Армія Півночі одразу поповнилася мігрантами та афроамериканцями, що забезпечило перевагу у війні. В липні 1863 р. відбулася битва біля міста Геттісберг — чи не найкривавіша у війні. Обидві сторони втратили приблизно по 23 тис. осіб, але для армій Півдня це були непоправимі жертви. Урядове військо розпочало наступ у кількох напрямках і зайняло столицю Конфедерації — місто Річмонд. **9 травня 1865 р.** президент Ендрю Джонсон оголосив про кінець Громадянської війни.

Наслідки Громадянської війни у США
• Громадянська війна 1861–1865 рр. виявилася найкривавішим конфліктом в історії США. Обидві сторони використовували технічні військові новинки: потужні гармати, міни, ручні гранати, багатоствольні карабіни. Штати, де відбувались активні бойові дії, зазнали спустошень. Людські втрати склали близько 500 тис. осіб (350 тис. — Північ, 150 тис. — Південь), причому більше від інфекційних хвороб, ніж від кровопролить.
• Перемога Півночі призвела до змін у розвитку країни. Спроба розділити США зазнала краху. Після війни за будь-які заклики до відокремлення карають. Водночас оголошено національне примирення — провідних діячів Конфедерації звільнено від покарання, але позбавлено можливості обіймати державні посади. Впродовж 1865–1877 рр. проведено *Реконструкцію* Півдня: для управління бунтівними штатами запроваджено військові адміністрації, 1 млн афроамериканців надано виборче право.
• Акти про гомстеди «розв'язали руки» фермерам, які заповзялись освоювати нові землі. Після скасування рабства афроамериканці ще залишались упослідженими в південних штатах, проте поступово долучалися до вільного життя. Заборону рабства закріпили 13-ю поправкою до Конституції США.
• Конфедерати не пробачили Аврааму Лінкольну скасування рабства та поразки у війні. 14 квітня 1865 р., незадовго до закінчення бойових дій, шістнадцятого президента США смертельно поранили в театрі.

Вір, але перевір

Генерал Турчин, хоробрий козак великої армії республіки США

Під час Громадянської війни у США багато українців брали участь у бойових діях, як на стороні Півночі, так і на стороні Півдня. Серед них відомі Агапій Гончаренко, Іван Турчин, згадуються Стефан Сотер Ортинський, Никита Будка, Іван Волянський та Іван Сенишин. Відомо, що Агапій Гончаренко — священник, який емігрував до США і відіграв важливу роль в українській громаді та у підтримці Півночі. Іван Турчин увійшов в історію як генерал, який відзначився у битвах, зокрема, під Чикамогою, та був одним з перших командирів, що набирав до лав армії чорношкірих солдатів. Він народився у 1822 році на Донеччині, походив із козацької сім'ї. Зробив військову кар'єру в Російській імперії, а після відставки емігрував, оселився з дружиною в Чикаго. Іван завідував технічним відділом Іллінойської залізниці. Був особисто знайомим з Лінкольном. Із початком Громадянської війни пішов добровольцем в армію Півночі, очолював 19-й полк добровольців. Іван Турчин не лише командував військами, а й укладав інструкції для офіцерів та редагував військову газету. Його новаторські підходи до ведення бойових дій були настільки ефективними, що американське командування почало використовувати їх по всьому фронті. Серед них: розгорнута лінія піхоти, активне використання штикового бою, мобільні кавалерійські загони, зосередження сил на стратегічних пунктах, а також укріплення складів із провіантом та боєприпасами. Також Турчин активно впроваджував телефонний зв'язок у військових операціях — на той час це було передовим рішенням.

1. Визначте найважливіші, на ваш погляд, події Громадянської війни. 2. Яке значення для перебігу війни мало прийняття акту про гомстеди? 3. Із якою метою проведено Реконструкцію? Чи вдалося, на вашу думку, «примирити» Північ та Південь?

12.3. Сполучені Штати Америки в останній третині XIX – на початку XX ст.

У другій половині XIX ст. США остаточно перетворилися на потужну індустріальну державу. Великі підприємства витіснили дрібні, а регіональні ринки об'єдналися в єдиний національний — насамперед завдяки розвитку залізниць. Розпочалась епоха «великого бізнесу», яка, з одного боку, сприяла економічному зростанню, а з іншого — спричинила гострі соціальні конфлікти між працівниками й роботодавцями. Вже до кінця XIX ст. США випередили Велику Британію і стали лідером світової промисловості. Населення країни зросло — лише з 1870 р. сюди переселилося 30 млн осіб (у тому числі й з українських земель). Станом на 1914 р. у країні проживало майже 100 млн осіб. Розвиток морського транспорту (від 1905 р. до 1920 р. споруджено Панамський канал, що значно скоротив відстані в Північній Америці) й уже згадуваних залізниць сприяв піднесенню торгівлі.

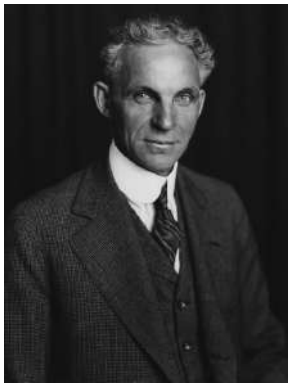

Генрі Форд, світлина, 1915 р.

Активно розвивалися новітні галузі — електротехніка, автомобілебудування, авіація. Конструктор та бізнесмен **Генрі Форд** на своїх підприємствах запровадив конвеєрну збірку, що дало змогу збільшувати випуск готових авто. У побуті з'явились електроприлади, швейні й пральні машини, телефони та радіо. Зростали міста, будували хмарочоси, відкривали кінотеатри. Значно покращилась освіта.

Суспільне життя у США, однак, не було безпроблемним. Швидкий розвиток великих корпорацій призвів до створення **трестів**, які монополізували ринки, підвищували ціни, утискали конкурентів. Це викликало невдоволення в суспільстві й стало причиною *антитрестівського законодавства*. Зокрема, закон Шермана (1890 р.) було спрямовано проти монополізації торгівлі та комерційної діяльності. Монополії, з точки зору закону, почали розглядати як негативне явище. Водночас у південних штатах було прийнято **закони Джима Кроу** (1890 р., сам Джим Кроу був «комічним» персонажем — бідним і неписьменним афроамериканцем), які легалізували **сегрегацію** — *поділ за расовою ознакою*. Афроамериканців фактично позбавляли виборчих прав, освіти, можливості бути присяжними в суді. Інтегруватися нащадкам рабів до суспільного життя було складно, оскільки навіть у транспорті чи на зупинках їм давали відокремлені місця. Виникали расистські організації, як-от **Ку-клукс-клан** (діяли від 1860-х років), що застосовували насильство. Система сегрегації діяла аж до 1960-х років.

Зовнішньополітична стратегія США на зламі XIX–XX ст. передбачала гнучкий підхід: зберігаючи політичний суверенітет інших країн, США прагнули забезпечити їхню економічну залежність від себе. Наступальна зовнішня політика базувалася на відомій вам «доктрині Монро» і зосереджувалася на латиноамериканських країнах і Далекому Сході. США, проголосивши **політику відкритих дверей** у Китаї, домоглися доступу до китайського ринку, водночас підтримуючи формальну політичну незалежність і територіальну цілісність країни. «Політику відкритих дверей» сформулював Державний секретар США Джон Хей у 1899 році у вигляді дипломатичної ноти, надісланої великим державам, що мали інтереси в Китаї. Основна ідея цього документа полягала в тому, що всі країни повинні мати рівні права на торгівлю з Китаєм і доступ до його ринків, без монополій та виняткових привілеїв. У Латинській Америці «просувались» ідеї **панамериканізму**. Декларувалася культурна та історична спільність країн континенту, що на практиці означало витіснення Великої Британії і встановлення американського

контролю. Після перемоги над Іспанією в 1898 р., США пообіцяли Кубі незалежність, але залишили за собою право визначати, коли надати її остаточно. Також, на противагу Колумбії, створено лояльну Панамську державу. Політична експансія тісно переплелася з економічною. Федеральний уряд перетворював підлеглі території на власні господарські сфери впливу. Карибський регіон перетворився на «американське озеро», США закріпили статус провідної сили на островах північної частини Тихого океану.

Церемонія завершення будівництва Першої трансконтинентальної залізниці, фотограф Ендрю Джозеф Рассел, 10 травня 1869 р.

У період, коли в Європі існували імперії, США теж намагалися не відставати, всіляко задовольняючи свої експансіоністські прагнення. У 1901 р. після вбивства свого попередника посаду президента обійняв **Теодор Рузвельт**, який став символом нової політики. Він виступав за масштабний захист природи, обмеження імміграції та державне втручання в регулювання економіки. Вже в 1902 р. його уряд успішно подолав кризу у вугільній промисловості, посадивши за стіл переговорів власників шахт і представників профспілок. Невдовзі взялися й за проблему монополій. Для цього Теодор Рузвельт звернувся за допомогою до Конгресу. Не отримавши підтримки, адміністрація Білого дому ініціювала пів сотні судових процесів. За президентом навіть закріпилася репутація «руйнівника трестів». Він стверджував, що держава має відігравати роль посередника між підприємцями і робітництвом, протистояти нечесним способам ведення бізнесу, таким як спекулювання цінами чи навмисне знищення конкурентів. Також уряд почав контролювати якість харчової продукції та медикаментів. Уперше звернули увагу на проблему охорони природи. Саме такі *регулювальні функції влади* **Теодор Рузвельт** вважав правильними і доцільними, тому його політику назвали **«справедливим курсом».**

Теодор Рузвельт, світлина, близько 1904 р.

Вудро Вільсон, світлина, 1914 р.

«Ну, але це жахлива розтяжка!», художник Удо Джозеф Кепплер, 1904 р..

Щоправда, інші республіканці неохоче підтримували такі дії. У партії стався розкол, внаслідок чого на виборах 1912 р. вперше від часів Громадянської війни переміг демократ **Вудро Вільсон.** Його **«Нова Демократія»** була популярною. Робітники отримали право створювати профспілки та страйкувати, було обмежено робочий день (8 годин), у промисловості заборонялося використовувати дитячу працю. Важливими стали фінансові реформи. Зокрема, фермери отримали змогу брати позики в рахунок майбутнього врожаю, що сприяло піднесенню сільського господарства. У 1913 р. створено Федеральну резервну систему банків США, що пожвавило грошовий обіг. У зовнішній політиці головними напрямками експансії залишалися Латинська Америка й Далекий Схід. США ввели війська до Мексики, Гаїті, Домініканської Республіки, втрутилися у внутрішні справи Філіппін. Із наростанням у Європі суперечностей, які наближали воєнне зіткнення, американський президент зайняв позицію нейтралітету, намагався стати миротворцем. Це йому добре вдавалося, за що теж, як і Теодор Рузвельт, отримав Нобелівську премію миру. Отже, лідери США, які очолювали країну на початку XX ст., дбали про збереження за країною статусу могутньої та впливової.

***1.** Назвіть та проаналізуйте особливості розвитку США наприкінці XIX століття. **2.** Визначте вектори зовнішньополітичної стратегії США. **3.** Поміркуйте, чи могли США претендувати на світове лідерство на початку XX століття. Відповідь аргументуйте. **4.** Поясніть, як ви розумієте поняття «сегрегація», «Ку-клукс-клан», «політика відкритих дверей», «трести», «антитрестівське законодавство», «панамериканізм», «справедливий курс».*

Машина часу

«США: цікаве та важливе».
Перейдіть за покликанням https://cutt.ly/NrZPK1In чи QR-кодом та ознайомтеся з додатковою інформацією з історії США: 1) «Золота лихоманка» в Каліфорнії і джинси; 2) План «Анаконда»; 3) Теодор Рузвельт.

1. Що із запропонованого ви б рекомендували як корисну чи цікаву інформацію своїм знайомим? Чому?

Машина часу

«Історія Громадянської війни в США».
Американський історик Джеймс Форд Роудс (1848 – 1927) у книзі «Історія Громадянської війни в США. 1861–1865» детально описує події Громадянської війни. Ця праця принесла автору Пулітцерівську премію в 1918 році. У 2023 році ця книга вийшла друком і в Україні. Ознайомитись із уривком тексту можна, скориставшись покликанням https://cutt.ly/irZPPlSV чи QR-кодом.

Джеймс Форд Роудс

***1.** Дізнайтеся, про кого з історичних діячів періоду Громадянської війни згадує автор праці. **2.** Яке значення для історії війни мали військові кампанії, що описуються Джеймсом Фордом Роудсом? **3.** Які деталі про Громадянську війну вас найбільше вразили? Чому?*

Працюємо разом

Вправа «Плакат співпраці». Об'єднайтесь у пари чи групи. Одна пара / група підсумовує досягнення США наприкінці XIX століття (наприклад, розвиток транспорту, нових галузей промисловості), а інша — проблеми (расизм, монополії, нерівність). Об'єднайте підготовлені інформації у плакат «США — країна контрастів».

Корисна гра:

«США на шляху до світового лідерства»
https://cutt.ly/VtQrAT5l

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років минуло від прийняття Декларації про незалежність США до початку Громадянської війни. **2.** Покажіть на карті місця основних боїв часів Громадянської війни.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Визначте причини та наслідки Громадянської війни. **5.** Поясніть причини впровадження антитрестівського законодавства.

III **6. Вправа «Сегрегація».** Розгляньте расову сегрегацію як приклад дискримінації. Які сучасні принципи громадянського суспільства суперечать законам Джима Кроу?

§ 13. Австрійська імперія: політика меркантилізму

Згадайте...

— характерні риси політики освіченого абсолютизму;
— основні реформи Марії-Терезії та Йосифа II.

Як ви розумієте... — поняття «меркантилізм», «протекціонізм»?

Чи знаєте ви, що...

— Марія-Терезія — єдина жінка, яка управляла Габсбурзькою монархією; її правління часто називають «золотим віком» для Австрії;

— перша парова машина в імперії з'явилася в 1816 році на фабриці в Брно, а в 1828 році розпочалося будівництво залізниць, хоча в 1846 році їх протяжність становила лише 148 км?

13.1. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II та їх наслідки

Ви пам'ятаєте, що у другій половині XVIII століття імператриця **Марія-Терезія** та її син **Йосиф II** проводили політику **«освіченого абсолютизму»** — спробу поєднати централізовану владу з реформами в інтересах держави. Вони прагнули зміцнити імперію через зміни в державному управлінні, армії, судочинстві, економіці, освіті, церкві та селянському питанні.

«Посмертний портрет молодої імператриці Марії-Терезії», художник Й. Копп, 1837 р.

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II	
Адміністративна сфера	***Військова сфера***
Створено Державну раду як головний урядовий орган. Провінціями управляли намісники з австрійської знаті, що контролювали податки, поліцію, суд, армію.	Запроваджено загальну військову повинність для шляхти. Армія виросла до 150–300 тис. солдатів. Створено офіцерські школи, форма та зброя стали уніфікованими. В армії поширювали німецьку мову.

Судова сфера	***Освітня сфера***
У 1743 р. ліквідовано станові суди. Впроваджено єдині для всієї імперії судові норми. Створено Верховний суд та інші судові органи. Кодекс Терезіана (1769 р.) встановлював однакові покарання по всій імперії. Поміщикам обмежили право самостійно карати селян.	Створено початкові школи при церквах для дітей 6–12 років із навчанням рідною мовою. Відкрито учительські семінарії, духовні академії, профільні школи для агрономів, інженерів, лікарів. Розвивався Віденський університет. Відкрито Барбареум — семінарію для греко-католиків.

Економічна сфера	*Релігійна сфера*
Проведено перепис населення та земель (Терезіанський кадастр, Йосифінська метрика). Уніфіковано податки та мита — тепер їх платили всі: селяни, міщани, шляхта, церква. У 1762 р. запроваджено паперові гроші, створено Віденський банк. Уніфіковано міри, вагу, грошову систему, що полегшувало торгівлю. Патент Йосифа II (1781 р.): селяни отримали особисту свободу і деякі громадянські права (скасовано кріпацтво), обмежено розмір панщини до 30-ти днів на рік. Заборонено застосування тілесних покарань. Поміщики мали замінити панщину грошовим оброком. Йосиф II заохочував викуп наділів селянами та німецьку колонізацію — створювалися зразкові господарства. Впроваджувалось вирощування картоплі, тютюну, інших ринкових культур.	Патент про віротерпимість (1781) зрівняв у правах католиків, православних, протестантів та юдеїв. Обмежено вплив Папи Римського — імператори самі призначали єпископів. Монастирі закривали, їх майно передавали державі. Священники опікувалися бідними, навчали дітей, вели реєстри.

Реформи супроводжувалися жорстким контролем: державні накази регламентували навіть сівбу, одяг, шлюб. З 1753 р. селян зобов'язали прясти взимку, а з 1765 р. — зобов'язали навіть дітей. Проте, загалом, реформи Марії-Терезії та Йосифа II були важливим етапом у розвитку Австрійської імперії. Вони сприяли модернізації країни, покращенню становища різних верств населення, а також формуванню нових адміністративних та правових засад.

***1.** Охарактеризуйте основні реформи Марії-Терезії та Йосифа II. **2.** Поміркуйте, як реформи освічених монархів вплинули на економіку Австрійської імперії. **3.** Якими, на вашу думку, були найважливіші результати реформ?*

13.2. Австрійська імперія після наполеонівських воєн

Після наполеонівських воєн Австрійська імперія перебувала у стані держав-переможниць, хоча в битвах зазнавала дошкульних поразок від французів. На Віденському конгресі насамперед завдяки дипломатії австрійській імперії Габсбургів (ця династія правила ще від середньовіччя) вдалося не тільки зберегти свої колишні володіння, але й значно посилити свою присутність на півночі Апеннінського півострова. Приєднання Ломбардії та Венеції зміцнило економічні можливості країни. Важливо, що імперія також стала домінуючою силою у новоствореному Німецькому союзі, який замінив ліквідовану Священну Римську імперію. Хоча цю роль Австрія розділила із Пруссією, яка активно розвивалася, впливи серед німецьких держав давали їй змогу дипломатично маневрувати, захищаючи свої інтереси.

Отож на початку XIX ст. Австрія належала до великих держав Центральної Європи, але похизуватися світовим лідерством не могла. Зокрема, у країні існувало чимало цілком середньовічних порядків. Володарі та наближені до них аристократи були переконаними прихильниками абсолютизму, для розбудови якого опиралися на розвинений державний апарат. Уже відома вам Марія-Терезія з допомогою освічених радників надала своєму правлінню привабливості, надала країні ореолу прогресивності. Її син, наступник Йосиф II, продовжив ініціативи матері і не безрезультатно. Однак, під тиском Великої Французької революції реформи зупинили, а тривала війна виснажувала сили держави. І все ж, після буремних подій у Франції творити нову Європу монархи зібралися саме у Відні. Гостей приймав імператор *Франц I (1804–1835)*. Однак головну роль відігравав міністр закордонних справ (1809–1821), канцлер (1821–1848) **Клеменс фон Меттерніх (*1773–†1859)**, який був основним творцем Австрійської імперії в наступні часи. Самовпевнений і гордовитий, він виявив себе талановитим дипломатом та дієвим політиком. Чудово розумів, як керувати не лише Австрією, а й повоєнною Європою. Він відстоював ідеї європейської рівноваги, спокою, підтримував створення Священного союзу. За мету собі поставив боротьбу із лібералізмом, революційними та національно-визвольними рухами (т. зв. «система Меттерніха»). Розвиток абсолютизму в Австрійській імперії фактично означав «реставрацію» без попереднього повалення — політичне життя уперто розчищалося лише для монархістів, вірних правлячій династії.

«Принц Клеменс Венцель Лотар фон Меттерніх (1773 –1859)», художник Фрідріх Йоганн Готліб Лідер, 1822 р.

Перешкоди не зупиняли поширення передових ідей. Лібералізм, націоналізм, соціалізм набували дедалі більшої популярності. Люди відчували потребу демократичних перетворень, розуміли їх невідворотність. У 1835 р. помер Франц I, перед цим він заповів синові Фердинанду I дослухатися до порад канцлера. Коли Клеменс фон Меттерніх повідомив свого лікаря, що Фердинанд I став імператором, то у відповідь почув: «А ви стали Рішельє!». Щоправда, новий правитель мав проблеми зі здоров'ям і не міг активно втручатися у державні справи (хвороблива простодушність призвела до того, що його називали Фердинандом Добрим). Усіма справами в Австрії управляла «державна конфедерація», де головними вважалися ерцгерцог Людвіг (ерцгерцог — династичний титул в Австрії, який означав приналежність до правлячої династії), брат імператора Франц Карл і здібний адміністратор Франц Антон Коловрат. Однак більшість

політичних та дипломатичних питань продовжував контролювати Клеменс фон Меттерніх. Відповідно, рішучих змін у політичному житті вони запропонувати не могли. У державі запровадили суворий нагляд за університетами, жорстку цензуру, обмеження свободи слова та зборів. Під зростаючим тиском національних рухів Австрійська імперія зустріла «Весну народів» 1848 р. абсолютно неготовою.

1. Охарактеризуйте становище Австрійської імперії на міжнародній арені після наполеонівських воєн. 2. Чи продовжили політику освіченого абсолютизму наступники Йосифа II? 3. Дайте власну оцінку ефективності політичної «системи Меттерніха».

13.3. Економічний розвиток: промисловий переворот, індустріалізація та політика меркантилізму

Економічно Австрійська імперія залишалася переважно аграрною країною. У першій половині XIX ст. більшість населення проживала в сільській місцевості в пережитках середньовічного устрою. Хоча особиста залежність селянства від землевласників була скасована ще за Йосифа II, відробіткова панщина зберігалася. Такий стан справ цілком влаштовував імперську знать, яка опиралася перетворенням. Щоправда, індустріалізація усе ж таки вплинула на розвиток Австрійської імперії, хоча розпочалася вона пізніше, ніж у решти країн Західної Європи, і мала обмежений характер.

Австрійський уряд для підтримки промисловості продовжував дотримуватися політики меркантилізму та протекціонізму. Воєнні часи не сприяли реформам, а після Віденського конгресу соціальні наслідки індустріалізації змінилися. Раніше промислові підприємства належали насамперед дворянам, оскільки їхня станова приналежність та перебування при дворі відкривали можливості для стабільних державних замовлень. Після наполеонівських воєн до когорти промисловців влилися і представники третього стану. Держава зосередила в своїх руках виробництво металів, управління залізницею та інші стратегічні напрямки господарства, утім і поштовий зв'язок (цензурування листів стало помітним явищем за часів «системи Меттерніха»). До традиційного видобутку залізної руди та солі додався видобуток вугілля, що стало паливом XIX ст. Вугілля переробляли у світильний газ — від 1817 р. у Відні було нічне освітлення.

У країні відбулися й інші помітні зміни. Було збудовано залізничну лінію, відому як «Північна залізниця», що з'єднала Відень із Оденбергом, а пізніше — із Гамбургом. Розвивалися новітні засоби зв'язку, зокрема прокладено телеграфне сполучення між Віднем, Брюном (сучасне Брно) і Прагою. За підтримки банкірського дому Ллойда розпочала роботу судноплавна компанія, що мала змогу

забезпечувати морські перевезення як до країн Середземномор'я, так до Східної Азії й Південної Америки. Важливою транспортною артерією країни була річка Дунай. Відповідно, Перше Дунайське пароплавне товариство мало вагоме значення, і в 1837 р. пароплав «Марія Анна» уперше здійснив рейс із Відня до Лінца. Розвивалася також наука — у 1839 р. за наказом імператора був заснований Військово-географічний інститут, що став важливою установою в розвитку картографії Австрійської імперії. У 1847 р. було сформовано Академію наук, що об'єднала кращі наукові кадри багатонаціональної держави. Помітним явищем стали промислово-ремісничі виставки. Перший захід такого типу відбувся у Празі, а перша загальноімперська виставка — у Відні в 1835 р. Вагомим досягненням стало створення Австрійського національного банку. Щоправда, у фінансовому господарстві продовжувалася тривала криза. Брак грошей доводилося покривати позиками, що не сприяло соціальній стабільності.

1. Визначте основні галузі економічного розвитку Австрійської імперії. 2. Виділіть особливості промислового перевороту в імперії Габсбургів. 3. Які технічні нововведення, на вашу думку, найбільше вплинули на розвиток індустріалізації?

Працюємо разом

Вправа «Транспортний хаб». Об'єднайтесь у пари чи групи. Самостійно проаналізуйте карту Австрійської імперії в першій половині XIX ст. (у підпараграфі 5.3 та на форзацах). Запропонуйте власний проєкт мережі залізниць, портів і річкових шляхів, які могли б об'єднати економічно різні регіони імперії.

Корисна гра:

«Економічний розвиток Австрійської імперії»
https://cutt.ly/3tQrFC3t

Перевірте себе

I **1.** Нанесіть на хронологічну пряму основні події з економічного розвитку Австрійської імперії. **2.** Покажіть на карті економічні центри Австрійської імперії; міста, в яких відбулися перші промислово-ремісничі виставки.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поясніть значення політики меркантилізму для підтримки австрійської промисловості. **5.** Поміркуйте, чому будівництво залізниць мало не лише економічне, а й політичне значення.

III **6. Вправа «Дискусія».** Поміркуйте, чи повинна держава рятувати економіку в умовах кризи. Відповідь аргументуйте прикладами з історії Австрійської імперії.

§ 14. Господарський розвиток українських земель у складі Австрійської імперії. *Практикум*

Згадайте...

— які українські землі увійшли до Австрійської імперії;

— які адміністративні одиниці утворено на цих територіях.

Як ви розумієте... — поняття «аграрне виробництво», «індустріальна революція»?

Чи знаєте ви, що...

— у 1843 році в Галичині з'явилися перші дві парові машини;

— місто Броди, що на території сучасної Львівської області, до 1830 року входило до тридцяти найбільших міст Габсбурзької монархії і було важливим європейським торговельним центром на кордоні Австрійської та Російської імперій: уся торгівля між Лейпцигом та Одесою до 1850 року відбувалася через українські Броди?

14.1. Наслідки реформ Марії-Терезії та Йосифа II для українських теренів

Як ви вже знаєте, Галичина в 1772 р., а згодом у 1775 р. і Буковина увійшли до складу Австрійської імперії. Тому ці нові для Відня регіони розглядалися як простір для випробування окремих нововведень. До цього додалось економічне відставання краю, що вимагало певних заходів для покращення ситуації.

Через складні відносини між Віднем та Будапештом реформи освіченого абсолютизму Марії-Терезії та Йосифа II майже не зачепили населення Закарпаття. Натомість воно перебувало у стані постійної мадяризації. Угорська мова була офіційною в усіх органах влади.

У межах адміністративної реформи було створено провінцію — **Королівство Галичини і Лодомерії**, в якій штучно об'єднали польські та українські землі. Провінція поділялася на 19 округів (циркулів), 12 з яких — українські землі Східної Галичини. Центром став Львів, де в 1773 році створили Крайове губернаторство на чолі з губернатором. Буковина спочатку була окремою адміністративною одиницею, але з 1787 року її приєднали до Галичини. Управління провінціями здійснювалося за становим принципом: у Львові утворили Галицький становий сейм, до якого входили магнати, шляхта й міщани. Його повноваження також поширювались і на Буковину.

У 1786 році в містах скасували магдебурзьке право. Місцеві магістрати замінили чиновниками, які, крім господарських, виконували й судові функції. У Львові запрацювали нові судові установи — трибунал, апеляційна рада, поліція. Замість старих податків для селян у 1775 році запровадили новий — поземельний

(рустикальний). У регіоні активно проводили колонізацію, зокрема закладено поселення німецьких колоністів. У 1774–1778 рр. панщину обмежено трьома днями на тиждень, а селянам дозволено викуп земельних угідь і переведення їх у спадкове володіння. У 1782 році Йосиф II скасував особисту залежність селян від поміщиків — селяни стали вільними й отримали громадянські права.

В освіті відбулися важливі зміни: відкривали початкові, окружні, нормальні школи, а також першу публічну школу для дівчат. У 1784 році відновили роботу Львівського університету з чотирма факультетами: філософським, теологічним, медичним і юридичним.

1. Назвіть, які українські землі увійшли до складу Австрійської імперії. 2. Охарактеризуйте наслідки реформ освіченого абсолютизму для українських територій. 3. Визначте особливості реформ Марії-Терезії та Йосифа II на українських землях.

14.2. Господарський розвиток західноукраїнських земель до 1848 р. Перший етап індустріальної революції

Сільське господарство залишалося головною галуззю економіки західноукраїнських земель під владою Австрійської імперії упродовж першої половини XIX ст. Хоча в цей період спостерігалися незначні зміни в аграрному виробництві, важливою новацією стало поширення таких культур, як картопля, конюшина, люцерна та кукурудза.

Виробництво тривалий час зберігало ремісничі і мануфактурні форми. Основну його частину контролювали великі землевласники (насамперед — поляки), які зосереджувалися на товарному тваринництві та переробці сільськогосподарської продукції, зокрема у сфері гуральництва, виноробства та виготовлення цукру. Галузі, що мали традиційне значення (текстильна, шкіряна, суконна), втрачали позиції через неспроможність конкурувати з фабричним виробництвом. Оскільки із метрополії почали завозити все більше готових товарів, місцеві галицькі виробництва занепадали. Через брак грошей домашнє ткацтво й виготовлення алкогольної продукції залишалися звичними заняттями сільського населення.

Водночас, імперська політика сприяла окремим промисловим виробництвам. Поступово почали розвиватися галузі, пов'язані з добуванням природних ресурсів, — соляна, лісова, нафтова, залізорудна, сірчана промисловість. Водночас, міські мануфактури мали незначне значення, адже урбанізація була слабко розвинена: лише дев'ять міст у регіоні на початку 1840-х років мали понад 10 тисяч мешканців. Найбільшим містом був Львів (близько 63 тис. осіб) (для порівняння: Відень мав майже 250 тис. осіб). За ним ішли Броди (18 тис.) і Тернопіль (16 тис.). Серед менших міст були Дрогобич, Станіслав, Самбір, Коломия, Перемишль (тепер на території Польщі). Значна

частина міського населення була залучена до аграрної діяльності. До того ж українці становили меншість серед складу городян.

Поряд із цим, пожвавилася як внутрішня, так і зовнішня торгівля. Її розвиткові сприяли будівництво кам'яних доріг і скасування обмежень у торговельній сфері. Основними формами торгівлі залишалися ярмарки та щоденні базари. Активізувалися комерційні зв'язки із західними територіями Австрійської імперії, а також через порти Чорного моря велася зовнішня торгівля. Найбільшу активність у цій сфері демонстрували купці вірменського, грецького та єврейського походження. Основу експорту становили продукти аграрного виробництва, деревина, сіль, а вироби ремісничого чи мануфактурного походження, як-от полотно, експортували у незначних обсягах. Натомість завозили передусім промислові товари.

Упродовж XIX ст. більшість українського населення Буковини, як і в Галичині, займалася сільським господарством. Натомість серед приїжджих було багато тих, хто працював у промисловості, ремеслах, торгівлі або на державній службі. Незважаючи на ці зміни, Буковина залишалася переважно аграрним краєм. Особливо це стосувалося північної частини цієї землі, де ще в 1869 р. близько 85% осіб працювали в сільському господарстві. Основною сільськогосподарською культурою ще від XVIII ст. була кукурудза (на неї припадало 3/4 усього отримуваного врожаю). Висівали також жито, пшеницю, ячмінь. З технічних культур для домашніх потреб і промислів вирощували коноплі і льон. Скотарство було розвинене в південно-західній частині Буковини — на Гуцульщині. У містах краю до середини XIX ст. зберігалася цехова організація ремесла. Зокрема, у Чернівцях діяло 13 цехів (мулярів, шевців, ковалів, гончарів, ювелірів, ливарів, столярів тощо). Торгівля перебувала в руках вірменських і єврейських купців. Край залишався слабко урбанізованим — найбільше місто Чернівці мали лише 5,5 тис. мешканців.

Закарпаття також було аграрним регіоном, який у той час входив до складу Угорського королівства (як частини імперії Габсбургів). Наприкінці XVIII ст. близько 80% мешканців Угорщини працювали в сільському господарстві, а на Закарпатті таких було навіть більше — понад 90%. У цьому регіоні жило також багато аристократів — близько 5% населення. В Ужгороді та Мукачевому, найбільших населених пунктах Закарпаття, проживало лише по 6–7 тисяч осіб. У Закарпатті набули розвитку виноградарство і садівництво, тоді як у гірських місцевостях переважало тваринництво, зокрема вівчарство. Значна частина населення займалася заготівлею лісу.

1. Охарактеризуйте розвиток основних галузей економіки на західноукраїнських землях у першій половині XIX століття.
2. Які галузі промисловості занепали в цей період і чому?
3. Порівняйте розвиток економіки Галичини, Буковини та Закарпаття. Визначте спільні та відмінні риси.

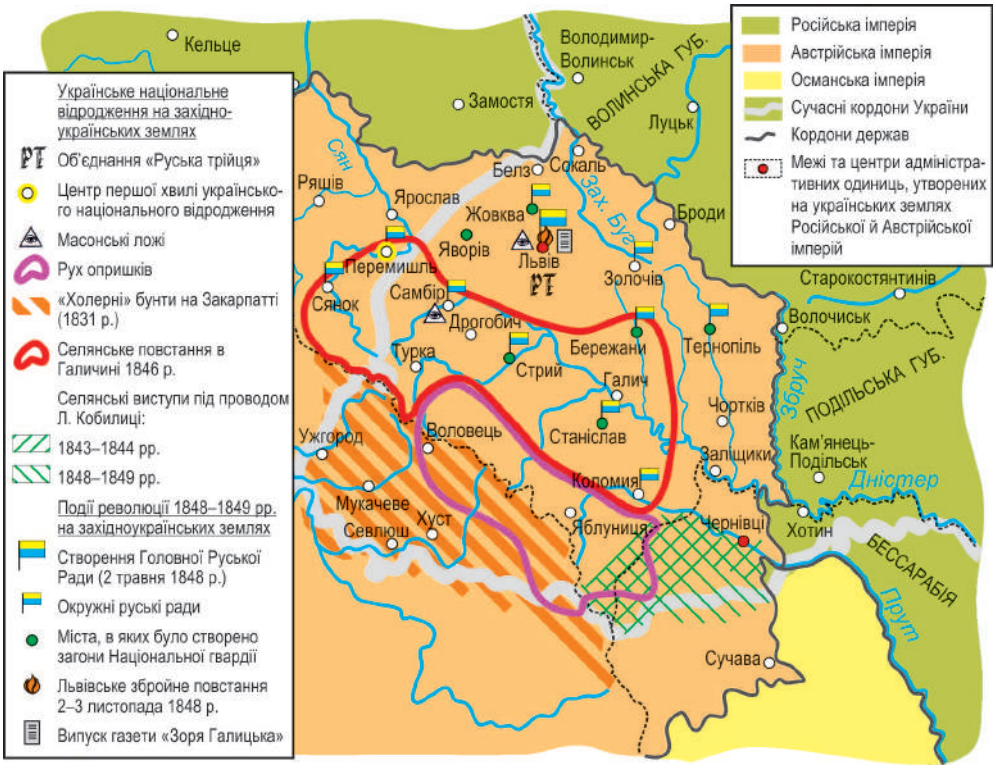

1. Розгляньте карту. Назвіть українські землі, які в першій половині XIX ст. належали Австрійській імперії. Чи існує, на вашу думку, зв'язок між активністю суспільних процесів та рівнем розвитку господарства в регіоні? Відповідь обґрунтуйте. 2. Назвіть карту.

14.3. Економіка західноукраїнських земель другої половини XIX ст.

Селянська реформа 1848 р. мала суперечливі результати. З одного боку, була скасована панщина. Однак, реформа не могла розв'язати проблему нестачі родючих ґрунтів. Колишні великі землевласники отримали компенсацію від держави (а частково — і за рахунок селян), проте найкращі землі, ліси й пасовища втримувалися, зазвичай, у їхніх руках. Щоправда, не всі вміли господарювати. Хоча хтось із них навіть розширив свої господарства, інші ж розорювалися, продавали землю або здавали її в оренду. Українські селяни отримали ті скромні наділи, якими користувалися до реформи. Більшість лишилися малоземельними, проте окремі хазяйновиті господарі додали собі володінь, а отже — прибутків. Сприяли цьому також зміни: поява нових знарядь праці (залізні плуги, косарки, січкарні) й модерних методів обробки землі. Наприклад, замість трипілля почали застосовувати сівозміну, осушувати окремі заболочені ділянки (меліорація). Для покращення сільськогосподарських знань відкрили

школу в Дублянах біля Львова. Однак, через бідність, малоземелля та в пошуках кращої долі чимало селян виїжджали на заробітки в інші регіони Австрійської імперії або просто емігрували до Канади, США, Бразилії та інших країн. Переселенців за Океан нараховувалося понад 400 тис. людей. Тимчасове або на постійній основі переміщення людей з рідної землі в інші країни через складні економічні умови називають **трудовою еміграцією.**

Василь Нагірний, світлина з видання «З моїх споминів», 1935 р.

о. Юліан Дуткевич, світлина з видання «У кожного своя доля…», 1994 р.

Українська інтелігенція намагалася допомогти селянам. Насамперед, друкувалися нові видання із порадами для кращого господарювання. Розвинулася кооперація — добровільні об'єднання для взаємодопомоги. Засновувалися споживчі товариства, кредитні спілки, наприклад, **«Народна торгівля»** у Львові **(1883 р.**, засновник — Василь Нагірний) чи товариство **«Сільський господар»** у Перемишлі **(1899 р.**, засновники — Тома та Юліан Дуткевичі). Вони мали схожу практичну мету — організувати збут товарів українського промислу, постачати селянам селекційне насіння, навчати селян нових методів ведення сільського господарства.

Після революції 1848 р. промисловість на західноукраїнських землях почала розвиватись активніше. У 70–90-х роках XIX ст. почалась індустріалізація — будувалися фабрики та заводи. Основними галузями були нафтова, харчова, лісопильна, деревообробна. Найважливішим промисловим районом став Борислав – Дрогобич, де знайшли поклади нафти. У промисловість вкладали гроші австрійські, англійські, німецькі підприємці. Сприяло промисловому розвитку й залізничне будівництво. У 1861 р. відкрито першу залізничну лінію Львів – Перемишль і далі до Відня, у 1873 р. залізниця з'єднала Галичину з Австрією та Наддніпрянською Україною (лінія Золочів – Тернопіль – Підволочиськ). Це сприяло розвитку торгівлі, проте насамперед — завезенню дешевших австрійських товарів для подальшого збуту. Основними формами торгівлі

залишались ярмарки й торги, але зростала й стаціонарна торгівля. Експортували нафту, сіль, худобу; імпортували машини, вугілля, добрива, цемент. У містах діяли австрійські й місцеві банки та інші установи. Наприклад, у 1894 р. в Перемишлі відкрито кредитну спілку (або, як тоді говорили, райффазенку) «Віра». Наступного, 1895 р. почало працювати страхове товариство (банк) «Дністер» у Львові.

Зросла кількість міського населення. Більшість міст мали до 10 тисяч жителів, але Львів, Чернівці, Ужгород були уже значно більшими. Українців серед міського населення було менше 20%, хоча в селах вони становили понад 70%. Міста залишалися переважно торговельними, а не промисловими центрами. Однак навіть за таких масштабів індустріалізації, соціальна структура суспільства зазнала змін — з'явився клас робітників і підприємців. Українських підприємців і надалі було небагато.

1. Визначте особливості аграрного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX століття. 2. Які фактори спричинили поширення серед українців трудової міграції? 3. Охарактеризуйте основні тенденції промислового розвитку краю.

1. Розгляньте карту та визначте: а) які галузі промисловості розвивалися в найбільших містах на західноукраїнських землях; б) до якого періоду (перша половина XIX, друга половина XIX, поч. XX ст.) відноситься карта? Як ви це визначили? 2. Назвіть карту.

14.4. Економіка західноукраїнських земель на початку XX ст.

Сільське господарство й надалі залишалося основою економічного життя західноукраїнських земель, забезпечуючи зайнятість для 90% населення. Незважаючи на зростання виробництва та впровадження сучасних агротехнічних методів, з попереднього століття зберігалися проблеми, які влада так і не змогла (чи не бажала) розв'язати. Серед них — малоземелля, зростання кількості безземельних селян, аграрне перенаселення, що не зникло навіть попри трудову еміграцію. Як протидія таким явищам, розвивалися різноманітні форми кооперації. Наприклад, діяли великі об'єднання на кшталт Крайового кредитового союзу (889 членів), Українського крайового ревізійного союзу у Львові (180 тис. кооператорів). Масовим стало товариство «Сільський господар», до якого входило близько 1,5 тис. сільських гуртків. Його учасники створювали зразкові господарства, запроваджували нову сільськогосподарську техніку, організовували спілки для продажу насіння, добрив, машин та збуту худоби. Важливу роль у господарському житті відігравало страхове товариство «Дністер» (1892 р.). На Буковині кооперативи гуртувалися довкола «Селянської каси», заснованої на початку XX ст. У 1913 р. в Галичині діяло понад 1300 українських кооперативів, на Буковині — 200, лише декілька — на Закарпатті. Кооперація суттєво покращила економічне становище багатьох селян.

Інша форма економічного порятунку — зростаюча еміграція. Оскільки держава не могла забезпечити селян вільними землями, українці масово вирушали закордон — переважно до США, Канади, країн Південної Америки. Протягом лише першого десятиліття XX ст. з Галичини та Буковини емігрувало близько 300 тис. осіб, із Закарпаття — 40 тис. На нових землях вони створювали школи, церкви, друкували пресу, зберігали національні традиції. Поширеною стала й сезонна трудова міграція до країн Західної Європи — Великої Британії, Німеччини, Франції, Данії, Швейцарії, Румунії тощо. Якщо раніше емігранти працювали в сільському господарстві, то тепер для них знаходилися місця й на фабриках, заводах і шахтах.

Залізничний кам'яний арковий міст через річку Прут (сучасна Ворохта, Івано-Франківська область), збудований 1895 р., сучасна світлина

Промисловість західноукраїнських земель на початку XX ст. не зазнала значних змін. Завершилося становлення галузей фабрично-заводського типу, що

формувалися протягом XIX ст., зберігалася перевага дрібного та кустарного виробництва. Важливими кроками стали будівництво електростанцій у повітових містах і зведення великої електростанції у Львові, а також розвиток транспортної інфраструктури — залізниць, мостів, доріг із твердим покриттям.

«Нафтові вишки Борислава», поштівка 1914 р.

Провідними галузями залишалися нафтодобувна й деревообробна. Напередодні Першої світової війни нафтопромисли Борислава й Дрогобича давали близько 5% світового видобутку нафти. Промисловість модернізувалася: закривалися дрібні криниці, натомість бурили свердловини понад 1 км глибиною. Водночас лише третину нафти переробляли на місці, решту — експортували. Попит на деревину сприяв розвитку деревообробки. Західноукраїнські землі давали більш як половину солі в межах Австрійської (Австро-Угорської) імперії. На Закарпатті (Свалява та Вигода) відкрили лісохімічні заводи, на Буковині — цукрові. У взуттєвій, швейній, килимарській галузях переважали дрібні майстерні.

Іноземний капітал активно проникав у промисловість краю. Найвпливовішими акціонерними товариствами у нафтодобувній сфері були канадсько-німецьке «Галицько-Карпатське товариство», австро-англійська «Східниця», англійська «Галичина». На Закарпатті працював австро-американський лісопромисловий синдикат «Мундус».

Ринок у Львові, світлина початку XX ст., автор невідомий

Будинок страхового товариства «Дністер», м. Львів, світлина початку XX ст., автор невідомий

Щороку у підавстрійській Україні відбувалося понад тисячу ярмарків: у Львові — вовняні, у Бродах і Тернополі — кінні, у Станіславі та Чернівцях — полотняні й худобні. Поширювалася контрактова форма торгівлі, прикладом якої був Львівський контрактовий ярмарок. Торгували сільськогосподарськими, промисловими та ремісничими виробами. У великих містах з'являлися не лише крамнички, а й великі магазини з різноманітним асортиментом. Найважливішими торговими центрами були Львів (Галичина), Чернівці (Буковина), Ужгород і Мукачеве (Закарпаття). У 1910-х роках у сфері торгівлі на західноукраїнських землях працювали близько 150 тис. осіб — понад чверть самозайнятого населення.

Із Галичини, Буковини та Закарпаття експортували сировину — нафту, ліс, озокерит, пиломатеріали, калійну сіль, продукцію тваринництва. Однак більшість такого експорту становила дешева сировина. Натомість імпорт включав дорожчу готову продукцію: машини, обладнання, хімікати, добрива, цемент, товари побутового вжитку (тканини, меблі, посуд, одяг, взуття), а також продукти харчування — цукор, солодощі, тютюнові вироби.

Рафінерія (нафтопереробне підприємство) «Австрія», поштівка 1911 р.

Цистерни з нафтопродуктами у Бориславі, світлина 1910 р., автор невідомий

***1.** Охарактеризуйте шляхи протидії українського населення малоземеллю та аграрному перенаселенню краю. **2.** Які галузі промисловості активно розвивалися на західноукраїнських землях на початку XX століття? **3.** Проаналізуйте розвиток торгівлі на українських землях у складі Австро-Угорщини.*

Практикум

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі, виявляємо взаємозв'язки подій та явищ

1. 1805, 1817, 1829, 1844–1847 роки в Галичині — це час масового голоду, пов'язаного зі стихійними лихами та неврожаєм.

- Прослідкуйте динаміку «голодних років».
- Побудуйте економічний ланцюг наслідків голоду.

2. Установіть відповідність:

1	Провідна роль рільництва, а в гірських районах — тваринництва, лісорозробки і мисливства	**А**	Галичина
2	Розвиток виноградарства, садівництва та рільництва	**Б**	Буковина
3	Занепад шкіряного, текстильного, тютюнового, залізоробного виробництва	**В**	Закарпаття

3. Поміркуйте та визначте, в якій частині підавстрійської України існували сприятливіші умови для економічного розвитку.

II. Працюємо з інформацією історичного та суспільно значущого змісту

1. Ознайомтеся з інформацією та поміркуйте, чому початок промислового перевороту в Австрійській імперії спричинив кризу розвитку західноукраїнського виробництва.

У 1823 році в селі Пужинки біля Станіслава (тепер — Івано-Франківськ) збудували першу цукроварню на західноукраїнських землях. До середини XIX століття в регіоні вже діяло 16 таких підприємств. У той же період, між 1807 і 1811 роками, в Східній Галичині працювало 12 залізних гут, а до 1825 року їх стало 15. Серед найуспішніших промислових підприємств у Східній Галичині була солеварня в селі Стара Сіль. За 55 років (1788–1843) вона виробила понад 2,6 мільйона центнерів солі. Ця сіль задовольняла потреби не тільки Галичини, а й Буковини, а також її експортували закордон. У 1850-х роках у Прикарпатті почали видобувати нафту, яку на той час використовували як мастило для коліс і для освітлення. Працювало кілька невеликих нафтоперегінних підприємств, але нафта ще не мала великого промислового значення. Також у Коломийському та сусідніх округах щорічно добували близько 10 тисяч тонн бурого вугілля.

Проте на початку 40-х років не було введено в дію збудовану суконну фабрику в Заложцях Золочівської округи, через короткий час після відкриття були ліквідовані механічні прядильні й ткацькі підприємства в Яворові, Бродах, Заліщиках, Тленянах, згорнуто й цукрові підприємства.

2. Ознайомтеся з фрагментом історичного джерела. Дайте відповіді на запитання до нього.

Мовою історичного джерела

Уривок з твору Івана Франка «Борислав сміється» про умови роботи ріпників (добувачів нафтової ропи) в Галичині, 1881–1882 рр.: «...А напротив церкви, на нужденнім дрогобицькім бруку, попід муром, сиділи купами ріпники в просяклих нафтою сорочках та подертих кахтанах, ждучи, аж скінчиться хвала Божа, щоб відтак рушити до Борислава. Деякі хрестилися та шептали "отченаші", другі дрімали на сонячній спеці, інші знов держали в руках десятикрейцарові хлібенята і цибулю і їли, кусаючи з цілого, некраяного хліба ... як далеко тяглася дорога, всюди по ній мріли купки ріпників, звільна поступаючи серед туманів пороху. Ті не ждали кінця хвали Божої, а спішать, щоб залучити деяку роботу. Хліб видно у кождого в брудній полотняній торбі; у деяких з торби висувалися зелені пера молодої цибулі...».

1. Як автор описує зовнішній вигляд працівників нафтовидобувної промисловості Галичини? 2. На основі тексту охарактеризуйте раціон харчування нафтових робітників — ріпників. Чи був він, на вашу думку, збалансованим та достатнім для людей, що займалися важкою фізичною працею?

3. Ознайомтеся з текстом рубрики «Історична розвідка». Визначте чинники, що гальмували економічний розвиток західноукраїнських земель. Чи поділяєте ви думки автора?

Історична розвідка

Історик Орест Субтельний про розвиток Галичини XIX ст. у книзі «Україна: історія»:

«На відміну від Російської України, Східна Галичина не мала великих земель, відкритих для колонізації, та виходу до моря, що підштовхнув би розвиток торгівлі. На відміну ж від Західної Європи, де селяни починали переселятися до міст і працювати на фабриках, що виникали тут і там, близько 60 найбільших міст Східної Галичини перебували у стані економічного застою. Словом, можливості економічного розвитку цього регіону були надзвичайно обмеженими. До того ж економічна політика Відня тільки поглиблювала це становище. Вона ставила собі метою зберегти сільськогосподарський характер східної частини імперії й стимулювати розвиток промисловості в таких західних провінціях, як Австрія та Богемія. Призначена служити джерелом продуктів харчування та сировини, а також ринком для готових товарів, Галичина фактично була внутрішньою колонією краще розвинених західних провінцій імперії».

III. Виявляємо здатність до співпраці, толерантність, громадянську позицію

1. Уявіть, що ви — західноукраїнський підприємець 1840-х. Яких умов ведення власної справи ви б вимагали від влади Австрійської імперії для успішного розвитку свого підприємства?
2. Поміркуйте, чи були економічні та соціальні права робітників підавстрійської України гарантовані власниками підприємств і державою.
3. Висловте власну думку, чому економічна справедливість — важливий компонент громадянської стабільності.

Працюємо разом
Вправа «Кошик імпорту та експорту». Об'єднайтесь у пари чи групи. Створіть схему, яка відображає товарну структуру імпорту та експорту підавстрійської України:

- кошик експорту: що вивозили з Галичини, Буковини та Закарпаття;
- кошик імпорту: що завозили з метрополії.

Поясніть, які наслідки це мало для місцевої економіки.

Корисна гра:

«Економіка західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.»
https://cutt.ly/ntQrGf2O

Перевірте себе

I **1.** Покажіть на карті найбільші західноукраїнські міста першої половини XIX століття. **2.** Покажіть на карті регіони розвитку соляної, лісової, нафтової, залізорудної, сірчаної промисловості підавстрійської України.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
4. Поміркуйте, чому нові агрокультури (картопля, кукурудза) були важливі для економіки західноукраїнських земель.
5. Порівняйте економічний розвиток українських земель та інших регіонів Австрійської імперії. Чи можна вважати західноукраїнський регіон економічно залежним від метрополії? Відповідь обґрунтуйте.

III **6. Вправа «Земля».** Поміркуйте, чи справедливо, що більшість населення підавстрійської України мала наділи землі, недостатні для ефективного господарювання. Запишіть аргументи.

§ 15. Російська імперія на шляху до соціально-економічної модернізації

Згадайте...

— особливості економічного розвитку Російської імперії у XVIII ст.;
— які українські території були захоплені Росією в Ранній Новий час.

Як ви розумієте... — поняття «кріпацтво», «панщина», «мануфактура»?

Чи знаєте ви, що...

— у 1867 році Росія продала США Аляску та Алеутські острови за 7,2 мільйона доларів, оскільки ресурсів для освоєння таких віддалених земель в імперії тоді не було; чек від США конвертували в англійські фунти, при цьому втратили 1,5 мільйона доларів, на залишок коштів закупили обладнання для російської залізниці;
— у результаті реформ Столипіна на 1 січня 1916 року 10,6% селянських господарств вийшли з общини; селянам передали 25,2 млн (21,2%) десятин надільної землі; в основному ці показники стосуються селян Білорусі та України?

15.1. Економічний розвиток Російської імперії в першій половині XIX ст.

Російська імперія долучилася до перемоги над Наполеоном і брала активну участь у Віденському конгресі. Однак, це не означало внутрішніх змін. Дворяни, що у складі російської армії дійшли до Парижа, побачили відсталість своєї батьківщини на тлі провідних європейських держав. Селян, що воювали у піхотних строях, повертали у кріпацтво. Недоторканим залишалося самодержавство.

Велетенська Російська імперія залишалася відсталою аграрною країною. Сільське господарство розвивалось екстенсивним способом, в основному використовували ручну працю селян, а врожайність була низькою. Поміщики не були зацікавлені в оновленні техніки чи агротехніки, бо користувалися безкоштовною працею кріпаків. Голод і неврожай траплялися часто.

На початку XIX ст. у виробництві переважали мануфактури, які лише від 1830-х років почала витісняти машинна праця. Приватні ініціативи обмежувалися, й основні виробництва у вугільній, металургійній, гірничій галузях були «казенними», тобто належали державі. Працю кріпаків використовували навіть у виробництві, особливо на поміщицьких підприємствах. Через кріпацтво прошарок робітників складався повільно — селян інколи чи не силою змушували працювати на заводах. «Ринок праці», як би ми сказали сьогодні, не складався. На тлі динамічного поступу європейських країн, це перетворювало Російську імперію на відсталу диктатуру східного типу.

Більшість вантажів перевозили кіньми або річками. У 1837 р. збудовано першу залізницю протяжністю 27 км — Царськосельську, між Петербургом і Царським Селом (перша у світі залізниця в Англії, відкрита в 1825 році, мала протяжність 40 км). Будівництво нових залізничних ліній відбувалося повільно. Відповідно, погані дороги, слабкий розвиток міст та бідність більшості населення гальмували розвиток торгівлі. Бюджет держави був дефіцитним, значна частина коштів ішла на армію й адміністрацію, а банківська система тільки починала формуватися.

«Кріпацтво в Російській імперії перед його скасуванням», мапа 1861 року
Детальніше мапу можна розглянути за покликанням https://cutt.ly/VrZPDg2y *або QR-кодом*

***1.** Охарактеризуйте розвиток основних галузей економіки Російської імперії. **2.** Визначте чинники, які гальмували економічний поступ. **3.** Чи було можливим, на вашу думку, подолати економічне відставання імперії від інших держав?*

15.2. Кримська війна (1853–1856 рр.)

«Двоголова ворона в Криму», автор невідомий, 29 вересня 1855 р.

Технологічне відставання країни стало особливо помітним під час **Кримської** або **Східної війни 1853–1856** років, що розгорілася між Росією та Османською імперією, союзниками якої виступили Велика Британія, Франція, Сардинське королівство. Цар Микола I намагався скористатися ослабленням Османської імперії і поширити свій вплив на Балкани та Близький Схід. З цією метою він звернувся до султана Абдул-Меджида I з вимогою «віддати» йому протекторат над православними жителями імперії (12 млн осіб). Загострювало ситуацію ще й те, що цього протекторату домагалися католики, на боці яких були симпатії султана. Тож росіяни ввели війська в Молдову та Волощину. Спершу османська армія потерпала від поразок, однак після втручання європейських держав у Росії не залишилося шансів. Вона опинилась у дипломатичній ізоляції, а за технічним оснащенням її військо надто поступалося противникам. Ще вітрильний дерев'яний флот нічого не міг вдіяти проти парових броньованих кораблів союзників, рушниці та гармати старих зразків поступалися в далекобійності європейським.

«Експедиція в Криму, висадка союзних військ, 14 вересня 1854 року», кольорова літографія М. Беегера та А. Фора, 1854 р.

Воєнні дії відбувалися в Криму, на узбережжі Чорного, частково Балтійського й Білого морів. У Криму союзники Порти зосередилися на штурмі Севастополя, й після кількох вдалих битв проти

російських військ взяли місто. У боях загинуло чимало українських селян, з яких силоміць набирали російські підрозділи. Неспроможність величезної імперії забезпечити навіть перевагу в людях над обмеженими контингентами Англії, Франції та Сардинії показала розміри існуючої кризи.

У розпал війни Микола I помер. 1855 р. новий російський імператор **Олександр II (1855–1881)** припинив безнадійне кровопролиття. Капітуляцію підписали 30 березня 1856 р. в Парижі. Переможених позбавили «опікунства» над православними Османської імперії. Також росіяни втратили право розміщувати флот у Чорному морі, води якого оголосили нейтральними. Війна показала, що Росія потребувала докорінних реформ.

***1.** Як, на вашу думку, карикатура «Двоголова ворона в Криму» ілюструє відстале становище Російської імперії та її поразку в Кримській війні? **2.** Якою була мета Росії в розпалюванні Кримської війни? Чи була вона досягнута? **3.** Війну, події якої розгорталися також і на узбережжях Балтійського й Білого морів, назвали Кримською. Поміркуйте, чому так сталося.*

15.3. Спроби реформ 60–70-х років XIX ст.

«Росія», художник Вільям Гарві, з ескізів 15-річної Ліліан Ланкастер, 1869 р.

У середині XIX ст. Росія залишалася країною із середньовічними пережитками. Росіян мало торкнулися промисловий переворот та індустріалізація. Несміливі спроби запровадити промислово-виробничі відносини виявилися нерезультативними через відсутність ринку вільнонайманої праці, адже більшість населення імперії становили кріпаки. Тому й сільське господарство не приносило значних прибутків, бо залежне селянство не бажало якісно працювати. Поміщики часто банкрутували. Оскільки кріпацтво гальмувало розвиток, то його скасування видавалося неминучим. Необхідність перетворень стала очевиднішою після поразки у Кримській війні. Це завдання випало на долю імператора Олександра II. Положення аграрної реформи розробляли спеціальні комітети. **19 лютого 1861 р.** оприлюднено *маніфест* про скасування кріпосного права та *«Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності»*. Селянство отримувало свободу і певні громадянські права (могло обирати місце проживання, володіти деяким майном, займатися підприємництвом, свідчити в судах, навчатися тощо). Землею наділяли не задарма. За неї належало сплатити поміщикам не менше 20% вартості. Решту

кредитувала держава. Борг перед нею новопосталі землевласники мали повернути впродовж 49 років. До дати укладення викупної угоди селянство вважалося «тимчасово зобов'язаним» і змушене було відпрацьовувати повинності. Крім того, зберігались общинні відносини. Хоч аграрна реформа й не розв'язала багатьох питань, однак дала величезний поштовх економіці. Росія таки почала модернізуватися.

«Читання маніфесту 19 лютого 1861 року», художник Григорій М'ясоєдов, 1873 р.

«Земство обідає», художник Григорій М'ясоєдов, 1872 р.

Імперський уряд не обмежився лише однією реформою. У 1860 р. взялися за **фінансову** галузь, а в 1863–1864 рр. здійснили перетворення в **освітній**. Запровадили єдину систему безкоштовного початкового навчання. Середню освіту зробили доступною представникам усіх верств. Навчатися могли й жінки. Університетам надали автономію. В 1864 р. реалізували **земську** реформу, створивши земства — губернські та повітові виборні самоврядні органи, які розв'язували проблеми місцевих громад: опікувалися дорогами, благоустроєм, медициною, шкільництвом. За зразком земської в 1870 р. провели **міську** реформу. Містяни обирали думи та управи, що теж розв'язували повсякденні проблеми. В 1864 р. упровадили реформу **судів**. Вони стали незалежними, гласними, позастановими. У судових процесах брали участь прокурор, адвокат. Важливу роль відігравали присяжні. Із 1862 р. розпочали **військову** реформу, що тривала 15 років. Скасували рекрутчину, натомість увели загальну військову повинність. Термін служби становив 6 років на суходолі, 7 — на флоті. Створили головний штаб і спеціальні військові освітні заклади. Позаяк «великі реформи» Олександра II виявилися радше «косметичними», продиктованими невідворотністю, то, звісно, не могли докорінно змінити Російську імперію.

1. Визначте основні причини реформ 60–70-х років XIX століття. 2. Охарактеризуйте суть аграрної реформи Олександра II. 3. Чому «великі реформи» не змогли докорінно змінити Російську імперію? Відповідь аргументуйте.

Мовою історичного джерела

З маніфесту Олександра II про скасування кріпосного права, 1861 р.: «Божою милістю Ми, Олександр Другий, ...

Згідно з новими положеннями, кріпосні люди з часом отримають повні права вільних сільських жителів.

Поміщики, зберігаючи право власності на всю належну їм землю, передають селянам, за визначені повинності, у постійне користування їхні садибні наділи, а також — для забезпечення їхнього побуту та виконання обов'язків перед урядом — визначену кількість польової землі та інших угідь. Користуючись цим земельним наділом, селяни за це зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені у положеннях повинності. У такому стані, що є перехідним, селяни називаються тимчасовозобов'язаними. Разом із тим, їм надається право викупу своїх садибних наділів, а за згодою поміщиків вони можуть набувати у власність польові землі та інші угіддя, передані їм у постійне користування.

З набуттям у власність визначеної кількості землі селяни звільняються від обов'язків перед поміщиками щодо викупленої землі та переходять у чітко визначений стан вільних селян-власників.».

1. Які обов'язки і права з'явилися в селян після проголошення маніфесту? 2. Що означає термін «тимчасовозобов'язаний селянин»? 3. Чому, на вашу думку, селяни Російської імперії не отримали особисту свободу з моменту проголошення маніфесту?

15.4. Стан імперської економіки наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.

Наприкінці XIX століття у результаті реформ 60–70-х років спостерігалося формування ринку робочої сили. Хоча селяни ще тривалий час залишалися економічно залежними, сама можливість вільного переміщення та найму на роботу сприяла розвиткові промисловості. Збільшилася частка фабрично-заводського виробництва. Особливо активно розвивалися металургійна, вугільна, текстильна, машинобудівна та хімічна промисловість. На Уралі, в Україні та Баку формувалися промислові райони. Збільшувалася кількість великих підприємств, які використовували парові машини, нові технології й найману працю. Велике значення для економіки мало будівництво залізниць. Якщо в 1860 році в імперії було лише кілька тисяч кілометрів залізничних колій, то до кінця XIX століття їхня протяжність зросла до 50 тисяч кілометрів. Залізниці полегшили перевезення вантажів і людей, сприяли внутрішній торгівлі й організації робочої сили. Розвиток імперської економіки відбувався завдяки викачуванню ресурсів із колоній. Зокрема, українські землі були основними постачальниками зерна та вовни на експорт, а українські чорноморські порти стали важливими центрами торгівлі з іншими країнами.

Розвивався банківський сектор. З'явилися комерційні банки, кредитні установи, які надавали позики підприємцям. У 1860 році

був заснований Державний банк Російської імперії, який став центром фінансової системи. Це дозволило активізувати обіг грошей та інвестицій. Водночас зростала роль бірж і великих капіталовкладень, зокрема іноземного походження (передусім французького, бельгійського, німецького).

Господарство Російської імперії розвивалося нерівномірно. У сільському господарстві домінували поміщицькі господарства, селянська праця була малопродуктивною, земельне питання не було вирішене повністю. Селянство залишалося найбільшою частиною населення і головним джерелом податків. Таким чином, економіка Росії другої половини XIX століття зберегла риси традиційного аграрного суспільства, хоча з'явились елементи індустріального.

На межі століть, як і в багатьох країнах світу, виникла *криза перевиробництва* — продукції виготовлялося більше, ніж могли купити споживачі. Попит впав, і почалося масове закриття підприємств, звільнення робітників, банкрутства банків і компаній. Особливо сильно постраждали металургійна та вугільна промисловість (зокрема на півдні України), машинобудування, текстильна галузь. Промислове виробництво скоротилося майже на 25%, заробітки робітників знизилися, рівень безробіття різко зріс. У багатьох містах і фабричних центрах почалися робітничі страйки, які іноді переростали у відкриті виступи проти влади.

У результаті економічної кризи 1900–1903 років у Російській імперії почався процес утворення **промислових монополій** — *великих об'єднань підприємств, які контролювали виробництво, ціни та ринки збуту в певній галузі*. Це стало відповіддю великих підприємців на кризу: замість конкуренції вони прагнули об'єднувати зусилля задля виживання та збереження прибутків. Першими з'явилися **синдикати** — *союзи підприємств, що спільно продавали свою продукцію* («Продамет» (1902 р.) — об'єднував більшість металургійних заводів, «Продвугілля», «Картель цукрозаводчиків», «Продвагон», «Продцемент»). Ці монополії узгоджували ціни, обсяги виробництва, розподіл ринків. Вони фактично керували цілими галузями економіки. Держава підтримувала їх, оскільки це стабілізувало ситуацію після кризи та сприяло індустріалізації. Монополізація економіки призвела до зростання впливу великого капіталу на політику. У той же час дрібні підприємства не витримували конкуренції і зникали. Таким чином, економічна криза 1900–1903 років показала слабкість існуючої моделі розвитку імперії й поглибила соціально-економічні суперечності в країні.

***1.** Як змінилось «обличчя» російської економіки у другій половині XIX століття? **2.** Визначте позитивні та негативні економічні явища цього періоду. **3.** Поміркуйте, чому економічне пожвавлення другої половини XIX ст. переросло в економічну кризу 1900–1903 років.*

15.5. Російська імперія на початку XX ст. Реформи Столипіна

Зміни в суспільно-політичному житті просувалися повільно, хоча «Великі реформи» мали свої переваги. Однак, «звільнені» селяни не отримали достатньо землі, а до того ж стали боржниками. Зі зростанням промисловості збільшувалося число робітників, що перебували у складних матеріальних умовах. Ліберальне дворянство не дочекалося обмеження самодержавства. Замість таких «опозиціонерів» у країні почали формуватися радикальні рухи із відверто терористичними методами боротьби («чорносотенці»). Підкорені народи також намагалися вирватися з неволі. Такий спадок отримав останній з Романових — цар *Микола II (1894–1917)*. По економіці країни вдарила економічна криза початку XX ст. Після поразки у війні з Японією 1904–1905 рр. у Росії почалася політична криза.

За таких обставин суспільство вибухнуло. 9 січня 1905 р. у Санкт-Петербурзі на площі перед Зимовим палацом за царським наказом розстріляли мирну демонстрацію робітників. Близько тисячі осіб загинуло, ще понад 5 тисяч отримали поранення. «Кривава неділя» стала останньою краплею, і країну охопила **революція (1905–1907)**. Коли спротив поширився у військових частинах, самодержець пішов на поступки. 17 жовтня 1905 р. у спеціальному маніфесті Микола II «дарував» демократичні свободи, а ще — дозвіл на вибори до першого представницького органу (Державної думи). Депутати не отримали широких повноважень. Однак, це відкрило можливість для обговорення на найвищому рівні державних питань, до чого долучилися кадети (конституційні демократи), прогресисти, есери (соціалісти-революціонери) та інші партії. У перших скликаннях Державної думи діяли також українці. Зокрема, Українська думська громада виступала за національно-культурну та територіальну автономію у складі імперії. Із політичних причин цар розпустив три перші скликання Державної думи. Коли ж революційний запал згас, настав період реакції. Влада вдалася до переслідувань, репресій та убивств.

Економічна криза початку XX століття загострила селянське питання. Здійснити чергові перетворення доручили **Петрові Столипіну** (міністру внутрішніх справ, а згодом прем'єр-міністру). Його **селянська реформа** (1906–1911) мала на меті врешті вивести російське село з безнадійної середньовічної відсталості, а для цього запланували знищити російську селянську общину. Кожен селянин, розраховуючи на власний хист, мав би стати фермером-підприємцем і монетизувати свою працю. Для цього вільними земельними угіддями наділяли всіх бажаючих. Селянин міг зібрати наділи у «відруб» або й переселитись у власне «володіння» — хутір. Для фінансової підтримки був розширений Селянський банк, який надавав позики на вигідних умовах для купівлі землі чи розвитку господарства. Держава

сприяла освоєнню селянами незаселених просторів Сибіру, Казахстану та Далекого Сходу. Там їм надавали землю, матеріали, допомогу в облаштуванні. Одночасно створювали аграрні школи, курси, ярмарки, кооперативи, щоб поширювати нові знання та забезпечити селян усім необхідним для ефективного господарювання. Хоча головна увага Столипіна зосереджувалась на аграрному секторі, його реформи частково зачепили й промисловість. Будували нові залізничні колії, особливо в азіатській частині імперії, розвивалася внутрішня торгівля, формувався попит на промислові товари з боку села. У містах підтримували стабільність через жорстокі обмеження страйків, контроль над робітничим рухом.

Консерватори засудили столипінські заходи, оскільки не розуміли ідеї загальнодоступної приватної власності. Міністр жорстко протидіяв також суспільним рухам. Внаслідок цього у вересні 1911 р. в Києві на Петра Столипіна вчинили успішний замах. По його смерті реформа зійшла нанівець. Лише для українського селянства, яке віддавна зберігало традиції індивідуального господарювання, вона мала чималий успіх.

1. Охарактеризуйте суть селянської реформи П. Столипіна. 2. Спробуйте визначити, чому найуспішніше ця реформа (селянська, земельна, аграрна) впроваджувалася на українських землях. 3. Поясніть, чи вдалося П. Столипіну модернізувати економіку Росії.

Працюємо разом

Вправа «Освоєння далеких земель». У парах чи групах знайдіть інформацію про напрямки переселення українців у Сибір, на Далекий Схід під час реформ Столипіна.

Корисна гра:

«Економічний розвиток Російської імперії»
https://cutt.ly/HtQrLQh9

Перевірте себе

I **1.** Створіть хронологічну стрічку «Реформи 60–70-х років XIX століття». **2.** Покажіть на карті основні промислові центри Російської імперії. Поміркуйте, чому саме в цих регіонах активно розвивалася промисловість.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Визначте досягнення та проблеми економіки Російської імперії. **5.** Охарактеризуйте успіхи та обмеження реформ 60–70-х років XIX ст. та початку XX ст.

III **6. Вправа «Порівняльна таблиця».** Створіть порівняльну таблицю соціальних наслідків селянських реформ 60–70-х років XIX ст. та початку XX ст. Поміркуйте, як змінилося становище селян Російської імперії.

§ 16. Господарський розвиток українських земель у складі Російської імперії. *Практикум*

Згадайте...

— особливості російської економіки в першій половині XIX ст.;
— особливості російського промислового перевороту.

Як ви розумієте... — поняття «чумацтво», «порто-франко»?

Чи знаєте ви, що...

— на території України діяла фабрика з плантаціями шовкопрядів у Новій Водолазі в Харківській області, проте найбільший урожай, який вони отримували, — це 43 кг шовку-сирцю; попри дуже малі обсяги виробництва, якість цього шовку була високою;
— найбільший пороховий завод Російської імперії був у Шостці, а патронний завод — у Луганську?

16.1. Господарський розвиток українських земель у складі Російської імперії в першій половині XIX ст.

У першій половині XIX ст. сільське господарство в Наддніпрянській Україні перебувало під контролем поміщиків. Земля належала їм, а селяни, які на ній працювали, були особисто залежними від своїх власників. Власність поміщиків часто охоплювала великі маєтки — латифундії, що переважно розташовувалися на Правобережжі та Півдні України. У таких господарствах головною формою праці залишалася панщина — безоплатна праця селян на користь поміщика. Сільське господарство за таких умов розвивалось екстенсивно, тобто шляхом розширення посівних площ, а не за рахунок нових технологій. Селяни в більшості обробляли землю вручну або за допомогою традиційних знарядь праці (серпи, плуги, коси, ціпи). Лише в господарствах деяких прогресивних поміщиків застосовували новітні сіялки, молотарки, жатки. Одним із перших, хто впроваджував передові методи господарювання, був Василь Каразін. Він 1811 р. навіть заснував у Харкові Філотехнічне товариство, яке мало пропагувати раціональні підходи до ведення землеробства.

Головними галузями сільського господарства залишалися землеробство і тваринництво. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон, коноплі; розводили велику рогату худобу, овець, коней, свиней. У цей час також почала з'являтися сільськогосподарська спеціалізація — зокрема, на Півдні розвивалися цукрове буряківництво та тонкорунне вівчарство. Найбільше зерна вирощували на продаж у Степовій (Південній) Україні, де родючі

чорноземи й близькість до портів (Одеси, Миколаєва, Бердянська, Маріуполя) сприяли експорту. Через брак кріпаків тут активніше використовували працю вільнонайманих селян, серед яких було чимало колоністів.

Поштова листівка «Чумаки», Полтава, поч. XX ст.

У першій половині XIX ст. помітну роль у перевезенні сільськогосподарської продукції відігравало **чумацтво** — *давній вид торгівлі й транспортування*. Чумаки — переважно селяни — доставляли сіль, рибу, ліс, а також хліб до портів. За підрахунками істориків, 75% зерна в цей час до морського узбережжя доставляли саме чумаки.

***1.** Охарактеризуйте розвиток сільського господарства на українських землях. **2.** Визначте основні райони сільськогосподарської спеціалізації. **3.** Яку роль в економіці українських земель відігравав чумацький промисел?*

16.2. Перший етап промислового перевороту на українських землях

На початку XIX ст. в Україні далися взнаки перші наслідки **промислового перевороту** — *переходу від ручної праці до машинного виробництва*. Найперші зміни проявилися у виробництві харчів — з'явилися парові гуральні, цукроварні з новим обладнанням. Зокрема, у 1843 р. фірма «Брати Яхненки й Симиренко» збудувала на Черкащині перший цукровий завод із паровою технологією за зразком французьких підприємств. З'явилися перші машинобудівні підприємства. У 1841 р. в Чернігівській губернії було відкрито завод, що виробляв сільськогосподарські машини й парові котли. Наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. у Донецькому кряжі виявили великі поклади кам'яного вугілля, а біля Кривого Рогу — залізної руди. Це поклало початок формуванню Донецько-Криворізького промислового району. Окрему роль у розвитку промисловості відіграли українські підприємці — родини Яхненків, Симиренків, Харитоненків. У 1840-х рр. поблизу села Мліїв були збудовані потужні заводи — цукрово-рафінадний і машинобудівний. Вони не поступалися технічним рівнем європейським. На цих підприємствах навіть виготовили два перші пароплави, які курсували Дніпром.

Розвиток промисловості та міст сприяв активізації торгівлі. Основними осередками внутрішньої торгівлі залишалися сільські та міські базари (торги), яких на 1861 р. у містах України налічувалося

понад 12 тисяч. До найбільших ярмарків першої половини XIX ст. належали Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський у Харкові, Іллінський у Ромнах (з 1852 р. — у Полтаві), Київський контрактовий. Під час їх проведення укладалися торговельні угоди не лише всередині імперії, а й з купцями з країн Європи та Сходу. До України привозили вироби текстильної, залізоробної та галантерейної промисловості — бавовняні, шовкові, вовняні, лляні тканини, залізо, чавун, готові вироби. У 1850-х роках третина всієї текстильної продукції Російської імперії реалізовувалася саме на українських ярмарках. З України вивозили хліб, вовну, сало, тютюн, сирі шкіри, сіль, рибу, фрукти, худобу, а також промислові та ремісничі вироби — переважно цукор і горілку.

Внаслідок розвитку міжнародної торгівлі швидко зростали чорноморські портові міста, насамперед Одеса. У 1817 р. місто було оголошено **порто-франко** *(вільною гаванню)*. Внаслідок скасування мит Одеса перетворилася на потужний центр експорту зерна.

1. Коли на українських землях розпочався промисловий переворот? 2. Визначте ключові галузі промисловості підросійської України. 3. Назвіть товари, що лягли в основу українського імпорту та експорту.

16.3. Господарський розвиток українських земель у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Упродовж другої половини XIX ст. економічне життя українських земель зазнало змін. Дешева робоча сила, розробка нових родовищ корисних копалин, протекціонізм на державному рівні та використання іноземного капіталу дали змогу активно розвивати промисловість. Найбільшими темпами розвивалися вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна галузі. Внаслідок цього, у Наддніпрянщині утворилися Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий промислові регіони. Якщо в деяких європейських країнах та США ставлення до монополій було неоднозначним, то в реаліях Російської імперії появі таких форм підприємницьких об'єднань сприяли. У 1887 р. в Києві було створено першу монополію — у цукровій галузі.

Економічному розвитку сприяло становлення залізничного сполучення. У 1865 р. перша у Наддніпрянській Україні залізниця сполучила Одесу і Балту (довжина лінії склала 213 кілометрів). Надалі мережа залізниць зростала, до неї приєдналися основні міста України, центри промислових регіонів і чорноморські порти.

Розвитку торгівлі та промисловості сприяли зміни у фінансовій системі. У 1860 р. почав працювати Державний банк, який мав

контролювати грошовий обіг. З'явилися акціонерні товариства — капітал таких об'єднань (гроші, рухоме і нерухоме майно, засоби виробництва) були розділені на певне число акцій (цінних паперів), що вказували на право власності на частку компанії. Акціонер (людина, що володіла акціями компанії) мав право брати участь в управлінні нею, отримувати свою частку прибутків. Розвивалася також банківська галузь — від другої половини XIX ст. діяли Київський приватний комерційний, Харківський торговий, Київський промисловий і Катеринославський комерційний банки із філією (відділенням) у Полтаві. Стабільність у фінансах (а також податкова і грошова реформи 1860-х років) сприяли торгівлі. У Наддніпрянщині проводилися ярмарки і базари. Київ, Харків, Катеринослав (нині — Дніпро) перетворилися на центри гуртової ярмаркової торгівлі. Для зовнішньої торгівлі використовували насамперед чорноморсько-азовські порти — Одесу, Миколаїв, Бердянськ, Херсон, Маріуполь. Вивозили аграрну продукцію (пшеницю, цукор тощо), імпортували предмети розкоші, прянощі, чай, каву, обладнання для виробництва.

Одеса близько 1850 р. Кольорова літографія

Промисловість, торгівля і фінанси стимулювали урбанізацію — збільшення і розвиток міських осередків. Найбільшим містом наприкінці XIX ст. була Одеса (405 тис. осіб), наступними за нею — Київ (247 тис.), Харків (174 тис.), Катеринослав (113 тис.). Якщо великі міста розвивалися швидко, то менші населені пункти гальмували в розвитку. Загалом, якщо в 1858 р. в містах Наддніпрянщини проживало 1 млн 450 тис. осіб, то вже в 1897 р. цей показник склав 3 млн 400 тис. осіб. Окрім українців, у міському

середовищі проживали росіяни, євреї, поляки, німці. Особливо багато було росіян (чиновників, підприємців, купців, робітників). Водночас, поступово ослабнув контроль за обмеженнями щодо місця проживання євреїв, тому багато з них переселилися до великих міст Лівобережної та Південної України. Українські селяни не поспішали переселятися в міста, воліючи займатися своїми звичними справами.

Підпис під малюнком «Нещастя на Києво-Балтській залізниці», 10 серпня 1869 р. Малюнок із журналу за 1869 р., що зображує сходження із рейок робочого поїзда в серпні 1869 року через перевищення швидкості

Подальший розвиток промисловості українських земель у складі Російської імперії призвів до того, що на початок XX ст. Наддніпрянщина перетворилася в один із найбільших індустріальних регіонів. Хоча імперію струснули декілька потужних економічних криз, від 1909 р. почалося поступове відновлення виробництва. Спеціалізація окремих промислових районів внаслідок цього утвердилася чітко. У Донецько-Криворізькому басейні активно розвивалася кам'яновугільна і залізорудна промисловість. Машинобудування стало «візитівкою» південноукраїнських міст, Києва й Харкова, тоді як виробництво цукру стало головним у центральних і північних районах. Зростання капіталовкладень, недорога робоча сила та зручні шляхи вивезення сировини призвели до того, що станом на 1914 р. підприємства на півдні українських земель виробляли 72% залізної руди, а в Донецькому басейні видобували 78% вугілля всієї Російської імперії. Половину сільськогосподарських машин та майже половину паровозів також виготовляли в українських землях. До того ж українські цукрові заводи забезпечували понад 81% загально-

імперського виробництва цукру. Концентрація виробництва сприяла поширенню впливів монополій, серед яких головними були синдикати «Продвагон», «Продамет», «Трубопродаж», «Продвугілля», створені в 1901–1904 рр. Наприклад, синдикат «Продвугілля» надавав майже 75% видобутку кам'яного вугілля в Донецькому басейні. Розвитку синдикатів сприяло залучення іноземного капіталу.

Ново-Смолянинівська шахта, світлина 1912–1913 рр.

Економічний поступ Наддніпрянщини був нерівномірним. Незважаючи на зростання промислового виробництва, на Лівобережжі й Правобережжі сільське господарство значно переважало. Зрештою, на початку XX ст. сільське господарство і надалі було основою галуззю економіки Російської імперії, в якій працювала більшість населення. На південноукраїнських землях поміщики й заможні селяни займалися вирощуванням зернових, тоді як на Правобережжі переважали технічні культури (насамперед, цукрові буряки, льон та коноплі). На українських землях збирали 75% озимої пшениці всієї імперії.

Продаж шапок на ярмарку в Чернігові, світлина Миколи Могилянського, між 1897–1900 рр.

Продаж гончарної продукції на ярмарку в Чернігові, світлина Миколи Могилянського, між 1897–1900 рр.

Промисловий переворот позначився на найбільших містах України. На вулицях з'явилися електричні трамваї, освітлення електричними ліхтарями, почалося прокладання ліній телефонного зв'язку. Поступово великі міста перетворилися у великі науково-культурні центри, де функціонували університети, гімназії, ліцеї, наукові установи, театри. Розвиток виробництва спричинив серйозні етнічно-соціальні зміни. Емігрували насамперед українські селяни, які шукали для себе кращих умов ведення власного господарства. Натомість у міста-центри промисловості прибували робітники інших

національностей, передусім росіяни. Суспільство потребувало вчителів, лікарів, правників, управлінців, поруч із селянством та поміщиками утворився прошарок найманих робітників. Однак, у більшості таких соціальних груп українці становили меншість.

1. Коли та де споруджено першу залізницю на українських землях? 2. Визначте особливості формування промислових регіонів на території України. Поясніть, як ви розумієте поняття «спеціалізація регіонів». 3. Охарактеризуйте стан господарства українських земель у Російській імперії на початку XX ст.

Практикум

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі, виявляємо взаємозв'язки подій та явищ

1. Побудуйте стрічку подій для характеристики розвитку економіки на українських землях Російської імперії в XIX – на початку XX століття.
2. Розгляньте історичну мапу та виконайте завдання.

Господарство українських земель у XVIII–XIX ст.

1. Розгляньте карту і визначте, які корисні копалини добували на території України в XIX ст., де зосереджувалося виробництво. 2. Якою була спеціалізація сільського господарства в XIX ст. на теренах вашого краю? Що змінилося до сьогодні? 3. Знайдіть на карті міста, які в XIX ст. стали промисловими центрами.

3. Поміркуйте та визначте, які фактори сприяли формуванню аграрної та промислової спеціалізації регіонів України.

II. Працюємо з інформацією історичного та суспільно значущого змісту

1. Чому економіка українських земель, незважаючи на промисловий поступ, зберігала аграрний характер на початок XX століття? Використайте для відповіді матеріал параграфа.

2. Ознайомтеся з фрагментом історичного джерела. Дайте відповіді на запитання до нього.

Мовою історичного джерела

Про надання дозволу Джону Юзу (засновнику сучасного Донецька) утворити Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва (1875 р.):

«Згідно з височайше затвердженим 18 квітня 1869 р. положенням Комітету міністрів, дозволено великобританському підданому Джону Юзу утворити товариство, із складовим капіталом у 300 тис. фунтів стерлінгів, для розробки кам'яного вугілля … Уряд віддає товариству безплатно належні для копалень відводи з пустуючих власних державних земель з кам'яновугільними покладами, якщо такі землі виявляться і будуть знайдені товариством поблизу або на самій лінії Харківсько-Азовської залізниці, дарує товариству як субсидію протягом 10 років … право безмитного довозу з-за кордону всіх предметів, потрібних для спорудження і початкової дії заводів і копалень».

1. Визначте, які економічні вигоди отримає підприємство Джона Юза згідно з документом. 2. Поясніть, чому російський уряд надавав такі пільги іноземним підприємцям. Як це характеризує стан розвитку російської промисловості? 3. Чи було б вигідно Україні в наш час запропонувати аналогічні умови для іноземного інвестора?

3. Ознайомтеся з текстом рубрики «Історична розвідка». Визначте особливості колоніальної політики Російської імперії щодо українських земель. Чи виконувала підросійська Україна роль «сировинного придатка» метрополії?

Історична розвідка

Кандидат географічних наук Іван Савчук в інтерв'ю «Локальній історії» «Чи була Україна колонією Російської імперії?»

https://cutt.ly/jrZPHcKS

«У 1886–1895 роках, тобто в період економічного піднесення, шість українських губерній давали до російської казни більше,

ніж усі інші європейські губернії Росії... І тут зовсім інший феномен — так, був індустріальний розвиток, аграрний, але не через політику сприяння ... російського уряду. А якраз навпаки — вони змушені були дозволяти ті види виробництва, які неможливо розвивати в інших частинах імперії... доходи йшли не до тієї колонії, а до кишені власників відповідних компаній і акцій... У Петербурзі значна частина Мільйонної вулиці створена за рахунок коштів, які отримали з України. Бо всі ці скоробагатьки будували палаци на Мільйонній вулиці біля Ермітажу, де жили мільйонери (а в сучасному розумінні — мільярдери), за рахунок капіталів, які отримували, зокрема, й з України. Чому? Бо петербурзькі банки контролювали потоки капіталів, які вкладалися в Україну. Це класична система експлуатації, адже лише товар вивозять напряму, а власне капітал вивозять через банки. Ті багатії переказували кошти, вони були партнерами Паризько-Амстердамського банку, головного для французів, Бельгійського колоніального банку, який вкладав в Україну, — і тому власне Україна стала індустріально розвиненою, але дуже диспропорційно».

III. Виявляємо здатність до співпраці, толерантність, громадянську позицію

1. Ознайомтеся з інформацією та поміркуйте:

– *чому українські підприємці увійшли в історію як відомі меценати;*
– *чи можна для характеристики їх підприємницької діяльності використати терміни «соціально відповідальний бізнес», «соціальне підприємництво».*

Розвиток сільського господарства мав свої соціальні наслідки. Після 1861 р. відбувся перерозподіл земель на користь власників. Внаслідок того, що одні селяни господарювали краще за інших, з'явився прошарок успішних господарів, які використовували сільськогосподарську техніку і передову агрокультуру. Малозаможним селянам намагалися допомогти через кооперативний рух. Зокрема, Микола Левитський, син сільського священника з Херсонщини, був на початку XX ст. одним із засновників кооперативного руху у Наддніпрянщині. Загалом поширились артілі, кредитні каси, крамниці — форми кооперації, що мали об'єднати українське селянство. Проте в умовах Російської імперії розвивати таку ідею було складно: дозволи на організацію кооперативів треба було здобувати в Петербурзі, бракувало законодавчої бази й практичних знань для ефективної роботи.

Господарський розвиток призвів до виокремлення українських підприємців, які підтримували культурне життя. Найвідомішими родинами були Терещенки, Харитоненки, Симиренки, Яхненки, що насамперед займалися цукроварінням. Комерційний розрахунок, освіченість і відкритість до нових технологій поєднувалися в них із максимальною ощадливістю та чесністю управителів.

«Євген Чикаленко», поштова марка України, 2021 р.

Нові підприємці були носіями підприємницької етики, частинами якої були також благодійність і меценатство. Зокрема, Яхненки й Симиренки зводили «соціальне житло» для своїх робітників та службовців, школи і церкви. Терещенки фундували спорудження в Києві приміщення Політехнічного інституту, вони заклали також Музей старовини і мистецтв, лікарні та інші установи. Харитоненки жертвували великі суми грошей на різні благодійні установи, упорядкування міст, грошову підтримку творчих людей і науковців. Відзначався своїми пожертвами херсонський землевласник Євген Чикаленко, який заохочував та фінансував видання наукових праць з історії України, підтримував інші українські видання.

Працюємо разом

Вправа «Українська економіка по різні сторони кордону». Об'єднайтесь у пари чи групи. Створіть схему, яка відображає економічний розвиток українських земель XIX століття:

- у складі Австрійської / Австро-Угорської імперії;
- у складі Російської імперії.

Визначте спільні та відмінні риси. Поясніть, які наслідки для економічного розвитку України мав період бездержавності в XIX столітті.

Корисна гра:

«Економіка українських земель Російської імперії»
https://cutt.ly/2tQrXNzX

Перевірте себе

I **1.** Скільки років минуло від появи першого цукрового заводу на території України до прокладення першої колії залізниці? Скільки років минуло відтоді, як Одеса отримала статус порто-франко? **2.** Покажіть на карті найбільші промислові регіони України.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Поміркуйте, чому промисловий переворот в Україні розпочався з галузей, що переробляли сільськогосподарську сировину. **5.** Визначте основні суперечності економічного розвитку українських земель.

III **6. Вправа «Монополія».** Запропонуйте власний варіант відомої гри «Монополія» за матеріалами з історії створення монополій на українських землях на початку XX століття. Визначте, яким буде стартовий капітал, які назви синдикатів розмістите на ігровому полі; які картки подій ви запропонуєте (наприклад, отримати підтримку інвестора з Франції, потрапити на страйк тощо).

§ 17. Соціальні зміни в європейському світі XIX століття

Згадайте...

— які економічні зміни відбулися в XIX столітті;

— які нові соціальні групи сформувалися в результаті промислового перевороту.

Як ви розумієте... — поняття «модернізація», «індустріальне суспільство»?

Чи знаєте ви, що...

— одним з перших лідерів Лейбористської партії був шотландець Джеймс Рамсей Макдональд, який зробив кар'єру від секретаря торговця чаєм до Прем'єр-міністра;

— першими країнами, які надали право голосу жінкам, були Нова Зеландія (1893 р.) та Австралія (1902 р.)?

17.1. Процес модернізації та його складові

У XIX столітті тривав процес модернізації суспільства — переходу від традиційного аграрного до модерного індустріального. Сам термін у перекладі з англійської мови означає «осучаснення». В історичній науці існують різні тлумачення поняття модернізації. Але дослідники погоджуються, що цей процес включав у себе значні зміни в економіці, політиці, соціальній сфері та культурі, а також передбачав технічний прогрес.

Складові модернізації	
Економіка	Індустріальна революція. Урбанізація. Поява великих підприємств. Зростання торгівлі. Формування ринкової економіки.
Політика	Націоналізм. Лібералізм. Соціалізм.
Соціальна сфера	Індустріальне суспільство. Зростання грамотності населення. Поява масової культури. Розвиток науки і мистецтва. Зменшення впливу традиційних сімейних цінностей. Зростання ролі індивідуалізму.
Технічний прогрес	Технічні винаходи й відкриття.
	Розвиток транспорту й комунікацій.

Модернізація у XIX столітті була складним та суперечливим процесом, який приніс як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, вона сприяла технічному прогресу, зростанню економіки та поліпшенню умов життя для багатьох людей. З іншого боку, призвела до соціальних конфліктів та посилення нерівності.

1. Як ви розумієте поняття «модернізація»? 2. Назвіть основні складові процесу модернізації. 3. Чи можна дати однозначну оцінку модернізації? Відповідь аргументуйте.

17.2. Що таке монополізація економіки?

Внаслідок модернізації обличчя Європи змінилося. Як вам відомо, у певних державах уже відбулась, а в інших розпочалась **індустріалізація** — *процес переходу від аграрного до промислового суспільства, що характеризується заміною ручної праці машинним виробництвом та розвитком великої промисловості*. Наприкінці XIX ст., ступивши на шлях світового лідерства, Європа зіштовхнулася з певними викликами. Заміна ручної праці машинною збільшила обсяги видобутку вугілля, виплавляння чавуну, сталі та загалом сприяла розвиткові важкої промисловості. Проте індустріалізація вимагала шалених капіталів, якими володіли далеко не всі. Дрібніші (бідніші) власники невеликих підприємств не мали сил змагатися з крупними (багатими) володарями промислових гігантів. Ті, насамперед, прагнули підпорядкувати собі чи не всі підприємства однієї галузі, адже так ними було легше управляти, оновлювати обладнання, врешті, отримувати більші прибутки при менших затратах. Коли виробництво чи / та продажі зосереджувалися в одних руках, виникали **монополії**. Їхньою батьківщиною вважають США. Монополістами там стали Джон Рокфеллер («царював» у нафтовій галузі), Джон Пірпонт Морган («опікувався» металургією), Ендрю Карнеґі (відав сталеварінням).

Нафтопереробний завод «Стандарт ойл», місто Клівленд, штат Огайо, США, світлина, автор невідомий, 1889 р.

Акція компанії «Стандарт ойл», 1875 р.

Приносячи власникам надприбутки, монополії гальмували розвиток економіки. Вони були радше негативним явищем, адже підривали основний принцип ринкових відносин — вільну конкуренцію. Монополісти диктували ціни, не дбаючи про якість товару, не зважали на інтереси робітників. Іноді вони навіть перешкоджали впровадженню прогресивніших технологій, якщо це загрожувало їхньому збагаченню. Також відбувався «відтік капіталів» у малорозвинені регіони світу. Монополісти охоче вкладали гроші у виробництва в колоніальних володіннях, у такий спосіб заощаджуючи на перевезенні сировини та готової продукції, що її збували місцевому

населенню. Менш вибагливе робітництво, яке погоджувалося працювати за низьку оплату, та майже повна відсутність протестів неабияк сприяли цій ситуації. Монополістів не цікавили проблеми держави, соціальних допомог тощо, оскільки гроші невпинним потоком текли до їхніх кишень. Як ви пригадуєте, чи не першими на згубний вплив такого підходу звернули увагу також у США. Від кінця XIX ст. тут посилилася боротьба із трестами на законодавчому рівні, впроваджено **«антимонопольне законодавство»**. Найбільш відомим прикладом є Закон Шермана, прийнятий у 1890 році у США, який став першим федеральним антимонопольним законом, спрямованим проти монополій та обмеження торгівлі.

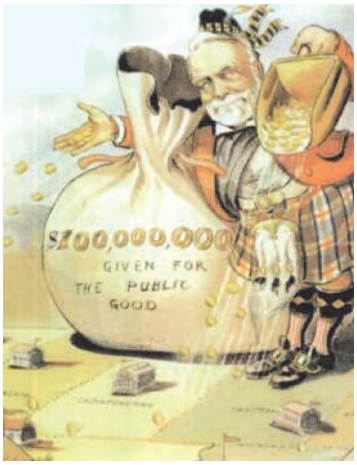

«Благодійність Ендрю Карнеґі як золотий душ», художник Луїс Далрімпл, 1903 р.

«Рука допомоги», художник Удо Кепплер, 1881 р.

***1.** Чим зумовлено виникнення антимонопольного законодавства? **2.** Розташуйте поняття «індустріалізація», «промисловий переворот», «монополізація» в логічній послідовності. Поясніть своє рішення. **3.** Розгляньте карикатури «Благодійність Ендрю Карнеґі...» та «Рука допомоги». Кого і що символізують зображені предмети і постаті?*

17.3. Держава та її роль у суспільному житті XIX ст.

Якщо у XVII ст. французький король Луї XIV міг сказати «Держава — це я», то упродовж «довгого XIX ст.» події у світі переверталися, мов скельця в калейдоскопі. Старі порядки руйнувались, але й нові утверджувалися ще несміливо. Держава, в тодішньому розумінні цього слова, набувала функцій, пов'язаних із регулюванням відносин між громадянами. Змінювалися форми правління: абсолютні монархії відходили в минуле. Їх заступали республіки, які встановились у США, Швейцарії, Сан-Марино, на

короткий час в Іспанії, періодично у Франції, та монархії, що їх дедалі більше обмежували конституції чи парламенти. Ці країни поступово формують засади парламентської демократії. У XIX столітті парламентська демократія розвивалась як форма правління, де влада зосереджувалася в парламенті, обраному народом. Цей період характеризувався поступовим розширенням виборчих прав та зростанням ролі політичних партій. Хоча парламентська демократія ще не була загальноприйнятою, але вона стала важливим етапом у розвитку демократичних інститутів, що вплинуло на подальший розвиток політичних систем у багатьох країнах.

У Німецьких землях економічне диво ніяк не поєднувалося з демократією. Австрія (згодом Австро-Угорщина), Росія, Османська держава залишилися майже класичними імперіями з внутрішніми колоніями. Промисловий переворот та індустріалізація в них ледве-ледве поширювалися. В більшості інших регіонів світу переважали напів-, а то й повністю середньовічні порядки. На ці країни, що перебували «на шляху» до реформування, очікувала важка, виснажлива робота. В *італійських землях*, що залишилися без власної об'єднаної держави, виник рух *карбонаріїв* (у перекладі з італійської мови «вуглярі») — таємних товариств, що існували в 1807–1832 роках та виступали за конституційні перетворення, національну незалежність та єдність Італії. Карбонаріям вдалося підняти повстання 1820 року в Неаполітанському королівстві, згодом у Сардинському королівстві. Зупинити рух карбонаріїв змогла армія Австрійської імперії та масові арешти активістів місцевою владою. Проте ідеї карбонаріїв набули поширення у Франції, Швейцарії, на Балканах.

Із політичним розвитком тісно переплітався економічний. У XIX ст. майже увесь світ фактично перебував у залежності від Європи. Її провідні країни розвивались як колоніальні імперії. Неєвропейці страждали від нав'язаної меншовартості. За рівність їм ще належало поборотися. Водночас, щоби захиститися від навали іноземних товарів і не зовсім чесних способів ведення підприємництва, європейські уряди вдавалися до *протекціонізму*. Доступ іноземним товарам до своїх ринків закривали в Австрії, Німецьких землях, Японії, інших державах, які бажали світового лідерства. У Великій Британії, навпаки, переважало **фритредерство** *(вільна торгівля)* — держава всіляко уникала втручання в господарювання, розглядаючи його радше як живий організм, аніж механізм, який потрібно налагоджувати.

Економічні зміни провокували поступ у суспільних відносинах. Для належного функціонування державні інституції неминуче потребували чиновників. Вони, звісно, були важливими рушіями управлінської системи. Але для повноцінної життєдіяльності також потрібні були «люди вільних професій», які надавали соціальні

послуги: вчителі, лікарі, юристи тощо. Розуміючи свою значущість, вони бажали обирати й контролювати владу. Тому впродовж XIX ст. точилася гостра боротьба за виборчі права. Простий люд усе глибше усвідомлював свою гідність і важливість, відповідальність за долю Батьківщини. Натомість виважена внутрішня політика урядів повинна була сприяти усуненню соціальної напруги. Отож не лише держава тиснула на своїх підлеглих, але й ті намагались активніше впливати на державу. У такій взаємодії народжувалися громадянські суспільства.

«Нова мапа Європи, розроблена для 1870 року», художник Поль Хадоль (Адоль), 1870 р.

***1.** Які форми правлінь утверджувалися замість абсолютних монархій у державах Європи? Чи було це пов'язано з промисловим переворотом та індустріалізацією? **2.** Розгляньте мапу-карикатуру. Які прикметні риси держав Європи відобразив художник? Як ви намалювали б українські терени? **3.** Як ви розумієте поняття «парламентська демократія»?*

17.4. Як формувалось індустріальне суспільство в розвинених країнах світу?

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у провідних країнах світу формувалось **індустріальне суспільство** — *суспільство, що сформувалося в результаті промислової революції.* В ньому більшість становило не селянство, залежне від землі, а робітництво, зайняте на заводах та фабриках. Це були зовсім інші люди: не старого, а нового

світогляду. Здатні на ризики, рішучі, самовпевнені, цілеспрямовані, діловиті, прагматичні, діяльні, вони ставали «господарями життя». Промисловці, банкіри, фінансисти, монополісти-мільйонери посідали чільні позиції в тодішніх державах, розвиваючи їхні економіки. Вони передували і в політиці. Власники великого капіталу делегували на посади своїх представників, які відстоювали їхні інтереси. Однак, навіть попри багатства і впливи, буржуазія перебувала в чисельній меншості з-поміж інших соціальних верств.

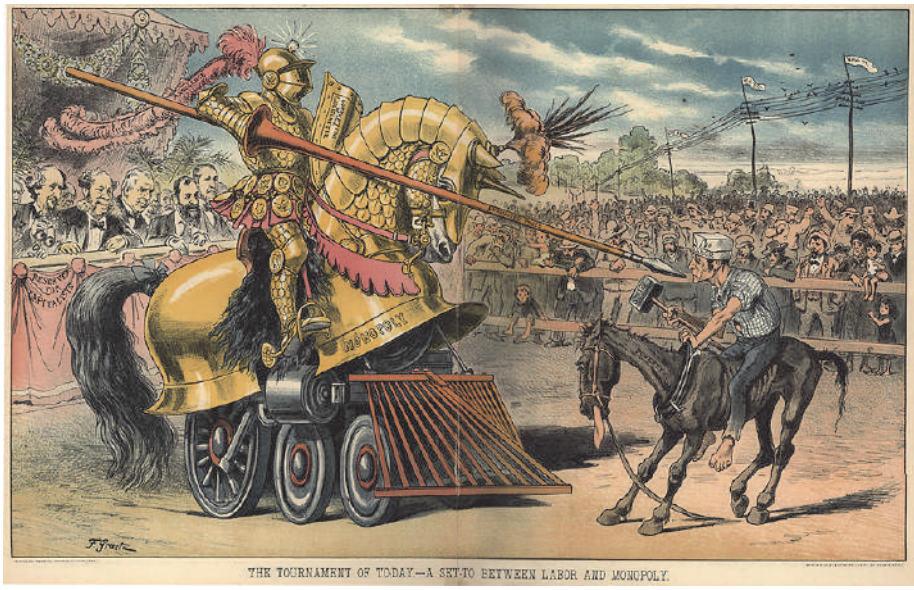

Сатиричне зображення «Турнірний бій сьогодення — поєдинок між працею та монополією», хромолітографія, журнал «Пак» за 1 серпня 1883 р.

1. Поясніть, за якими ознаками ви визначили учасників поєдинку.
2. У чому суть турніру?

Як уже йшлося, в індустріальному суспільстві найчисельнішою групою поступово ставало наймане робітництво. І саме від нього залежав добробут інших громадян. Економічні кризи, нестабільні зарплати, необлаштованість виробництва й побуту робили трудовий люд вразливим, адже втрата роботи означала втрату засобів існування. Це, своєю чергою, спричинило довготривалі й виснажливі конфлікти. Спершу урядовці не звертали уваги на протистояння між найманим робітництвом і власниками підприємств. Але коли тертя набували загрозливих революційних форм, без втручання влади не обходилося. Найбільшого розмаху й успіху робітничий рух досяг у Великій Британії *(пригадайте діяльність англійських професійних спілок — тред-юніонів, чартистський рух)*. У 1900 р. британські робітники навіть заснували «свою» (Лейбористську) політичну партію для відстоювання своїх інтересів у парламенті. Згодом так учинили в

інших державах. У деяких країнах, особливо в німецькомовних, де соціальні проблеми відчувалися гостріше, поряд із робітничим рухом з'явились ідеї ***марксизму***. Ви вже знайомі з концепцією Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, які наполягали на ліквідації приватної власності та передачі влади в руки робітників (пролетаріату).

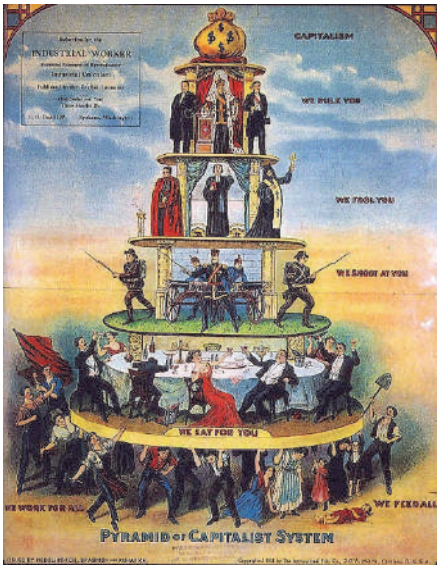

«Піраміда капіталізму», з публікації 1911 р. в газеті «Промисловий робітник», що пропагувала індустріальний профспілковий рух і критику капіталізму

В індустріальному суспільстві остаточно виокремився *«середній клас»* — кваліфіковані працівники з відповідною освітою, майном і певним статусом. Не зацікавлені в протистояннях та революціях, вони мимоволі утихомирювали кризові ситуації. Віддаючи перевагу поміркованим реформам, «середній клас» усе ж домагався активної участі в державотворчих процесах. Саме він становив підґрунтя громадянських спільнот. Сюди також належали незаможні *пролетарі*, яким було нічого втрачати і тому їх часто використовували в різноманітних провокаціях, заворушеннях, навіть революціях. Буржуазія теж формувалася неоднорідною, перебуваючи між полюсами дрібного і великого бізнесів. Множилося чиновництво. З'явилися професійні політики. А як же земельна аристократія і селянство? Перші поволі втягувались у фермерство — сільськогосподарське підприємництво. Другі поралися у власних скромних садибах. Ще одна ознака тогочасного індустріального суспільства — мобільність. Адже впродовж життя людина могла змінювати місця проживання, праці, статки і перебувати в різних соціальних статусах.

Індустріальне суспільство зберегло елементи **дискримінації** — *несправедливі дії, пов'язані з неоднаковим ставленням до членів певних соціальних груп*. У XIX столітті дискримінація проявлялася в різних формах, включаючи расову, гендерну та релігійну. Найпоширенішою була дискримінація афроамериканців у США, яка проявлялася у формі рабства, сегрегації та обмеження громадянських прав. Також існувала дискримінація жінок, які мали обмежений доступ до освіти, роботи та політичного життя. У відповідь в Англії на межі XIX–XX століть виник **суфражизм** — *рух за надання жінкам виборчих прав*. Суфражизм став основою **фемінізму** — *руху за рівні права і можливості жінок і чоловіків*.

Історична розвідка

Норман Дейвіс про промислову революцію (із книги «Європа. Історія»):

«Промислова революція, почавши свою ходу, зумовила цілу низку наслідків. У суто економічній сфері розвиток грошової економіки обернув самодостатніх селян у найманих робітників, споживачів і платників податків, і кожен з них мав свої нові вимоги та надії. Паперові банкноти набули загального поширення. Сформувався широкий діапазон нових навичок і методів у маркетуванні, рекламі та збуті товарів. Буяла повінь наукових і технологічних змін, новації запроваджував уже не індивідуальний винахідник, а мережа спонсорованих науково-дослідних закладів із послідовним планом роботи. Потреба у великих та малих фінансових послугах спричинилася до появи численних кредитних спілок, ощадних банків та страхових компаній. Збільшення числа комерційних операцій посприяло стандартизації мір довжини, об'єму, ваги, а також валют».

1. Визначте, на яких складових індустріального суспільства акцентує увагу дослідник.

***1.** Як ви розумієте поняття «індустріальне суспільство»? Назвіть його ознаки. **2.** Як відбувалося становлення робітництва в XIX ст.? **3.** Чому в XIX ст. збереглись елементи дискримінації? Чи відомі явища дискримінації в наш час?*

Працюємо разом

Вправа «Колесо прогресу». У парах чи групах проаналізуйте особливості процесу модернізації. Створіть інфографіку «Колесо прогресу», де кожен сектор демонструватиме один із напрямків модернізації. Підпишіть сектори та вкажіть у них ключові зміни і вплив на суспільство. Скористайтеся візуальними джерелами за покликанням https://cutt.ly/LrZPZYiS чи QR-кодом.

Корисна гра:

«Соціальні зміни в європейському світі»
https://cutt.ly/VtQrVw13

Перевірте себе

I **1.** Скільки років тому прийнято перші антимонопольні закони? **2.** Покажіть на карті та назвіть країни, пов'язані з формуванням та розвитком парламентської демократії.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Створіть набір карток для запам'ятовування з основними поняттями теми (можете скористатися улюбленим онлайн-застосунком. **5.** Порівняйте, традиційне та індустріальне суспільство за критеріями: структура населення, джерела доходів, спосіб життя тощо.

III **6. Вправа «Есей».** Напишіть есей на тему: «Епоха змін», у якому розкрийте один із напрямків модернізації.

§ 18–19. Соціальні зміни в українському суспільстві. Модернізація та Україна

Згадайте...

— що таке процес модернізації;

— як відбувався промисловий переворот на українських землях.

Як ви розумієте... — поняття «урбанізація», «кооперативний рух»?

Чи знаєте ви, що...

— категорія державних селян до реформ 1860–70-х років у Російській імперії була особисто вільна, селяни сплачували податки за користування державною землею; колишні козаки Лівобережжя потрапили до категорії державних селян, але зберегли право власності на землю, право на винокуріння;

— 30 вересня 1894 року в селі Федвар була створена перша в Російській імперії сільськогосподарська артіль з ініціативи Миколи Левицького; він запропонував селянам добровільно об'єднуватися для спільного обробітку землі та продажу вирощеної продукції?

18–19.1. Реформи 1860–1870-х років та зміни в українському суспільстві

У другій половині XIX століття Російська імперія, до складу якої входила значна частина українських земель, переживала глибоку соціально-економічну та політичну кризу та значно відставала від європейських країн. Уряд вирішив модернізувати країну. Як вам уже відомо, Олександр II провів низку реформ. В основу було закладено **селянську реформу 1861 року**, яка скасувала кріпацтво. Селяни отримали особисту свободу та права громадян. Це означало, що вони відтоді мали право вступати в шлюб без згоди поміщика, володіти рухомим і нерухомим майном, вести самостійну господарську діяльність, укладати угоди, подавати до суду і виступати як свідки у суді. Так само селяни отримали право переселятися, хоча спочатку воно обмежувалося різними адміністративними перешкодами.

Земля, на якій працювали селяни до реформи, залишилась у власності поміщика. Щоб отримати її в користування, селяни мали викупити наділ. Для цього створювалася спеціальна схема: селянин мав внести попередній платіж, 20% вартості наділу, а держава виплачувала поміщику решту. Селянин упродовж 49 років мав погасити державі ці кошти, сплачуючи при цьому щорічно 6% від загальної суми. **Викупні платежі** в лівобережних і степових губерніях перевищували в 2–2,5 рази ринкові ціни на землю. Процедура викупу землі одержала назву викупна операція. До повного викупу селяни вважалися **тимчасовозобов'язаними** і виконували повинності на користь поміщика.

Розмір наділу регулювався чотирма «Місцевими положеннями», три з яких стосувалися України. В українських губерніях наділи були менші, ніж у Центральній Росії. У середньому селяни отримували від 2 до 7 десятин на двір. Але на Правобережжі, де в 1863 році почалося Польське повстання, збільшили селянські наділи і зменшили викупні платежі на 20%. Коли дореформений наділ перевищував встановлені норми, поміщик мав право відрізати надлишок на свою користь. **Відрізки** могли бути зроблені й тоді, коли після виділення селянам землі у поміщиків Лівобережжя залишалося менше третини, а на Півдні — менше половини того землеволодіння, яке було до 19 лютого 1861 року. Наділи могли бути зменшені за спеціальними угодами між селянами і поміщиками та при отриманні дарчого наділу. Там, де в користуванні селян були наділи, менші від мінімального розміру, поміщик мусив прирізати землі стільки, скільки не вистачало, або ж зменшити повинності.

Гюстав Доре, колоризована карикатура на кріпацтво в Росії: поміщики ставлять своїх кріпаків, як ставки в картковій грі, без дати

1. Визначте ймовірну дату створення карикатури. 2. Знайдіть в інтернеті зображення картини Івана Їжакевича «Кріпаків міняють на собак». Яку особливість кріпацтва відображають карикатура і картина?

Часто землі, які отримали селяни, були розкидані смугами (черезсмужжя), що ускладнювало ведення господарства. Селяни отримували землю не в особисту власність, а у володіння сільської громади, яка розподіляла наділи між родинами та могла перерозподіляти їх щороку. Це обмежувало економічну ініціативу селян, адже вони не могли вільно продавати або заставляти землю.

Селяни отримали землю, але її часто не вистачало для прожитку. Але вільно мігрувати до міст, щоб працювати на заводах чи будівництві, або ж переселятися в інші частини імперії теж було непросто, бо для цього треба було «вийти» з общини.

Військова реформа розпочалася з 1862 року. Армію переозброїли, покращили уніформу, змінили систему підготовки солдатів і офіцерів. У 1874 році запровадили новий військовий статут: замість рекрутських наборів усі чоловіки з 20 років підлягали *загальній військовій повинності*. Строк служби в армії становив 6 років, а на флоті — 7. Освічені мали право на коротшу службу — від 6 місяців до 4 років.

В **освітній сфері** шкільна реформа 1864 року дозволяла відкривати початкові школи державним установам, громадам і навіть приватним особам. Того ж року ухвалили новий статут про середню освіту: створювалися гімназії (чоловічі й жіночі), а університетський статут 1863 року відновив автономію цих освітніх закладів.

Судова реформа 1864 року змінила стару станову систему: створили незалежні окружні суди для важливих кримінальних і цивільних справ, впровадили суди присяжних, де вирок виносили разом з професійним суддею, ввели змагальність сторін та відкритість судових засідань. Для оскаржень працювали судові палати, а вищим органом залишався Сенат. В Україні працювали три судові палати: у Києві, Харкові та Одесі.

Земська реформа 1864 року впровадила місцеве самоврядування на рівні губерній та повітів — земства. Їх обирали з усіх станів, які мали землю: дворян, селян, духовенства, міщан. Земства займались освітою, медициною, сільським господарством, розвитком інфраструктури. Вони мали повноваження утримувати лікарні, школи, бібліотеки, аграрні станції. На Лівобережжі та Півдні України діяли шість губернських і понад 60 повітових земств. На Правобережжі земську реформу затримали до 1911 року через страх впливу польського визвольного руху.

Цензурну реформу 1865 року здійснили шляхом передачі контролю над друком Міністерству внутрішніх справ. Створили Головне управління друку, а також Центральний комітет іноземної цензури. Попередню цензуру обмежили лише масовими виданнями, тоді як періодику могли друкувати вільно за умов грошової застави.

Міська реформа 1870 року надала право самоврядування міським жителям, які володіли майном і платили податки. Були створені міські думи, а виконавчим органом ставала міська управа, яку очолював міський голова. Управа займалася господарськими справами міста: благоустроєм, будівництвом доріг, водогонів та каналізацій, пожежною охороною, освітою та медициною.

1. Охарактеризуйте суть селянської реформи 1861 року. 2. Визначте основні напрямки реформування суспільства в 1860–70-х роках. 3. Чи вдалося в результаті «великих реформ» побудувати індустріальне суспільство? Відповідь обґрунтуйте.

*4. Опрацюйте матеріал рубрики **«Історична розвідка»**: історикиня Тетяна Литвинова про вплив селянської реформи 1861 року. Виконайте завдання до медіатексту. Скористайтеся покликанням https://cutt.ly/8rZPXtrl або QR-кодом.*

5. Пригадайте ключові процеси в суспільному розвитку першої половини XIX ст. на українських теренах, скориставшись схемою, зображеною нижче.

18–19.2. Тенденції соціально-економічного розвитку українських земель

Упродовж XIX століття українські землі, що перебували у складі Російської та Австрійської / Австро-Угорської імперій, переживали повільні, але помітні соціально-економічні трансформації. Ключовими напрямками цих змін стали індустріалізація, урбанізація, розвиток кооперативного руху, зростання страйкової активності, формування монополій та елементи політичної самоорганізації, як-от народні віча.

Індустріалізація на теренах сучасної України набула особливої сили у другій половині XIX ст. Найбільш динамічно на українських землях розвивалися металургія і видобуток кам'яного вугілля на Донбасі, нафтова промисловість у районі Борислава в Галичині, а також цукрова галузь на Правобережжі. Будівництво залізниць сприяло включенню в єдиний економічний простір у межах імперій та пожвавленню торгівлі. Водночас на західноукраїнських землях

індустріалізація мала повільніший характер і часто стримувалася конкуренцією з боку австрійських і чеських підприємств.

Промисловість, торгівля і фінанси стимулювали **урбанізацію** — збільшення і розвиток міських осередків. Найбільші міста — Одеса, Київ, Харків, Катеринослав — розвивалися швидко, промисловий переворот позначився на них найбільше. На вулицях Києва та Львова наприкінці століття з'явились електричні трамваї, освітлення електричними ліхтарями, почалося прокладання ліній телефонного зв'язку. Поступово великі міста перетворилися у великі науково-культурні центри, де функціонували університети, гімназії, ліцеї, наукові установи, театри. Національне відродження, започатковане в першій половині XIX ст., тривало.

Водночас із розвитком індустріалізації набирав обертів процес **монополізації**. На теренах України наприкінці XIX ст. почали діяти великі синдикати, які монополізували продажі металів, вугілля, цукру. Вони зосереджували у своїх руках основні підприємства, контролювали ціни та умови праці, витісняли дрібних виробників і посилювали їхню залежність від великих фінансово-промислових груп. У Галичині, хоча й у менших масштабах, відбувалися схожі процеси в нафтопереробній та деревообробній галузях.

У середовищі українського селянства з ініціативи інтелігенції в Галичині, а згодом у Наддніпрянщині поширився **кооперативний рух**. Основоположниками кооперативного руху в західноукраїнських землях вважають **Василя Нагірного**, **Олександра Барвінського**, **Євгена Олесницького**. Саме вони розробляли стратегії самоорганізації, пропагували господарську єдність, виступали за створення українських економічних структур. Українське селянство, як у Наддніпрянщині, так і в Галичині, створювало кредитні спілки, споживчі товариства, сільськогосподарські гуртки. Кооперативи давали змогу обходити лихварів, спільно закуповувати техніку, насіння, здійснювати збут продукції. У західних землях ці структури стали частиною національного руху, зміцнили економічну основу українських громад. У підросійській Україні натхненником кооперації став **Микола Левицький**, відомий як «артільний батько». Він обмінювався досвідом з європейськими колегами та представляв інтереси українських кооператорів на міжнародній арені. У 1900-х роках з'являлися споживчі товариства, кредитні спілки і сільськогосподарські кооперативи в Харківській, Київській та Полтавській губерніях.

Українські землі в XIX ст. все активніше включалися в загальноєвропейські соціально-економічні процеси. Темпи змін були нерівномірними, а умови розвитку відрізнялися в межах Російської та Австрійської імперій. Головними тенденціями стали індустріалізація, урбанізація, соціальна активність, боротьба за права, прагнення до господарської самостійності. Вони формували українську спільноту як націю з чітким розумінням економічних і громадських інтересів.

1. Визначте основні регіони України, пов'язані з процесами індустріалізації та урбанізації. 2. Яке значення для соціального життя українців мав досвід кооперативного руху? Чи актуальна ця форма самоорганізації в наш час? 3. Назвіть основоположників українського кооперативного руху.

18–19.3. Модернізація суспільства

Модернізація сприяла появі нових груп населення. Зокрема, внаслідок індустріалізації та розвитку великих підприємств у містах сформувалися верстви буржуазії та робітництва. Російська імперія надала широкі можливості для формування підприємницького прошарку (насамперед на Півдні і Сході України), причому серед верхівки ділової еліти значну частину становили іноземні піддані. Поява великої індустрії спонукала дрібних виробників переорієнтовуватися на інші заняття. На західноукраїнських землях формування робітництва модерної доби було пов'язане з попереднім цеховим устроєм ремесел, а власники фабричних підприємств відкрили доступ до роботи українській сільській молоді, хоча лише на найнижчих щаблях. У цілому, буржуазія була зацікавлена більше у створенні сприятливих умов для підприємницької діяльності та співпраці з офіційною владою, ніж у боротьбі за національні інтереси.

Робітники, які на той час жили і працювали у складних умовах, зважали насамперед на соціальні проблеми: брак житла, малі зарплати, величезні обсяги роботи, відсутність соціальних гарантій. Саме робітничий рух став джерелом численних **страйків** — *протестів проти низьких заробітків, тривалого робочого дня, відсутності елементарних прав*. У 1870–1890-х роках почастішали організовані страйки на підприємствах Харкова, Катеринослава, Донбасу. У Галичині робітники нафтових копалень і лісопилень також висували економічні та політичні вимоги. Поступово серед робітників під впливом культурних, освітніх товариств, а згодом — політичних партій зростало зацікавлення українським національним питанням.

Народний дім (світлина 1894 р.) і Святоюрська площа (світлина близько 1880 р.) у Львові — місця проведення першого українського всенародного віча 29–30 листопада 1880 року

У західноукраїнських землях, особливо в Галичині, формувалися традиції народної демократії через скликання **народних віче** — *масових зібрань, на яких селяни, інтелігенція й робітники висловлювали позицію з політичних та економічних питань*. Такі віча мали легальний характер, іноді переростаючи у справжні політичні маніфестації. Перше таке віче відбулося в листопаді 1880 року з ініціативи Володимира Барвінського у Львові.

Загалом, спостерігається політизація національного руху. Вона стала відповіддю на обмеження мовних і культурних прав українців, на соціальну нерівність, а також на натиск імперських асиміляторських політик. Разом із політизацією зростала напруга в міжетнічних відносинах. У різних регіонах українських земель проявлялися приклади **ксенофобії** — *ворожого ставлення до представників інших національностей або культур*. В Австро-Угорщині це часто було результатом польсько-українського конфлікту в Галичині, де поляки прагнули зберегти домінування в адміністрації, освіті, судочинстві, а українці все активніше боролися за рівність. У містах і містечках розгорялися суперечки між українськими й польськими освітніми товариствами, мали місце утиски українців у школах, при призначенні на посади, навіть з питань мови у храмах. У Наддніпрянщині ворожість до української мови з боку частини російських чиновників, пропагандистів і церковних діячів виявлялась у зневажливих характеристиках, спробах нав'язати російську ідентичність, заборонити народні традиції. Такі прояви формували серед українців ідею про політичне самовизначення як єдину можливість зберегти націю.

Посадка переселенців на пароплав «Херсон» у порту Одеси перед відправкою на Зелений Клин, світлина з видання 1903 р.

Центральний офіс Харківського земельного банку, відкритий у 1896 році, світлина поч. XX ст.

Індустріальна епоха характеризувалася свободою переміщення людей, товарів і капіталів, а також збільшенням соціальної та територіальної мобільності. Емігрували насамперед українські селяни, які шукали для себе кращих умов ведення власного

господарства. Натомість у міста-центри промисловості прибували робітники інших національностей, передусім росіяни.

Загалом, для українських селян «довге XIX століття» стало часом свободи. Реформи 1848 р. в Австрійській імперії (скасування панщини) та 1861 р. в Росії (скасування кріпацтва) утворили новий тип особистості, котра опиралася на власні сили. Кожен господар тепер мав право купувати чи продавати землю, нерухомість чи інші товари, займатися підприємництвом, процвітати або бідувати залежно від своїх зусиль і можливостей та обставин, у яких випадало жити й працювати. Щоправда, проблема браку орних земель не зникла. Перед селянами постав складний вибір. Переселення до міст часто означало розрив із традиційною селянською культурою, і місто в очах українського селянина могло залишатися чужим і незрозумілим. Відповідно, масового характеру набули міграційні процеси. Зокрема, з 1880-х років спостерігалась активна еміграція українців з Галичини та Буковини за океан — у Бразилію, США, Канаду та інші країни. Також значним явищем стала сезонна міграція сільськогосподарських робітників до Німеччини. Наддніпрянські селяни, внаслідок реформ у Російській імперії початку XX ст., також емігрували на інші землі — на території сучасного Казахстану, російських Сибіру та Далекого Сходу (Зелений Клин). Незважаючи на поступ технологій, неписьменність серед українських селян і робітників стала суттєвою перешкодою для масового поширення преси, участі у громадському та культурно-національному житті.

Модернізація призвела до стирання станових бар'єрів. Зокрема, подолання нестачі кадрів на державній службі здійснювалося через запрошення на посади людей з різних соціальних прошарків. Тож влада відмовлялася від рекрутування чиновників лише зі шляхетських станів. Загалом, права та привілеї шляхти дедалі більше ставилися під сумнів демократами, які вимагали їх скасування та відкриття «соціальних ліфтів». У XIX ст. з'явилася помітна група людей розумової праці — інтелігенція. Освіта була єдиним шляхом її формування. Збільшення чисельності інтелігенції призвело до того, що ця верства поступово перебирала на себе частину ролей соціальної верхівки, зокрема управлінську та науково-освітню. В українському суспільстві, яке мало неповну соціальну структуру (через брак дворян), вона взяла на себе місію конструювання образів минулого й майбутнього, розбудови національного руху. Хоча інтелігенти часто перебували на державній службі, вони могли бути ідейними опозиціонерами до імперської влади й прагнули змін.

***1.** Як процес модернізації змінив українське суспільство? **2.** Визначте причини поліетнічності соціального стану робітників на українських землях. **3.** Чому, на вашу думку, на українських землях поряд із соціальними питаннями піднімалися національні?*

Працюємо разом

Вправа «Інфографіка». У парах чи групах відобразіть графічно процес модернізації українського суспільства. За потреби скористайтеся онлайн-застосунками (на вибір): Canva, Venngage, Piktochart.

Мовою історичного джерела

Євген Чикаленко про національний рух у Галичині на початку XX ст.:

«Буваючи в Галичині і спостерігаючи там широкий, як порівнювати з Великою Україною, національний рух, я набирався певності, що й у нас він розів'ється, коли в Росії буде конституція і коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди раяв нашим українцям по змозі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя і зміцнитися у вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував у нас віру й надію на краще будуче; Галичина була для України справжнім П'ємонтом, бо до 1906 року тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя, яке в російській Україні було суворо заборонено й придушене царським урядом».

Джерело: Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. — Київ: Наукова думка, 2013. — С. 478.

1. Які особливості умов для розвитку національного руху в Галичині відзначає Євген Чикаленко?

Корисна гра:

«Реформи 1860–70-х років»
https://cutt.ly/OtQthlj5

Перевірте себе

I **1.** Створіть хронологічну шкалу з ключовими подіями реформ 1860–70-х років у Російській імперії. **2.** Покажіть на карті найбільші українські міста. Де відбулося перше народне віче?

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Поясніть, чому саме в період модернізації соціальні питання та питання національної ідентичності стали важливими політичними факторами. **5.** Уявіть, що ви — учень / учениця сільської школи після реформи 1864 року. Напишіть листа в майбутнє про свою школу, навчання, мрії.

III **6. Вправа «Кооперація».** Запропонуйте власну модель кооперативної спілки, вкажіть сферу діяльності та джерела доходу.

STEM-кейс до розділу 2 «Індустріальна революція»

Мапа індустріалізації

За допомогою онлайн-застосунку Google Maps виконайте завдання:

- Використайте матеріал підручника та історичні джерела для визначення розташування фабрик і заводів XIX ст.
- Позначте на онлайн-мапі основні центри індустріалізації Європи та українських земель, додайте короткий опис-коментар до позначок.
- Проаналізуйте, як індустріалізація вплинула на навколишнє середовище.
- Дізнайтесь, як процес індустріалізації змінив соціальну структуру суспільства.
- Поміркуйте, чи перехід до індустріалізації мав позитивний чи негативний вплив на розвиток людства.

Українська нафта

Українська історикиня Оксана Пасицька у статті «Клондайк, Каліфорнія, пекло: нафтовий бум на Галичині» (покликання https://cutt.ly/8tmF3wFg або QR-код) зазначає:

«На зламі XIX і XX століть Галичина мала статус «нафтової імперії». Бориславський басейн у часи найінтенсивнішої експлуатації давав 5% від світового видобутку нафти. Завдяки цьому регіон отримав славу «Галицької Каліфорнії»...

Наприкінці XIX століття регіони Борислава, Станиславова, Ясла давали приблизно 5% від світового видобутку «чорного золота». Згідно з даними економіста Якова Гоніґсмана, завдяки галицьким родовищам Австро-Угорщина посідала третє місце у світовому нафтовидобутку після США та Російської імперії.

Максимальну кількість нафти на Галичині викачували в Бориславі в 1909–1911 роках. Піковий сезон був 1909-го — 2077 тисяч тонн. Частка у світовому нафтовидобуванні становила 5,22%!

Нафтова промисловість Галичини перебувала під впливом зовнішніх та локальних чинників, зокрема геополітичної ситуації. На початковому етапі, за австро-угорського періоду, у галузі домінували австрійські інвестиції. У 1910 році іноземні інвестиції в галицьке «чорне золото» сягнули 300 млн корон: англійський капітал становив 150 млн корон (51%), німецький — 140 млн (45%), французький — 1,5 млн (0,5%). Решта — США, Бельгія, Італія, Угорщина. Перед Першою світовою війною вагоме місце мали американські, німецькі та французькі вкладення, на другому плані були бельгійський, угорський, італійський капітали...

Найвідомішими українськими нафтопромисловцями були Роман Кульчицький, Андрей Шептицький, Филип та Іван Левицькі. Родовищами ропи володіла також родина Терлецьких, але ще перед кризою вона покинула цей бізнес.

Митрополита Андрея Шептицького іноземні інвестори вважали конкурентом. Митрополичі маєтності в Перегінську були багатими на нафту. Митрополія володіла акціями промислово-нафтового товариства «Унія», співпрацювала з фірмою «Галіція».

- Якщо в 1909 році видобуток у 2077 тисяч тонн становив 5,22% від світового, обчисліть загальний обсяг світового видобутку нафти в тому році.
- Побудуйте кругову діаграму розподілу іноземних інвестицій у 1910 році, використовуючи наведені дані (англійський, німецький, французький капітал та інші).
- У тексті вказано суми для Англії, Німеччини та Франції. Обчисліть у грошовому еквіваленті (коронах), скільки сумарно інвестували разом США, Бельгія, Італія та Угорщина.
- Розробіть модель підприємства з видобутку нафти. Для цього визначте локацію вашого підприємства; обчисліть витрати на оренду землі, будівництво бурової вежі, працю найманих робітників, транспортування нафти; обчисліть прибуток.

Лабораторія винахідника: лампа Лукасевича

- Дізнайтесь, як працює гасова лампа Ігнація Лукасевича (1853). Намалюйте схему або створіть макет (з використаного картону, пластику тощо).
- Професор Ягеллонського університету Пьотр Франашек подає наступну оцінку лампі Лукасевича: «*Винахід Ігнація Лукасевича спричинив справжню цивілізаційну революцію. З незапам'ятних часів люди задавалися питанням, як освітити темряву ночі. Століттями ритм дня диктував спосіб життя людини. Прихід темряви означав кінець роботи і необхідність іти спати. Використовували свічки, смолоскипи й каганці, але їх не можна було назвати ефективними джерелами світла. […] Тому дистиляція нафти, отримання гасу, а потім і конструювання відповідної лампи були вкрай важливі для розвитку людства.*»

Поясніть, чому історик вважає цей винахід проривом. Чи погоджуєтесь ви з думкою дослідника?

			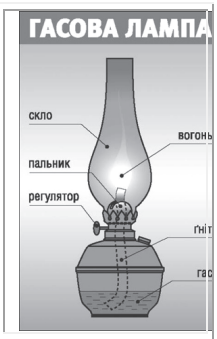
Пам'ятник Ігнацію Лукасевичу в Кросні, Польща	*Ян Зег*	*Копія прототипу гасової лампи, автор А. Локай, 1982 р.*	*Схема будови гасової лампи*

Інтегруємо! Історія поза історією Розділ 2 «Солодка модернізація»

Успішні підприємці

Одним зі смаків XIX століття став смак солодкої яблучної пастили. На Черкащині родина українських підприємців Симиренків першою налагодила експорт цього смаколика до Європи.

Прізвище Симиренків асоціюється з промисловим розвитком, новаторством у сільському господарстві, а також з активною підтримкою української культури. Свій родовід Симиренки ведуть від козака Андрія, який відмовився присягати російській імператриці й за це був закріпачений. Його син Степан також залишався у кріпацтві разом зі своїми дітьми. Онук Федір на початку XIX століття разом зі своїм майбутнім тестем Степаном Яхненком орендував водяні млини на річці Вільшанка в Млієві (Черкащина). Заробивши на продажі борошна, Федір зміг викупити себе й родичів із кріпацтва. Близько 1815 року він заснував спільну справу з братами Яхненками — агропромислову компанію «Брати Яхненки і Симиренко». Їхній бізнес стартував із торгівлі зерном і худобою, будівництва млинів, а згодом охопив великі торгові склади в Києві, Харкові та Одесі, звідки продукція йшла на експорт.

Через два десятиліття компанія стала настільки прибутковою, що перейшла до будівництва цукрових заводів. Федір одружився з Анастасією Яхненко, донькою свого партнера, і мав велику родину. Найвідомішими з його дітей стали Платон і Василь Симиренки, які навчалися в Політехнічному інституті в Парижі. Молоді люди привезли з-за кордону нові технології, побудували додаткові цукрові заводи і переобладнали старі. Перше підприємство компанія заснувала в Ташлику, потім у Млієві, а завод у Городищі став найбільшим у Російській імперії. Річні обороти компанії підскочили до 20 млн руб. Її векселі ходили по всій Російській імперії як готівкові гроші. Для обслуговування виробництва і навчання місцевих кадрів Симиренко запросив тридцять французьких фахівців із сім'ями.

Платон Симиренко був прогресивною людиною — побудував у Млієві промислове містечко, зовсім невластиве тому часові. Сім'ї робітників жили в окремих будиночках із садом і городом. У місті діяла безкоштовна лікарня на 100 місць, аптека, бібліотека, аматорський театр і парові лазні. У місті діяв водогін і гасове освітлення вулиць. У 1846 році Платон Симиренко збудував у Млієві машинобудівний завод, який спеціалізувався на виробництві

обладнання та техніки для цукрової промисловості. Саме там було створено перші металеві пароплави — «Українець» і «Ярослав Мудрий». Проте згодом російська влада цілеспрямовано довела до занепаду Городищенський завод Симиренків.

- Проаналізуйте, як діяльність родини Симиренків сприяла розвиткові цукрової промисловості в Україні.
- За допомогою онлайн-застосунку Google Maps позначте на карті України місця, де були розташовані підприємства Симиренків. Поміркуйте, чому саме ці локації обрано для будівництва заводів.
- Оцініть соціальні ініціативи Симиренків.

Підприємці-меценати

У 1856 р. Мліїв відвідав Т. Г. Шевченко. Коштом Платона Симиренка надруковано друге видання «Кобзаря» Т. Шевченка 1860 року. Василь матеріально підтримував творчість таких діячів, як Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Михайло Грушевський, а також фінансував видання українських книжок і журналів — зокрема «Київської старовини».

Також Василь Симиренко допомагав і Науковому товариству імені Тараса Шевченка у Львові: виділив кошти на зведення його будівлі (100 тисяч російських рублів). Крім того, він підтримував театральні колективи, хор Миколи Лисенка, культурні товариства та українські школи, а також спонсорував переклад і видання матеріалів про Україну іноземними мовами. На цукровому заводі в Сидорівці Василь Симиренко організував аматорський театральний гурток, що згодом став одним із найкращих у країні. Серед його учасників були такі видатні діячі, як Михайло Старицький та Марія Заньковецька. Василь також фінансово підтримував український гурток у Київській семінарії та сприяв поширенню українських книжок серед селян.

Після смерті мецената весь його статок, який становив близько 10 мільйонів рублів, було передано на потреби української справи. Кошти розподіляли впливові діячі того часу Михайло Грушевський та Євген Чикаленко.

- Дослідіть, як меценатська діяльність Симиренків вплинула на розвиток української літератури.
- Ознайомтеся з документами, пов'язаними із життям Симиренків, що зберігаються в Державному архіві Черкаської області, за покликанням https://cutt.ly/BtmF61tP або QR-кодом.
- Створіть колаж світлин чи документів (знімки екрана), що підтверджують різносторонність діяльності роду Симиренків.

Створюємо бізнес-модель

Окрім успішної підприємницької діяльності та щедрої меценатської підтримки, родина Симиренків зробила вагомий внесок у науку, особливо в галузі садівництва та аграрної справи. Найвідомішим у цьому напрямку став Левко Платонович Симиренко (1855 – 1920), знаний аграрій-науковець, який не лише розробив, а й запровадив у виробництво власні сорти фруктів. У родовому маєтку в селі Мліїв на Черкащині він заснував одну з перших в Україні дослідних станцій із садівництва. Його діяльність охоплювала:

Ренет Симиренка

- збирання унікальної колекції плодових дерев із тисяч сортів з усього світу;
- селекцію нових сортів фруктів, зокрема легендарного сорту яблук — Ренет Симиренка, добре знаного і сьогодні;
- створення науково обґрунтованої системи вирощування садових культур, яка застосовувалася в практичному господарстві;
- організацію наукової станції, яка слугувала не лише виробничим, а й навчальним центром для молодих спеціалістів;
- написання фахових публікацій із садівництва.

- Проаналізуйте екологічний вплив садівництва, започаткованого Левком Симиренком, на регіон Черкащини.
- За допомогою онлайн-платформи Business Model Canvas (за покликанням https://cutt.ly/gtmGwTO7 або QR-кодом) створіть модель ягідного чи садового підприємства у вашому регіоні.

Ключові партнери	Ключова діяльність	Ціннісна пропозиція	Клієнти	Взаємодія з клієнтами
Хто допоможе твоєму проєкту розвиватися?	Що необхідно для того, щоб запустити проєкт?	Яку проблему вирішує стартап? Чи твоя пропозиція є унікальною?	Хто купуватиме твій продукт?	Як стартап взаємодіятиме з користувачами?
	Ключові ресурси		**Канали взаємодії**	
	Що необхідно для реалізації ідеї?		Які способи комунікації з клієнтами використовуватимуться?	

Джерела доходів	Структура витрат
Як твій проєкт зароблятиме кошти?	На що підуть основні кошти?

Підсумок до розділу 2 «Індустріальна революція»

Дата	Подія / процес	Сфера / регіон
1816 р.	Поява першої парової машини на фабриці в Австрійській імперії (Брно).	Технології, Австрія
1837–1901 рр.	Вікторіанська епоха — період найбільшого розквіту Великої Британії, що стала «майстернею світу».	Політика, Велика Британія
1846 р.	Скасування «хлібних законів» у Великій Британії.	Економіка, Велика Британія
1848 р.	Скасування панщини (кріпацтва) у всіх землях Австрійської імперії (включно з Галичиною).	Соціальна, Австрія
1859 р.	Скасування режиму порто-франко (вільної торгівлі) в Одесі.	Економіка, Російська імперія (Україна)
1861–1865 рр.	Громадянська війна (Війна Півночі та Півдня) у США.	Політика, США
1861 р.	Скасування кріпацтва в Російській імперії (Селянська реформа).	Соціальна, Російська імперія
1863 р.	Проголошення А. Лінкольном Прокламації про звільнення рабів (у повсталих штатах).	Соціальна, США
1864 р.	Земська та судова реформи в Російській імперії.	Політика, Російська імперія
1865 р.	Початок функціонування першої залізниці в Наддніпрянській Україні (Одеса – Балта).	Економіка, Російська імперія (Україна)
1867 р.	Друга парламентська реформа у Великій Британії (розширення виборчого права).	Політика, Велика Британія
1867 р.	Утворення Австро-Угорської імперії (компроміс).	Політика, Австро-Угорщина
1869 р.	Завершення будівництва Трансконтинентальної залізниці у США.	Економіка, США
1874 р.	Військова реформа в Російській імперії (введення загальної військової повинності).	Політика, Російська імперія
1890 р.	Ухвалення Акта Шермана (перше антимонопольне законодавство) у США.	Економіка, США
1893 р.	Нова Зеландія надала жінкам виборче право (перша у світі).	Соціальна, світ
1894 р.	Створення першої сільськогосподарської артілі (кооперативу) в Наддніпрянській Україні (с. Федвар).	Соціальна, Україна
1900 р.	Створення Лейбористської партії у Великій Британії.	Політика, Велика Британія
1906–1911 рр.	Столипінська аграрна реформа в Російській імперії.	Економіка, Російська імперія

Критерій	ВЕЛИКА БРИТАНІЯ	США	АВСТРО-УГОРЩИНА	РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Тип індустріалізації	Класична, першопрохідна	Швидка, на основі ресурсів та інновацій	Доганяюча, під захистом держави	Доганяюча, **державна** (за рахунок іноземних інвестицій)
Провідні галузі	Текстиль, вугілля, металургія	Нафта, електроенергетика, машинобудування	Традиційні (текстиль, цукор) + машинобудування	Металургія, вугілля, цукроваріння
Ключові проблеми	Перевиробництво, соціальна нерівність	Расизм, монополії, нерівномірність розвитку	Економічна нерівність регіонів (центр vs. периферія)	Феодальні пережитки (община), політична криза
Особливість України			Економічна сировинна периферія	«Південно-Західний промисловий район»

Українські землі: сировинний додаток

Критерій	Українські землі у складі АВСТРО-УГОРЩИНИ (Галичина, Буковина)	Українські землі у складі РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (Наддніпрянщина)
Головна галузь	Соляна, лісова, нафтова промисловість	Цукрова, металургія, вугільна
Економічна роль	Сировинний придаток, ринок збуту для західних провінцій	«Південно-Західний промисловий район» (шахти, заводи)
Приклади інфраструктури	Залізниці до Відня / Будапешта, міста (торгівля)	Залізниці до портів (Одеса – Балта), Юзівка (Донецьк)
Ключовий наслідок	Еміграція (заробітчанство)	Урбанізація (притік селян до міст), Концентрація виробництва

Урбанізація як складова модернізації

	Зміст	Зв'язок
Вихідна точка	**Індустріальна революція** (Потреба в робочій силі, розвиток фабрик)	**Міграція**
Процес	**Масова міграція** (Селяни, що шукають роботу)	**Урбанізація**
Проблема (Негатив)	**Швидке зростання міст** (Перенаселення, нетрі, епідемії, соціальні контрасти)	**Муніципальні реформи**
Рішення / Технології	**Муніципальні реформи** (Водогони, каналізація, озеленення, ліфт Е. Отіса, транспорт)	**Новий тип міста**
Результат (Модерн)	**Місто XIX ст.** (Середній клас, розвиток культури, центр політичного життя)	**Соціальні зміни**

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ

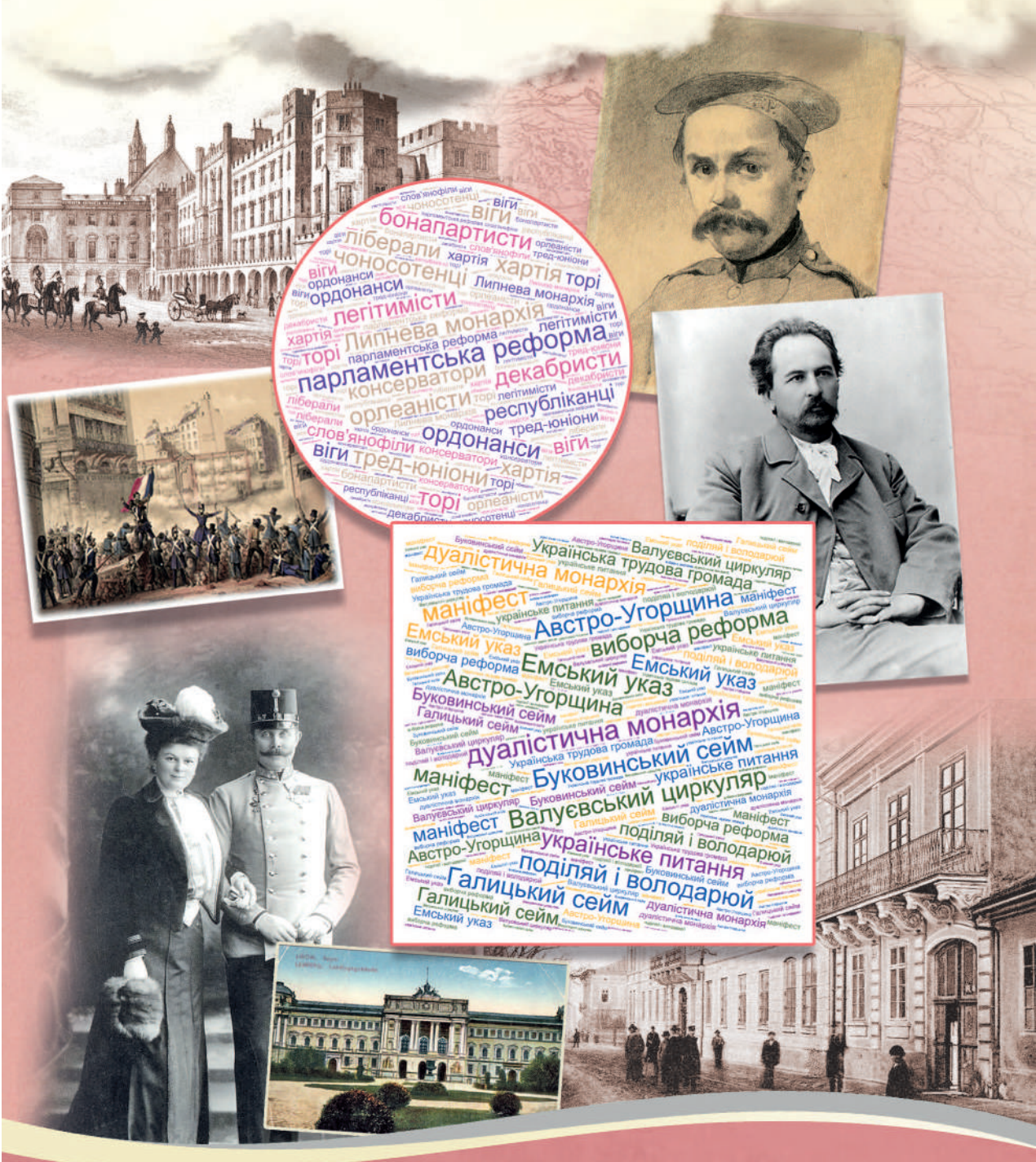

§ 20. Франція: між монархією та республікою

Згадайте...

— чим завершилася Французька революція;

— хто і коли проголосив Францію імперією.

Як ви розумієте... — поняття «реставрація», «монархія»?

Чи знаєте ви, що...

— після Липневої революції у Франції видавали 700 газет і журналів; до кінця 1832 р. уряд ініціював проти них 411 судових процесів? Зокрема, журналістів газети «Трибюн» із 1831 р. по 1833 р. притягали до суду 111 разів, присудивши їм загалом 49 років тюрми і 157 тис. 630 франків штрафів;

— свою першу відому наукову працю видатний український математик Михайло Остроградський написав у 1826 р., навчаючись у Парижі?

20.1. Реставрація Бурбонів

«Портрет Луї XVIII у королівських шатах», художник Роберт Жак Франсуа Фауст Лефевр, 1822 р.

Період в історії Франції **1814–1830 рр.**, *відновлення влади колишньої правлячої династії*, називають **Реставрацією Бурбонів.** 6 квітня 1814 р. Наполеон зрікся влади. Сформували Тимчасовий уряд із 5 сенаторів. Вони погодилися із колишнім міністром закордонних справ Шарлем-Морісом Талейраном проголосити Францію королівством і підготували проєкт нової Конституції — своєрідної угоди між нацією і монархом.

На трон запросили брата страченого під час революції Луї XVI — **Луї (Людовика) XVIII.** Він мріяв про повернення до абсолютизму. Однак у період революції та наполеонівських воєн Франція і французьке суспільство зазнало відчутних змін. Повне повернення до абсолютистської монархії зразка 1789 р. було неможливе і викликало б нові революції.

Під тиском Талейрана Луї XVIII у 1814 р. погодився підписати Конституцію (Хартію). Вона до певної міри обмежувала владу короля, утверджувала рівність усіх станів перед законом, новий цивільний кодекс, законність продажу землі та майна, конфіскованого у знаті та церкви під час революції, новий адміністративний поділ країни. Конституція гарантувала свободу віросповідання, хоча державною релігією проголосили католицизм. Король залишався главою держави, керівником уряду, зберігав право укладати мирні угоди і оголошувати війни, призначати міністрів та суддів, право милувати злочинців.

Утворювалась обмежена (парламентська) монархія. Парламент, за Хартією, мав бути двопалатним. Верхню палату *(палата перів)* призначав король, а нижню *(палата депутатів)* обирали обмеженим колом виборців. Виборчі права *(право обирати)* отримували лише заможні громадяни (особи, які були старші 30 років і сплачували 300 франків податків щороку). На всю державу таких було лише 72 тисячі. Право бути обраними мали всього 15 тисяч (особи старші 40 років, що сплачували щорічно понад 1000 франків податків).

Ухвалення Конституції дозволило Франції укласти вигідне перемир'я, за яким було відновлено державні кордони і з країни виведено іноземні війська. Одразу після цього в державному управлінні країни почали домінувати **ультрароялісти**. Це були *представники старої аристократії, що під час революції втекли* закордон. Тепер вони повернулися і виступали за відновлення абсолютизму, повернення втрачених привілеїв та майна. Король намагався вести поміркoвану політику, але піддавався на тиск ультрароялістів і, зокрема, свого молодшого брата Карла д'Артуа. Вони в низці регіонів Франції організували **«білий терор»** — *масові вбивства учасників революції — лібералів і демократів,* прихильників Наполеона (білий — колір правлячої династії).

Ультрароялісти домоглися звільнення із державної служби понад 100 тисяч чиновників, а з армії — десятків тисяч офіцерів. Противників королівської династії позбавляли всіх конституційних прав, судили надзвичайними судами до заслання чи смертної кари. Невдоволення Бурбонами наростало. Були втрачені великі території на сході та півдні країни. На Францію накладено контрибуцію — 100 мільйонів франків. Загострилося протистояння між ультрароялістами та лібералами. Лише в 1816 р. наступив певний період стабілізації.

1. Чому період 1814–1830 рр. у Франції назвали «Реставрацією»? 2. Кого називали ультрароялістами? Чи можна вважати їх прихильниками абсолютизму? 3. Які події отримали назву «білий терор»? Поміркуйте над його причинами.

20.2. Передумови Липневої революції

Ситуація знову загострилася після смерті Луї XVIII в 1824 р. і приходу до влади його брата **Карла X**. Новий король вирішив у квітні 1825 р. виплатити аристократам як компенсацію за втрачені маєтки і землі майже мільярд франків. Також він підписав закон про боротьбу зі святотатством. У суспільстві це сприйняли як порушення Хартії 1814 р. Парламент не захотів ухвалювати низку законів, які б реалізували плани короля. Опозиційна преса масово друкувала матеріали проти його ініціатив. Протистояння наростало.

Карл X 18 березня 1830 р. розпустив парламент, сподіваючись так провести вибори, щоб ультрароялісти стали в ньому більшістю.

Однак це не вдалося з кількох спроб. Ліберали зберегли за собою значну кількість депутатських місць. Уряд 25 липня 1830 р. підготував **«ордонанси Поліньяка»** (за прізвищем керівника уряду) чи «липневі ордонанси» про запровадження цензури для газет і журналів, черговий розпуск палати депутатів, збереження виборчих прав лише за великими землевласниками, відтермінування наступних виборів палати депутатів. Наступного дня їх було надруковано урядовою газетою, а вже 27 липня 1830 р. мешканці Парижа вийшли на вулиці із протестами проти ордонансів. Вони вбачали в діях короля Карла X загрозу Хартії 1814 р.

Карикатури на ордонанси Поліньяка

«Король Франції Карл X», художник Генрі Боун (Боне), 1829 р.

Протести проходили під гаслами **лібералізму** — *ідеології, що проголошувала головною цінністю людську свободу — свободу слова, совісті, друку, свободу володіти і користуватися майном, свободу вибору* (пригадайте, що ви ще знаєте про цей рух).

Серед лібералів не було єдності. Частина із них — *поміркованi ліберали* — побоювалися повного народовладдя. Вони стверджували, що виборчі права повинні належати відповідальним громадянам — власникам майна, платникам податків, особам із певним рівнем освіти. Їхнім політичним ідеалом була конституційна монархія. Поміркованi ліберали визнавали народне право на опір тиранії, але побоювалися революції. Всі суспільні протиріччя вони сподівалися вирішити шляхом зміни законодавства і використовуючи легальні (дозволені) методи боротьби із владою.

Натомість *радикальні ліберали* (республіканці або демократи) стверджували, що люди рівні у правах від народження, а тому виступали за загальне виборче право. Радикальні ліберали сподівалися покращити безвідповідальність і неосвіченість народу освітою. Вони сподівалися на встановлення нового державного устрою — республіки. Таке могло статися, на їхню думку, лише в результаті

революції — силового повалення тиранії. Тому радикали створювали таємні організації, вели революційну пропаганду, готувалися до збройної боротьби.

Ідеологами французького лібералізму були Жильбер де Лафаєт, Анрі Сен-Сімон, Огюст Конт, Франсуа Гізо, Алексіс де Токвіль та інші. Доволі швидко їхні ідеї поширились і в інших країнах Європи. Зокрема, в Англії їх розвивав відомий соціолог Герберт Спенсер, який стверджував, що весь розвиток людства — це конкуренція ідей, громадських установ, підприємців. Лише в ході конкуренції все краще і передове доводить свої переваги і перемагає все гірше і застаріле. Така конкуренція повинна бути і в політиці, і в економіці. Усі ліберали категорично виступали проти використання дитячої та жіночої праці, рабства. Поступово і помірковані, і радикальні ліберали почали зближуватися, спільно виступаючи за загальне виборче право. Ліберали вірили, що майбутнє буде краще за теперішнє, як і теперішнє є кращим за минуле. Запорукою справедливої держави вони вважали наявність приватної власності. Однак, у багатьох питаннях вони так і не могли дійти згоди.

Події липня 1830 р. засвідчили, що більшість населення Франції має дещо інші інтереси та погляди, котрі виходять за рамки ідеології лібералізму. Французькі селяни виступали за збереження у своїх руках землі, конфіскованої в часи революції в церкви та аристократії. Французькі робітники вимагали загальних виборчих прав, свободи діяльності профспілок, надання соціальних гарантій і пільг. Частина *робітників не мала жодної власності* — була **пролетарями** — і вважала несправедливим, що таку власність мають інші. Така власність, на їхню думку, отримана нечесним шляхом. Тому пролетарі виступали за ліквідацію приватної власності і перетворення її на суспільну, громадську. Такі погляди стали називати **соціалістичними** *(латиною socialis — «громадський»)*, а їхніх прихильників — *соціалістами*. Ідеологами соціалізму стали у Франції П'єр Жозеф Прудон, Шарль Фур'є та інші, а в Англії — Роберт Оуен.

1. Як у карикатурах відображено зміст ордонансів Поліньяка? Чому оприлюднення ордонансів викликало протести у французькому суспільстві? 2. Візуалізуйте структуру французького суспільства та різнобічність інтересів різних верств населення. 3. У якому середовищі зародилися соціалістичні погляди? У чому вони тоді полягали?

20.3. Липнева революція і встановлення Липневої монархії

Липнева революція у Франції розпочалася **27 липня 1830 р.** із мирних протестів, які швидко переросли у вуличні бої. Королівська армія почала переходити на сторону ліберальної опозиції і

протестувальників. Карл X, наляканий подіями, спробував скасувати частину ордонансів, але вже 2 серпня зрікся престолу і втік до Англії. Було сформовано Тимчасовий уряд із банкірів, власників вугільних шахт, залізних рудників, підприємців. Вони були поміркованими лібералами, виступили за збереження конституційної монархії. Саме з їхньої волі **9 серпня 1830 р.** королем було проголошено герцога **Луї Філіпа Орлеанського**. Він підписав нову **Хартію** *(Конституцію)*, текст якої було складено депутатами парламенту. Тепер король не мав права змінювати Хартію, а лише парламент. Заборонялася будь-яка цензура, було зменшено віковий та майновий ценз. Водночас король зберігав ще достатньо великі повноваження, не дозволялася діяльність робітничих профспілок. Прихильників Луї Філіпа називали **орлеаністами**.

«Битва перед Паризькою ратушею 28 липня 1830 р.» («Свобода на барикадах»), художник Жан-Віктор Шнетц, 1833 р.

Влада короля не влаштовувала багатьох. Загальне обурення викликали засилля хабарництва, корупції, фінансові афери. Опозиціонери організували десятки замахів на короля Луї Філіпа I. Французькі республіканці декілька разів піднімали збройні протести у Парижі під гаслом «Свобода або смерть!», які було жорстоко придушено. Проти Луї Філіпа виступали і прихильники поваленого Карла X, які вважали його та нащадків єдино законними монархами. Цих політиків називали **легітимістами**. Вони також створювали таємні організації, готували повстання. Активно діяли і **бонапартисти** — прихильники відновлення імперії. Вони орієнтувалися на племінника Наполеона I — Луї Наполеона Бонапарта.

Тим часом король намагався опертися на великий капітал — банкірів та підприємців. Він не зважав на сваволю підприємців у ставленні до найманих робітників. Та поступово і великий капітал перейшов на бік опозиції. Загальне невдоволення збільшувалося і переросло в рух за виборчу реформу.

1. Між прихильниками яких історичних постатей розгорталося протистояння впродовж існування Липневої монархії у Франції? 2. Визначте, чи могли б за певних умов об'єднатися орлеаністи, легітимісти і бонапартисти. 3. Знайдіть в інтернеті зображення картини «Свобода, що веде народ» («Свобода на барикадах») французького художника Ежена Делакруа. Порівняйте її сюжет з однойменною картиною Жан-Віктора Шнетца. Дізнайтеся про історію та символіку цих полотен.

20.4. «Весна народів». Друга республіка. Імперія

«Молода Французька республіка розмірковує про самогубство», автор невідомий, 1848 р.

Спочатку вимоги за збільшення чисельності виборців проходили мирно, часто у вигляді «банкетної кампанії». Та вже 22 лютого 1848 р. почались антиурядові демонстрації, що переросли в Лютневу революцію. 24 лютого натовп рушив до королівського палацу у Тюїльрі. Луї Філіп зрікся влади і втік з Франції, а 25 лютого парламент оголосив про **Другу республіку**. Тимчасовий уряд розпустив парламент і оголосив амністію противникам Липневої монархії, скасував дворянські титули. Було оголошено про вибори до Установчих зборів на основі загального виборчого права. Голосувати могли чоловіки, яким виповнився 21 рік і які постійно проживали в певній місцевості більше 6 місяців. У результаті, кількість виборців зросла з 200 тисяч до 9 млн 300 тисяч.

4 липня 1848 р. було ухвалено Конституцію Другої республіки. Вона запроваджувала виборну посаду президента із широкими повноваженнями, терміном на 4 роки. 3 грудня 1848 р. **президентом** було обрано **Луї Наполеона Бонапарта**. Він поступово згортав усі демократичні реформи, частково відновлюючи закони часів Імперії, і фактично відмовився покинути свій пост після закінчення терміну, на який був обраний. 2 грудня 1851 р. Луї Наполеон Бонапарт здійснив державний переворот, розігнав парламент, а повстання республіканців жорстоко придушив. Багатьох із них відправили на каторгу.

«Чотири Наполеони», автор невідомий, 1858 р.

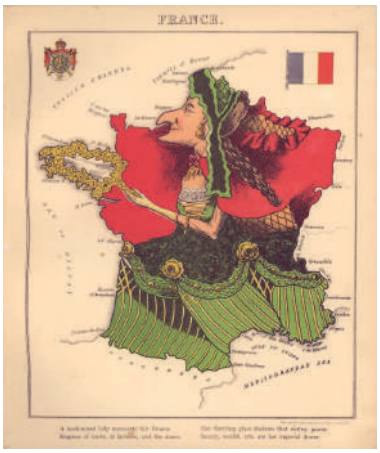

«Франція», художник Вільям Гарві, з ескізів 15-річної Ліліан Ланкастер, близько 1868 р.

У 1852 р. Луї Наполеон Бонапарт організував референдум (плебісцит), на якому французи підтримали його дії і погодилися на відновлення **Імперії.** 1 грудня 1852 р. його було оголошено імператором **Наполеоном III.**

1. Розгляньте карикатури. Як ви вважаєте, чому в 1848 р. молода Французька республіка розмірковувала про самогубство? Які зміни, що відбулися з Францією, відображає карикатура з ескіза Ліліан Ланкастер? 2. Розгляньте портрет-колаж чотирьох Наполеонів. За допомогою інтернету установіть тих, хто зображений на картині. Яку роль вони відіграли в історії Франції? 3. Згадайте хронологічні межі періоду Першої та Другої республік у Франції. Чому вони припинили існування?

Машина часу

«Пекельна машина та замах на французького короля». Щоб дізнатися про один із перших випадків тероризму у світі, ознайомтеся з інформацією за покликанням https://cutt.ly/irZcpGP4 чи QR-кодом.

1. Чому, на вашу думку, саме в час Липневої монархії на життя короля було скоєно чи не найбільшу кількість замахів?

Працюємо разом

Вправа «Інфографіка». Об'єднайтесь у пари чи групи. Створіть інфографіку про політичні режими Франції у 1814–1852 роках.

Корисна гра:

«Політичний розвиток Франції у першій половині XIX століття»

https://cutt.ly/0tQtkhUC

Перевірте себе

I **1.** Розташуйте події у хронологічній послідовності: Липнева революція; Хартія Луї XVIII; Реставрація імперії Наполеона III; зречення Луї XVIII. Створіть візуальний таймлайн: ключові політичні події з історії Франції 1814–1852 рр. Визначте періоди, коли Франція була монархією, республікою, імперією. **2.** Покажіть на карті основні центри революційних подій 1830 і 1848 років.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поміркуйте, чому у Франції за короткий період відбулася кількаразова зміна форм правління. Відповідь аргументуйте. **5.** Порівняйте погляди республіканців і монархістів на управління державою.

III **6. Вправа «Політичний спектр».** Створіть схему політичних ідей, поширених у французькому суспільстві першої половини XIX століття.

§ 21. Британський парламентаризм

Згадайте...

— який період в історії Англії називають «вікторіанською епохою».

Як ви розумієте... — поняття «парламентаризм», «виборче право»?

Чи знаєте ви, що...

— офіційно як назву держави словосполучення «Велика Британія» почали вживати з 1707 року, після об'єднання Англії та Шотландії;

— у 1801 році до Королівства Великої Британії приєдналося Королівство Ірландія, утворивши Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії, згодом більша частина Ірландії відокремилась, а сучасна назва Великої Британії — Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії?

21.1. Двопартійна система

На відміну від більшості країн Європи, політичний розвиток Великобританії в XIX ст. проходив порівняно мирно, еволюційно. Поступальний розвиток об'єднаного королівства відбувався завдяки парламентаризму. Саме він сприяв успішній модернізації країни.

У 1801 р. було утворено законодавчий орган — двопалатний парламент Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії. Верхня палата (Палата лордів) складалася із представників земельної аристократії — перів. Вони отримували свої місця в палаті у спадок. Палата лордів затверджувала законопроєкти, ухвалені нижньою палатою — Палатою громад (общин). Депутатів до неї обирали від графств та міст. Виконавча влада належала королю та призначеному парламентом уряду. Уряд формувала партія, яка перемагала на виборах до нижньої палати парламенту — Палати громад (общин). Прем'єр-міністром (главою уряду) ставав очільник цієї партії.

За владу боролися, як ви пам'ятаєте, два угрупування, що поступово перетворювалися на *політичні партії,* — **«торі»** та **«віги»**. Обидві назви склалися історично в ході політичної боротьби у XVIII ст. За однією із версій, ці назви дані політичними опонентами і є доволі образливими прізвиськами — «змовники» і «розбійники». «Торі» відстоювали інтереси великих землевласників та англіканського духовенства, від 1834 р. за ними закріпилася назва *Консервативна партія*. «Віги» взаємодіяли із новими дворянами, промисловцями та фінансистами, а за своїми політичними ідеями були близькі до французьких лібералів. Остаточно віги сформувалися у *Ліберальну партію* в 1859 р. Тривалий час «торі» перебували при владі, а «віги» перебували в опозиції. Між ними були й релігійні протиріччя. «Торі» були поміркованими англіканами, симпатизували католикам. Натомість «віги» більше схилялися до пуританів.

Тривалий час британська економіка розвивалася доволі динамічно. Велика Британія ставала світовим економічним лідером. Однак, отримані багатства розподілялися нерівномірно. Посилювалася соціальна диференціація в суспільстві — багаті ставали ще багатшими, а бідні — біднішими. Подолання гострих соціальних протиріч, проведення соціальних реформ покладалося на парламент. Водночас значна частина британського суспільства була позбавлена виборчих прав і не могла впливати на процес законотворення (із 20 мільйонів мешканців держави виборчі права мали лише 160 тисяч осіб). Кордони графств та кількість міст, які мали право обирати депутатів до парламенту, були визначені на початку XVIII ст., а то і раніше. Вони не відповідали демографічним, економічним та фінансовим реаліям початку XIX ст. Виникла ситуація, коли т. зв. «гнилі містечка», в яких залишилося 12–20 мешканців, обирали одного депутата до Палати громад, а нові промислові центри — Манчестер, Бірмінгем, де мешкали десятки, а то й сотні тисяч мешканців, не мали жодного представника в парламенті. У частині графств великі землевласники — лендлорди — впливали на процедуру голосування своїх орендарів землі — йоменів і просували до парламенту своїх «кишенькових» депутатів. Лендлорди активно втручалися і в роботу місцевих органів влади.

Зловживання «торі» владою ставали з кожним роком все очевиднішими. Після перемоги над Наполеоном I у 1815 р. англійський парламент, де домінували саме «торі», ухвалив «хлібні закони». Ними обмежувалося завезення зерна на Британські острови. Це дозволяло землевласникам підвищувати ціни на хліб. Лендлорди збагачувалися, а бідняки, особливо міські пролетарі не могли купити своїм дітям хліб. Парламент дозволив заарештовувати людей, яких запідозрили в зазіханні на приватну власність. Згодом — заборонив «підозрілі» мітинги та зібрання. За крадіжку товару з вітрини винного могли стратити.

Невдоволення в суспільстві наростало. 16 серпня 1819 р. у Манчестері влада розігнала за допомогою військових підрозділів

80-тисячний мітинг. 11 людей загинуло, а кілька сотень було поранено. Ці події увійшли в історію як «Бійня під Пітерлоо» (відбувалися на полі Святого Петра в день річниці битви під Ватерлоо). Та все ж «торі» були налякані розмахом протестів і змушені були іти на поступки. Було зменшено покарання за крадіжки їжі, робітникам дозволили створювати «тред-юніони» (профспілки) для захисту своїх інтересів.

«Бійня під Пітерлоо 16 серпня 1819 р.», гравюра Річарда Карлайла, 1819 р.

***1.** Візуалізуйте в схемі або таблиці порівняння політичних поглядів «торі» та «вігів». **2.** Як наявність так званих «гнилих містечок» ілюструвала недосконалість виборчої системи? **3.** Поясніть залежність між ухвалою «хлібних законів» та зростанням соціальної напруги в суспільстві.*

21.2. Парламентська (виборча) реформа 1832 р.

«Віги» наполягали на проведенні парламентської (виборчої) реформи — надання виборчих прав більшій кількості громадян. У 1831 р. вони запропонували відповідний законопроєкт — ліквідувати представництво низки «гнилих містечок», а натомість закріпити його за новими промисловими центрами. «Віги» пропонували надати виборчі права усім громадянам, що заробляють за рік понад 10 фунтів стерлінгів. Таких було близько 650 тисяч. Палата громад схвалила цей проєкт, а Палата лордів — відкинула.

Прихильники реформи скликали багатотисячні мітинги на підтримку реформи. Протести охопили Лондон, Ньюкасл, Бірмінгем. Побоюючись переростання протестів у революцію на зразок Липневої революції у Франції, Палата лордів **у 1832 р.** таки схвалила закон про **парламентську реформу**. 56 «гнилих містечок» втратили право мати депутатів у Палаті громад, ще 30 були змушені посилати лише по

одному депутату замість двох. Великі промислові міста отримали у парламенті своїх представників.

Парламентська реформа 1832 р. започаткувала серію політичних компромісів і сприяла посиленню ролі «вігів» у політичному житті Сполученого Королівства. «Торі» перейшли в опозицію. «Віги» ж у наступне десятиліття провели серію важливих реформ. Наприклад, відбулася реформа міського самоврядування. Усі городяни, які мали більше 21 року і платили податки, отримали право брати участь у виборах до міських рад.

У 1833 р. було ухвалено фабричний закон, який обмежував тривалість робочого дня для дітей на текстильних фабриках. Було запроваджено посади фабричних інспекторів, які мали наглядати за дотриманням цього закону. Того ж 1833 р. Великобританія першою із європейських держав заборонила рабство у своїх колоніях. Але загалом політика «вігів» була в інтересах банкірів та підприємців, ігнорувала потреби англійських робітників та селян.

Упродовж 1830–1840-х рр. у Великій Британії відбулося кілька економічних криз, що погіршували становище населення. Зростало безробіття, знижувалася зарплата робітників. У цей час «віги» висунули принципи «вільної торгівлі» — фритредерства, що мало здешевити їжу для населення. Частина із них стали прихильниками подання парламенту петиції чи «народної хартії».

«Сер Роберт Піль», художник Генрі Вільям Пікерсгілл, до 1875 р.

Під час правління «вігів» «торі» були змушені переглянути свої позиції. Їх лідер, **Роберт Піль**, у 1834 р. Тамвортським маніфестом закликав підтримувати позитивні зміни, виявляти недоліки системи державного управління, реагувати на справедливі скарги населення. Він вважав, що «торі» повинні бути не стільки захисниками лендлордів, скільки виступати проти непродуманих, поспішних реформ. Піль мав великий авторитет, адже свого часу провів успішну грошову реформу, законодавчо урегулював взаємини між підприємцями та профспілками. Його дії дозволили «торі» спочатку збільшити кількість своїх депутатів у парламенті, а в 1841 р. перемогти на виборах і сформувати свій уряд.

Тривалий час картопля була основною їжею бідняків. Масове поширення захворюваності картоплі в 1840-х рр. спричинило неврожай і голод, особливо в Ірландії. Роберт Піль у цих умовах скасував у 1846 р. «хлібні закони». Його при цьому підтримали більше депутати-«віги», ніж представники власної партії. Уряд Піля складався із талановитих міністрів Гладстона, Герберта, Кардвела і

проводив політику здешевлення вартості життя для незаможних верств населення. Він запровадив прогресивний податок на прибуток, коли бідніші платили менші податки, а багатші — більші. Було знижено тарифи на продовольчі товари, які завозилися із закордону, сировину для британської промисловості, скасовано податки на експорт промислових товарів. Дії уряду покращували економічну та соціальну ситуацію, зводили нанівець чартистський рух і дозволили Великій Британії уникнути революційних потрясінь. Далеко не всі консерватори підтримували політику Роберта Піля. Він був змушений подати у відставку й надалі був радником уряду «вігів», очолюваного В. Гладстоном. Прихильники Р. Піля спільно з «вігами» створили Ліберальну партію.

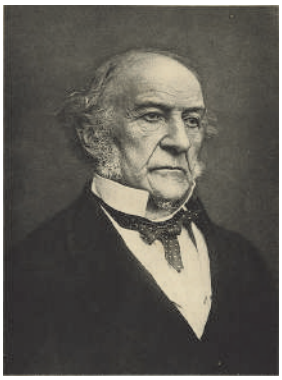

Вільям Гладстон, світлина, 1892 р.

Вільям Гладстон (1809 – 1898) розпочав свою політичну кар'єру як консерватор, але згодом став лідером Ліберальної партії, одним з найвпливовіших політиків XIX століття. Він чотири рази обіймав посаду прем'єр-міністра Великої Британії (1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894). Так званий «гладстонівський лібералізм» полягав у мінімальному втручанні держави в економіку, сприянні вільній торгівлі, зменшенні або скасуванні митних тарифів. Скорочення державних витрат сукупно зі зменшенням податків мало сприяти економічному зростанню. Значні зусилля було присвячено вирішенню ірландського питання.

1. Коли «віги» і «торі» стали офіційно консерваторами і лібералами? 2. Визначте причини, суть і наслідки парламентської реформи 1832 р. 3. Сформулюйте власне судження про політику Вільяма Гладстона.

21.3. Друга і третя виборчі реформи (1867 р., 1884 р.)

У **1867 р.** Ліберальна та Консервативна партії досягли політичного компромісу і погодилися на проведення парламентської реформи (другої). Було знижено майновий ценз, завдяки чому багато робітників отримали виборчі права, вперше запроваджувалося таємне голосування. У 1871 р. ліберальний уряд Вільяма Гладстона визнав законною діяльність профспілок, дозволив страйки, запровадив таємне голосування на виборах до парламенту. Знову ж таки, наступний уряд консерваторів задовольнив певні вимоги робітництва (увів 54-годинний робочий тиждень, обмежив дитячу працю, узаконив діяльність кооперативів тощо). Ліберали ж у 1884 р. продовжили реформи виборчої системи.

У 1884 р. було проведену *третю парламентську реформу* — ухвалено закон про народне представництво, за яким виборчі права отримали усі чоловіки віком від 21 року, що мали власне житло. Ще через рік було остаточно ліквідовано права «гнилих містечок», а вся країна була поділена на виборчі округи із рівною кількістю виборців. Завдяки тривалим реформам британська політична система стала демократичною. У 1886 р. на виборах голосували майже 6 мільйонів громадян. Вони обирали не лише депутатів парламенту, але і ради графств та міст. Британські політичні партії були змушені враховувати нові реалії, створювати мережу своїх партійних організацій на місцях, проводити виборчі кампанії, а в своїх діях прислухатися до потреб виборців.

1. Чому, на вашу думку, після парламентської реформи 1832 року назріла необхідність у проведенні нових виборчих реформ? 2. Що стало запорукою демократичності британської політичної системи? 3. Чи забезпечувала двопартійна політична система економічну та політичну стабільність?

Машина часу

«Вибори у XIX столітті». https://cutt.ly/0rZcszIL

Об'єднайтесь у пари чи групи та проаналізуйте матеріали онлайн-кейсів на сайті Парламенту Великої Британії у розділі «Реформування виборів» (на бажання, скористайтесь онлайн-перекладачем). Виконайте завдання.

Працюємо разом

Вправа «Інтерв'ю». У парах оберіть роль журналіста / журналістки та політика (відомого діяча «торі» або «вігів»). Проведіть інтерв'ю про ставлення політика до виборчої реформи.

Корисна гра:

«Політичний розвиток Англії в XIX ст.»
https://cutt.ly/EtQtlkJT

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть на скільки років раніше створено Консервативну партію, ніж Ліберальну. Назвіть роки виборчих реформ. **2.** Покажіть на карті місто, у котрому відбулася «Бійня під Пітерлоо».

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Охарактеризуйте структуру державної влади Великої Британії.

5. Порівняйте напрямки політичної діяльності «торі» та «вігів».

III **6. Вправа «Парламентаризм».** Поміркуйте та визначте короткострокові та довгострокові наслідки парламентських реформ у Великій Британії.

§ 22. Російська імперія: самодержавство і спроби реформ

Згадайте...

— коли проголошено Російську імперію;

— чи вдалося Росії модернізувати суспільство.

Як ви розумієте... — поняття «самодержавство», «реформа»?

Чи знаєте ви, що...

— російський імператор Олександр I був хрещеним батьком англійської королеви Вікторії; при хрещенні майбутня королева Великої Британії одержала два імені: Олександрина на честь хрещеного батька та Вікторія на честь матері;

— революція в Російській імперії розпочалась у січні 1905 року із розстрілу мирної маніфестації легальної організації «Збори російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга», яка мала намір передати Миколі II «Петицію про потреби робітників»; а завершилася 3 червня 1907 року маніфестом царя, яким через політичну кризу розпущено другу Думу?

22.1. Спроби реформування російського самодержавства на початку XIX ст.

У 1801 р. імператором Російської імперії став Олександр I, який прагнув модернізувати самодержавство. Він розпочав реформи під впливом Негласного комітету, до якого входили ліберальні діячі, такі як Ф. Лагарп, А. Чарторийський, В. Кочубей і М. Новосильцев. Вони скасували репресивні закони Павла I, відновили Жалувані грамоти Катерини II, оголосили амністію політв'язням, відкрили кордони та дозволили ввезення іноземних книг, щоб пожвавити суспільне життя.

У 1802 р. Олександр I замінив застарілу систему колегій Петра I на вісім міністерств: військове, морське, фінансів, освіти, іноземних справ, внутрішніх справ, юстиції та комерції. Кожен міністр отримав широкі повноваження, але ніс особисту відповідальність. Сенат перетворився на вищий судовий орган, контролюючи місцеву владу. У 1803–1804 рр. імператор запровадив нову систему освіти: селяни навчалися в приходських школах, городяни — в повітових училищах, а дворяни — у гімназіях. Країну поділили на шість навчальних округів, кожен із власним університетом.

Значну роль у реформах відіграв юрист М. Сперанський. У 1809 році він запропонував «План державного перетворення», який передбачав створення самоврядування (волосних, повітових і губернських дум) та парламенту — Державної думи. Влада мала ділитися на законодавчу (Дума), виконавчу (міністерства) та судову (Сенат). Суспільство поділялося на три стани: дворян, «середній стан» і «робочий народ» із обмеженими правами. Вибори до Думи мали бути чотириступеневими, доступними лише власникам майна.

У 1810 р. з'явилася Державна рада для підготовки законів, але через спротив дворян реформу Сенату не провели. Сперанського звинуватили у зраді й вислали геть зі столиці.

Після наполеонівських воєн ліберальне дворянство сподівалося на конституцію, але реакційна частина суспільства вважала реформи зайвими. Олександр I надав конституції Польщі та Фінляндії, покращив становище селян у Балтії, але відкинув «Статутну грамоту» М. Новосильцева 1820 р., посиливши цензуру та самодержавство.

Невдоволення самодержавством спонукало ліберальних дворян створювати таємні товариства. «Союз порятунку» (1816–1818) та «Союз благоденства» (1818–1821) виступали за обмеження самодержавства й скасування кріпацтва. У 1821–1822 роках виникли Північне товариство в Санкт-Петербурзі (М. Муравйов) та Південне в Тульчині, Україна (П. Пестель). Південне товариство в «Руській Правді» П. Пестеля пропонувало запровадити республіку, парламент (Народне віче) і скасування кріпацтва, але без прав для національних меншин. Північне товариство у «Конституції» М. Муравйова бачило Росію конституційною монархією з федерацією, включно з Чорноморською та Українською «державами».

14 грудня 1825 р., після смерті Олександра I, Північне товариство підняло повстання в Санкт-Петербурзі, вимагаючи конституції. Але план учасників повстання — «декабристів» — провалився, і Микола I розгромив бунтівників. У січні 1826 р. Південне товариство підняло на повстання Чернігівський полк, очолюваний С. Муравйовим-Апостолом, але зазнало поразки. Лідерів стратили, інших заслали до Сибіру чи на Кавказ на війну із місцевими народами.

Мовою історичного джерела

Витяги з проєкту «Конституції» Микити Муравйова, ймовірно до 14 грудня 1825 р.:

«1. Російський народ є вільний і незалежний, не є і не може належати ніякій особі і ніякій династії.

2. Джерелом верховної влади є народ, якому належить виняткове право ухвалювати рішення для себе.

10. Усі росіяни рівні перед законом.

13. Кріпацтво і рабство скасовуються…

14. Кожен має право висловлювати свої думки і почуття безборонно…

43. Законодавчо і виконавчо вся Росія складається з 13 держав, 2 областей і 368 уїздів чи повітів».

1. Які політичні зміни для Росії пропонувала «Конституція»?

2. Чому, на вашу думку, ідеї Муравйова вважалися небезпечними для самодержавної влади?

***1.** Визначте основні зміни, введені Олександром I. **2.** Чому, на вашу думку, реформаційні заходи наштовхнулися на опір дворянства? **3.** Чи вдалось «оновити» самодержавство Олександру I?*

22.2. Суспільні рухи в Росії середини XIX ст.

Микола I посилив самодержавство, створивши Третє відділення під керівництвом В. Бенкендорфа для проведення цензури, репресій, нагляду за політично ненадійними підданими. З ініціативи імператора у 1834 р. С. Уваровим було створено теорію «офіційної народності» (православ'я, самодержавство, народність), що виправдовувала кріпацтво. Опозиція — слов'янофіли (О. Хом'яков) і західники (П. Чаадаєв) — виступала за реформи, а радикали (В. Бєлінський, О. Герцен) схилялися до соціалізму та радикалізму.

У 1861 р. Олександр II скасував кріпацтво, але політична система залишилася незмінною. У відповідь радикально налаштовані молоді студенти Санкт-Петербурга і Москви об'єдналися в організацію «Земля і воля». Вони з 1874 р. почали «ходити в народ» — вести пропаганду серед селян із закликами на повстання проти царя. Їх стали називати «народниками». Але селяни ставилися до них із недовірою і були не готові до повстання, сподівалися, що цар їх врятує від несправедливості дворян-поміщиків.

Народники в 1870-х перейшли до індивідуального терору. Вони вбивали царських чиновників, губернаторів, поліцейських і жандармів. У цей час Олександр II дав доручення М. Лоріс-Мелікову приборкати народників. М. Лоріс-Меліков із завданням справився, але прагнув досягти певного порозуміння в суспільстві. Він сподівався на поступовий політичний розвиток країни. З його ініціативи було дещо ослаблено цензуру, велася підготовка конституції, яка мала сприяти перетворенню Росії на конституційну монархію. 1 березня 1881 р. Олександр II мав оголосити про ухвалення такої конституції, але був убитий народниками. Реорганізація державного управління була відкладена на тривалий час.

1. Як ви розумієте суть теорії «офіційної народності»? 2. Визначте напрямки діяльності народників. 3. Чому на імператора Олександра II, який скасував кріпацтво, вчинили замах народники? Вашу думку обґрунтуйте.

22.3. Політичні рухи в Російській імперії на початку XX ст.

На початку XX ст. Російська імперія переживала період гострих соціальних і політичних потрясінь. У відповідь на нові виклики почали з'являтися політичні партії. У 1902 р. виникла Партія соціалістів-революціонерів (есерів), яку очолили В. Чернов та О. Керенський. Продовжуючи традиції народників, есери здобули підтримку селян, виступаючи за соціалізацію землі — передачу її селянським громадам. Вони поєднували легальну політичну боротьбу з терористич-

ними актами проти царських чиновників, вважаючи це способом тиску на владу. Проте внутрішні розбіжності послаблювали їхній вплив.

У 1903 р. Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП) розкололася на більшовиків і меншовиків. Більшовики на чолі з В. Леніним закликали до революційного повалення самодержавства та встановлення диктатури пролетаріату, наполягаючи на створенні партії професійних революціонерів. Меншовики, очолювані Ю. Мартовим, виступали за поступові реформи, співпрацю з лібералами та ширше залучення мас до партійної діяльності. Обидві течії прагнули соціалізму, але їхні методи кардинально різнилися.

У 1905 р. сформувалася Конституційно-демократична партія (кадети) на чолі з П. Мілюковим. Об'єднуючи ліберальну інтелігенцію та буржуазію, кадети виступали за конституційну монархію, парламентську демократію та реформи, зокрема розв'язання аграрного питання через викуп поміщицьких земель для селян. Вони бачили майбутнє Росії в еволюційних змінах і співпраці з владою, що приваблювало освічені верстви суспільства.

Поразка в російсько-японській війні 1904–1905 рр., економічні проблеми, невдоволення селян та робітників спричинили початок революції 1905–1907 рр. Наляканий розмахом страйків, демонстрацій та інших проявів народних протестів, імператор Микола II 17 жовтня 1905 р. підписав Маніфест, який проголошував громадянські свободи — свободу слова, друку, зборів і совісті. Маніфест передбачав створення Державної думи як представницького органу з законодавчими функціями, куди обиралися депутати від різних верств населення. Проте самодержавство зберегло значний контроль, а повноваження Думи залишались обмеженими, що викликало невдоволення революціонерів і лібералів.

Після Маніфесту 17 жовтня з'явилась організація «Союз 17 жовтня», відома як октябристи, під керівництвом О. Гучкова та Д. Шипова. Ця партія підтримувала реформи Миколи II, виступаючи за конституційну монархію із сильною імператорською владою та поступові зміни. Октябристи представляли інтереси поміщиків і промисловців.

На противагу ліберальним і революційним силам, виникли чорносотенні організації, зокрема «Союз російського народу», очолюваний В. Пурішкевичем і О. Дубровіним. Чорносотенці відстоювали самодержавство, православ'я та російський націоналізм, категорично заперечуючи реформи. Вони влаштовували погроми проти євреїв і революціонерів, отримуючи підтримку від реакційних кіл і частини духовенства. Їхня діяльність поглиблювала суспільний розкол.

«Маніфестація 17 жовтня 1905 року», художник Ілля Ріпин, 1907–1911 рр.

Революція 1905–1907 рр. показала неспроможність самодержавства ігнорувати вимоги суспільства, але перші дві Державні думи виявилися надто опозиційними. У відповідь 3 червня 1907 р. Микола II видав новий виборчий закон, який обмежив представництво селян, робітників і неросійських народів у Думі. Цей «третьочервневий переворот» запровадив так звану «третьочервневу монархію». Нова система посилила вплив поміщиків і буржуазії, обмеживши повноваження Думи та громадянські свободи. Реформи прем'єр-міністра П. Столипіна, спрямовані на аграрну модернізацію та зміцнення селянського землеволодіння, стали основою цієї системи, але не змогли усунути глибокі соціальні суперечності.

Цей період продемонстрував боротьбу між прагненням до демократії та спробами зберегти самодержавство. Маніфест 17 жовтня та «третьочервнева монархія» стали компромісами, які не вирішили ключових проблем імперії, а лише відтермінували нові революційні потрясіння.

***1.** Назвіть політичні партії та організації, що виникли в Російській імперії. **2.** Визначте основні ідеї діяльності перших російських партій. **3.** Чи можна вважати революцію 1905–1907 років успішною? Відповідь аргументуйте.*

Вір, але перевір

«Столипінська краватка»

Післяреволюційний період у Російській імперії характеризувався посиленням політичного тиску та обмеженням прав і свобод, здобутих під час революції. Період реакції пов'язують з іменем прем'єр-міністра П. Столипіна. Для означення репресивних заходів цього часу часто використовують словосполучення «Столипінська краватка» як аналогію до петлі на шибениці. У серпні 1906 року уряд Петра Столипіна запровадив військово-польові суди, які розглядали справи

пограбування, напади на поліцейських і чиновників. За три роки роботи ці суди винесли понад 3 700 смертних вироків, що стало одним із символів епохи Столипіна.

Після розпуску II Державної думи 3 червня 1907 року, яка не погоджувалася на співпрацю з урядом Столипіна, заарештовано 37 її депутатів-соціал-демократів, частину з них засудили до каторги, інших заслали.

У січні 1910 року П. Столипін підписав розпорядження, яким забороняв реєструвати товариства та видавництва так званих «інородців», до яких було зараховано й українців. У Фінляндії було розпущено парламент, а російську мову зробили обов'язковою. Таким чином уряд Столипіна проводив курс на централізацію та зміцнення імперської влади, що часто супроводжувалося національними обмеженнями й репресіями.

Після вбивства П. Столипіна через два роки в Києві зведено пам'ятник прем'єр-міністру. Але в березні 1917 року, коли в Росії вже не існуватиме влади імператора, фігуру Петра Столипіна спочатку підвісять на символічній шибениці, а потім пам'ятник знесуть.

1. Поміркуйте, чому діяльність П. Столипіна мала неоднозначний характер. 2. Чи потрібно в наші дні демонтовувати пам'ятники імперських часів?

Працюємо разом

Вправа «Партійна палітра». Об'єднайтесь у пари чи групи. Створіть візуалізацію (інфографіку, колаж, постер) про програмні засади та лідерів російських партій початку XX століття.

Корисна гра:

«Російська імперія»
https://cutt.ly/ftQtzoHQ

Перевірте себе

I **1.** Розташуйте у хронологічній послідовності: діяльність «Союзу порятунку», вбивство Олександра II, створення Державної думи, повстання декабристів, початок діяльності народників. **2.** Покажіть на карті міста, в яких діяли Північне та Південне товариства.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Поясніть, чому ідеї «Конституції» М. Муравйова були прогресивними для свого часу.

5. Порівняйте бачення майбутнього Російської імперії різними політичними партіями.

III **6. Вправа «Есей».** Поміркуйте та напишіть есей на тему: «Чи можливо реформувати самодержавство?».

§ 23. Австро-Угорщина — дуалістична монархія

Згадайте...

— якими територіями в Європі володіли правителі династії Габсбургів;

— що таке конституційна монархія.

Як ви розумієте... — поняття «федерація», «національний рух»?

Чи знаєте ви, що...

— дуалістичною монархією називають державне правління, за якого разом із монархом правлять парламент і уряд, причому глава держави призначає та контролює урядовців, а також володіє правом вето на закони, ухвалені парламентарями; інше значення цього терміна — «двоєдина» держава;

— упродовж другої половини XIX – початку XX ст. депутатами австро-угорського парламенту постійно обирали українців: у верхній палаті (панів) засідали митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький, науковець Іван Горбачевський, педагог Олександр Барвінський, у нижній палаті (послів) з 1861 р. по 1906 р. — від 10 до 14 депутатів українського походження, після 1907 р. — до 32 осіб, а в 1910 р. віцепрезидентом палати послів обрали українця Юліана Романчука?

23.1. Перетворення Австрії в дуалістичну монархію

Австрійська імперія тривалий час відставала за рівнем свого політичного та економічного розвитку від Великої Британії та Франції. Габсбурги при цьому намагалися не допустити поширення передових ідей у своїй державі. Однак, суспільний прогрес зупинити не вдавалося. Особливо чітко це проявилося під час «Весни народів» 1848 р. Коли в жовтні того року вчергове загострилася ситуація у Відні, імператор Фердинанд I зрікся престолу на користь свого племінника **Франца Йосифа I (1848–1916)**. Молодий правитель розпустив австрійський рейхстаг і запровадив конституцію, яка проголошувала цілісність імперії. Використовуючи свій вплив, австрійська влада вміло маніпулювала на міжнаціональних протиріччях. Зокрема, хорватському князю Йосифу Єлачичу було доручено придушити угорське повстання, а чеському князю Альфреду Віндішгрецу — повстання німців у Відні. У 1851 р., коли ситуація в державі стабілізувалася, Франц Йосиф I скасував конституцію.

«Весна народів», однак, завдала відчутного удару імператорській владі. З одного боку, Австрійська імперія зазнала декількох військових поразок від Франції і **П'ємонту** — *невеликого князівства, з якого розпочалось об'єднання Італії*. Внаслідок цього було втрачено контроль над Ломбардією в Італії. Загальнонімецької першості активно домагалася Пруссія. (Річ у тім, що в Німецькому союзі, створеному 1815 р., Австрія числилася лише однією із 41 (згодом 35) його суб'єктів). Під натиском амбітного Берліна спокійний Відень

протистояти не міг і поступово втрачав позиції. Особливо перевага прусської армії стала відчутною в битві біля Садової — ця поразка 1866 р. й загальна невдача в семитижневій війні з пруссами ще дужче ослабили австрійців.

Зовнішні поразки посилювали зростання невдоволення в Угорщині. Щоб зберегти єдність держави, імператор був змушений іти на поступки угорській шляхті. У **1867 р.** було укладено австро-угорську угоду, за якою держава розділялася на дві частини (австрійську й угорську — кордон проходив по річці Лейта — **Цислейтанію** і **Транслейтанію**). **Франц Йосиф I** залишався імператором Австрії і проголошувався королем Угорщини. Угорському королівству було повернуто конституцію 1848 р., а Австрія отримала нову конституцію. Так виникла **Австро-Угорщина**, держава із конституційною монархією. Для обох частин діяло три спільних міністерства — військове, фінансів та іноземних справ. Спільною залишалися армія, прапор, фінансова система. Але в кожної з частин був власний парламент, уряд, законодавство. Виборчі права отримали 6–7% громадян. Голосування на виборах були відкритими. Тож на політичній мапі світу з'явилась **Австро-Угорщина**. «Переформатована» країна стала **дуалістичною (двоєдиною) монархією**, федерацією Австрії та Угорщини, гаслом якої слугували слова: «Неподільні й нерозлучні».

1. Охарактеризуйте зовнішньополітичне становище Австрії на середину XIX ст. 2. Визначте причини перетворення Австрії на дуалістичну монархію. 3. Як ви розумієте гасло Австро-Угорської імперії «Неподільні й нерозлучні»?

23.2. Австро-Угорщина у другій половині XIX – на початку XX ст.

Поступки, зроблені угорцям, спричинили зростання боротьби інших народів імперії за свої права. В результаті, Хорватія отримала автономію у складі Транслейтанії. Чеське населення Богемії, Моравії,

Сілезії та Лужиць вимагало об'єднання цих провінцій у єдине Чеське королівство і надання йому прав, ідентичних Угорському королівству. Чехи впродовж 1867–1868 рр. проводили на підтримку цієї ідеї багатотисячні демонстрації, страйки. Чеські депутати відмовлялися від роботи в австрійському парламенті.

Франц Йосиф I, світлина, 1892 р.

Франц Йосиф I поступово йшов на певні поступки. Було зменшено майновий ценз. Виборчі права отримала частина робітників та селян. Було збільшено кількість місць у парламенті для чеських депутатів. У землях, де проживало чеське населення, поряд із німецькою мовою у діловодстві запроваджувалася і чеська. Та на створення окремого Чеського королівства Франц Йосиф I так і не йшов. У державі продовжувалися конфлікти, часті зміни урядів. Найчастіше урядовцями ставали не представники політичних партій, а аристократи та чиновники. Соціальне законодавство не ухвалювалося, а виборчі права і далі були доволі обмежені. І вже на початку XX ст. більшість народів імперії вимагали ухвалення нового виборчого законодавства.

Франц Фердинанд і Софія фон Хотек, між 1904 і 1914 рр.

Загалом перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорщину не зменшило протиріч у державі, але породило багато нових конфліктів. Поступово в більшості провінцій наростало прагнення вийти зі складу імперії. Держава буквально трималася на авторитеті Франца Йосифа, армії, поліції та чиновницькому апараті.

Спадкоємець австрійського імператора, його племінник *кронпринц* **Франц Фердинанд** був одружений із чеською графинею Софією Хотек і добре усвідомлював національні вимоги чехів, поляків та інших народів імперії. Він запропонував план реорганізації держави на федерацію австро-німецьких, угорських та слов'янських земель. Але цей план викликав невдоволення серед усіх сторін, а особливо серед австрійських урядових кіл. Франц Фердинанд чудово розумів, що, незважаючи на показову стабільність, імперія поволі наближалася до краху, тому, ще не вступивши на трон, він прагнув реформувати її на зразок США. Та, на жаль, початок XX ст. не сприяв виваженим рішенням, поступкам і компромісам. То був період радикалізму, екстремізму і терору. *28 червня 1914 р.* в місті Сараєво активіст націоналістичної організації «Молода Боснія» *Гаврило Принцип* убив спадкоємця престолу Австро-Угорщини. Ця подія не

тільки стала приводом до початку Першої світової війни, а й назавжди змінила світ. У 1916 р. імператор Франц Йосиф I помер уві сні. А от епоха, яку він уособлював, відходила під страхітливий гуркіт Першої світової війни, захлинаючись людською кров'ю.

Австро-Угорщина. Етнічна карта. 1910 р.

1. Ознайомтеся з історичною мапою та визначте: а) межі проживання українців; б) етнічні групи, що населяли найбільші за площею регіони імперії. 2. Поміркуйте, чи відповідала етнічна структура Австро-Угорщини її поділу на Цислейтанію і Транслейтанію.

1. Які вимоги висували народи, що входили до складу Австро-Угорської імперії? 2. Визначте, які політичні реформи здійснено за правління Франца Йосифа I. 3. Яка роль Франца Йосифа I в утриманні цілісності імперії?

23.3. Господарський розвиток Австро-Угорської імперії

Революція 1848 р. ліквідувала панщину, принесла визволення селянам і певну вигоду аристократам. В Австрії землевласникам виплатили фактично дві третини зібраних відступних коштів — уже зменшену суму мали внести наполовину держава й самі селяни. Щоби уникнути кризи, використали спеціальні боргові облігації із

невисоким відсотком. Сплата відшкодування не надто вдарила по кишені селян австрійської частини монархії і цілком задовольняла землевласників, більшість з яких вклали отримані кошти в індустріальні чи фінансові підприємства. Частину грошей вклали також в осушення боліт — це збільшило площу орних земель.

Знищення панщини принесло селянам не тільки вигоду: багатьом бракувало ініціативи, інші не знали, що робити із землею. Невиважені продажі і надмірний поділ земельного спадку стали провісниками соціальних проблем. У другій половині XIX ст. австрійське селянство відчайдушно противилося ввезенню до країни дешевого угорського зерна. Однак, загроза надійшла з іншого боку — заокеанські країни почали ввозити свою продукцію. Від 1860-х років з Канади, США й Аргентини завозили зерно, з Південної Америки — м'ясні консерви. Навіть традиційне австрійське вівчарство зазнало труднощів через появу австралійського імпорту. Найважчим наприкінці XIX ст. стало становище селян з гірських районів, які вели жорстоку боротьбу за виживання. Через введення сучасних сільськогосподарських методів господарювання, використання машин, застосування штучних добрив та сучасних кормів селянину-горянину було складно конкурувати із «рівнинними» землевласниками (насамперед угорцями). Останні також активно наймали сезонних робітників — здебільшого словаків. Та врешті селянство підтримали державні структури. Авансові та кредитні каси Райфайзена, які почали з'являтися після 1890 р., стали надійною фінансовою опорою. До цих кредитних товариств долучилися й інші, зокрема селянські спілки. У цих організаціях обговорювали політичні події, освітні питання.

Розвиток сільського господарства зумовив появу нових галузей. Наприклад, розвинулася цукрова промисловість. Місцевий буряковий цукор виявився настільки дешевим, що повністю витіснив з ринку колоніальний тростиновий. На початку XX ст. австрійський цукор став найважливішим продуктом експорту Австро-Угорщини. Щоправда, цукровий буряк вирощували в Судетах у Чехії, де розташовувалися й головні підприємства цукрової індустрії. Переробка лісу стала основою для виробництва паперу із целюлози. Він користувався великим попитом, даючи змогу задовольнити потреби преси, школи, контор, видавництв та інших галузей промисловості.

Гірнича промисловість та залежна від неї важка індустрія розвивалися з середини XIX ст. надзвичайно активно. Від 1848 р. до 1904 р. загальний видобуток вугілля в монархії зріс у понад 38 разів! Однак, Австрія тут також перебувала в залежності від своїх внутрішніх колоній — Моравії та Сілезії. Завдяки американському капіталу відкривали нові шахти, прокладали залізниці. Вугілля, добуте в альпійських районах, не могло конкурувати із судетським ні

за якістю, ні за кількістю. Зважаючи на поступову електрифікацію, яку забезпечували саме теплові електростанції, посилився імпорт вугілля з Німеччини.

Якщо в першій половині XIX ст. видобуток залізної руди в альпійських регіонах був удвічі більший, аніж у Богемії, то на початку XX ст. ситуація змінилася. Чеські землі стали осердям промислового поступу. Поруч із розвитком хімічного виробництва це дало змогу досягати відчутних успіхів. Наприклад, на Адріатичній виставці у Відні 1913 р. вперше представили нержавіючу сталь. Незважаючи на низку специфічних умов, економіка Австро-Угорщини в останній чверті XIX – на початку XX ст. мала одні з кращих показників зростання в Європі, випереджаючи Російську та Османську імперії, нові держави Балканського півострова.

1. Охарактеризуйте розвиток сільського господарства у другій половині XIX ст. Із якими викликами зіткнулася ця традиційна галузь економіки? 2. Визначте регіони імперії, в яких інтенсивно розвивалася промисловість. 3. Чи можемо стверджувати, що розвиток економіки Австро-Угорської імперії мав колоніальний характер? Відповідь обґрунтуйте. 4. Попрацюйте з історичною мапою за покликанням https://cutt.ly/SrZcdlzA чи QR-кодом.

Працюємо разом

Вправа «Історична модель». Об'єднайтесь у пари чи групи. Самостійно створіть політичну модель «Австро-Угорщина після компромісу 1867 року: що змінилося?».

Корисна гра:

«Дуалістична імперія»

https://cutt.ly/TtQtvJpz

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років тому відбулося перетворення Австрії в дуалістичну імперію. Створіть хронологічну лінію політичного розвитку Австро-Угорщини. **2.** Покажіть на карті кордон між Цислейтанією і Транслейтанією. Назвіть слов'янські народи, що мешкали в межах Австро-Угорщини. Знайдіть регіони, де проживали чехи, і поясніть, чому саме вони активно вимагали автономії.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поясніть, чому Австро-Угорщина не перетворилася на федерацію. **5.** Поміркуйте, якими були переваги та недоліки дуалістичної системи для народів імперії.

III **6. Вправа «Політичні права».** Визначте, які права були надані народам імперії після компромісу 1867 року. Яких прав не вистачало? Чи можна назвати Австро-Угорщину демократією другої половини XIX ст.? Відповідь аргументуйте.

§ 24–25. Політико-правове становище українців у складі Російської та Австро-Угорської імперій

Згадайте...

— коли Австрійську імперію реформовано в Австро-Угорську;

— які терени сучасної України перебували в складі Російської, а які — у складі Австро-Угорської імперії.

Як ви розумієте... — поняття «дуалістична монархія», «автономія», «цензура», «парламентаризм»?

Чи знаєте ви, що...

— селянин Іван Капущак під час служби в армії вивчив німецьку мову, у 1848 р. був обраний до австрійського парламенту, пішки ходив із села Ляхівці повіту Богородчани на Станіславівщині до Відня, виступав на засіданнях Палати депутатів, вимагаючи скасувати панщину без жодних компенсацій поміщикам з боку селян; потім працював учителем, сільським писарем;

— Ілля Шраг (очолював Українську парламентську громаду в Державній думі Росії) народився в містечку Седнів Чернігівської губернії; його батько походив із Саксонії та служив лікарем у маєтку родини Лизогубів, а мати належала до дворян Колодкевичів; Ілля здобув юридичну освіту та був відомим у Чернігові адвокатом; селяни, інтереси яких йому часто доводилося захищати в суді, зверталися до нього в листах: «Коханий батьку!» або «Дорогий і рідний батьку українського народу»?

24–25.1. Українське політичне життя в Австро-Угорщині. Галицький крайовий сейм

Українці, розділені між двох імперій, перебували в різних політичних умовах, володіли різними політичними правами. При цьому ситуація в їхньому становищі могла відрізнятися навіть у різних регіонах у складі однієї з імперій.

Важливою складовою політичного життя українців у складі Австро-Угорської імперії була можливість їхньої участі у виборах та парламентському житті держави. Однак, Габсбурги вміло реалізували свою політику **«поділяй і володарюй»**. Українські етнічні землі у складі Австро-Угорщини перебували у складі трьох провінцій — *Галичини, Буковини та Угорського королівства*. Якщо в перших двох (вони були у складі австрійської частини дуалістичної монархії — *Цислейтанії*) українців, нехай в обмеженій кількості, але обирали в регіональні парламенти — Галицький та Буковинський сейми, то в Угорському королівстві (*Транслейтанії*) вони не мали можливості участі в місцевому законотворенні. В усіх трьох частинах українці були доволі обмеженими у правах. Крім австрійського гніту, вони зазнавали ще й польського, румунського та угорського. Оскільки серед українців переважали селяни (частка інтелігенції — переважно греко-католицького духовенства, міщан та дрібноземельної шляхти —

була мізерною), їхнє представництво в парламенті і місцевих сеймах було малочисельним, і далеко не завжди це були українці. Іноді це були представники урядової адміністрації, польські чи румунські шляхтичі. Українські депутати не завжди були (особливо на перших етапах функціонування парламенту та місцевих сеймів) готові до законотворчої роботи. Вони не знали німецької мови, не розуміли суті питань, довго вникали у процедуру ухвалення законів. Але вони вчилися і проявляли велику наполегливість у відстоюванні своїх прав.

Поступово серед українських депутатів почали домінувати священники, згодом появилися юристи — адвокати, нотаріуси, які вже встигли закінчити гімназію чи навіть університет і проводили парламентську діяльність надзвичайно компетентно.

Парламентом **Цислейтанії** була **Державна рада**. Вона складалася з Палати панів та Палати депутатів. Конституція 1867 р. дозволяла Державній раді вирішувати питання у фінансово-господарській, військово-оборонній, медичній, судовій та адміністративній сферах. Вона ж закріплювала низку питань за крайовими сеймами. З 1907 р. право обирати депутатів отримали всі чоловіки віком від 24 років, які проживали у своїй громаді не менше року (в такий спосіб позбавляли виборчих прав робітників, які часто змінювали місце проживання у пошуках роботи). Цей же виборчий закон запроваджував 70 виборчих округів. У них теоретично могли обрати 27 українських депутатів.

Австрійська влада побоювалася тотального домінування польської шляхти у Галичині, румунських резешів на Буковині, і тому в низці випадків підтримувала українських кандидатів у депутати, загравала з українськими селянами-виборцями. Так, губернатор Галичини Франц Стадіон був обраний до парламенту українськими виборцями. Деякий час він намагався організувати українських депутатів у єдиний організм. З іншого боку, австрійська влада у Відні і місцева галицька адміністрація на місцях вдавалися до різних маніпуляцій і зловживань. Зокрема, виборчі округи було сформовано нерівномірно. У результаті, 1 український депутат представляв інтереси 114 тисяч людей, а 1 польський — 53 тисяч. На Буковині були схожі зловживання. На 1 мандат припадало 60 тисяч українців, 46 тисяч румунів і 40 тисяч німців і євреїв.

Окрім Державної ради, українські депутати брали активну участь у засіданнях Галицького та Буковинського крайових сеймів. Галицький сейм налічував 150 депутатів. З них 9 були *вірилістами* — ставали депутатами за те, що обіймали певну посаду — наприклад, ректора університету. Ще 141 депутата обирали в чотирьох куріях — групах виборців: 1) великі землевласники; 2) міські підприємці та торговці; 3) селяни; 4) представники міст. У Буковинському сеймі засідали 63 депутати, з них 2 були вірилісти (ректор Чернівецького університету та митрополит), а решта також обиралися в 4 куріях. Право обирати мали лише чоловіки старші 30 років, які сплачували щороку певну суму податків (лише 10% населення провінції).

Будинок Буковинського крайового сейму, світлина, автор Йозеф Горовіц, 1899 р.

Будинок Галицького крайового сейму, поштівка, поч. XX ст.

Вибори до сеймів, як і до парламенту Австро-Угорщини, проходили непросто. У 1895 р. на виборах до Галицького сейму, а в 1897 р. на виборах до Палати депутатів відбувалися побиття і вбивства поліцією українських виборців, арешти, розгони демонстрацій. Австрійська влада та великі землевласники на місцях часто свідомо руйнували виборчі кампанії прогресивних українських кандидатів. Наприклад, вони тричі завадили на виборах І. Франку.

Українських депутатів було найбільше обрано в 1861 р. — 49, а далі на різних виборах обирали від 15 до 30 осіб.

Зала засідань Галицького крайового сейму, світлина, 1899–1903 рр.

Українські посли до Галицького сейму в 1860-х рр.

Найбільшими успіхами українців Австро-Угорщини були закон про виборчу реформу 1907 р., яким збільшувалася кількість українських депутатів у Галицькому сеймі, а також сеймова угода 1814 р., за якою не тільки вчергове збільшувалося українське представництво у сеймі, але і планувалося створення українського університету у Львові, розширення мережі гімназій з українською мовою викладання, надання державою фінансової підтримки українським кооперативам. Однак, зазначену домовленість виконати не вдалося через початок Першої світової війни.

Загалом політичне життя українців в Австро-Угорській імперії характеризувалося обмеженими можливостями участі у виборах і парламентаризмі через куріальну виборчу систему, майновий ценз та національний гніт з боку австрійської влади, а також польської, румунської чи угорської еліт.

Вір, але перевір

*У 1861 р. **Галицький сейм** делегував до парламенту 13 українців, а в 1867 р. — лише 3, у 1873 р. — 14, 1879 р. — 3. У 1907 р. до парламенту Австро-Угорщини було обрано 32 українці (27 від Галичини і 5 від Буковини), а в 1911 р. — 31. **Буковинський сейм** також збирався з 1861 р. Перші українські депутати були до нього обрані лише в 1891 р. Їм належало 3–6 місць із 30, а пізніше — з 63. Тривалий час у Буковинському сеймі домінували румунські аристократи. З 1903 р. українські депутати входили до «Вільнодумного союзу» разом із прогресивними румунськими, німецькими та єврейськими депутатами. Одним із ініціаторів утворення союзу був українець Микола Василько. Напередодні Першої світової війни у Буковинському сеймі працювали 5 українських депутатів переважно національно-демократичної орієнтації. Ще з 1848 р. українські політичні діячі висунули програму об'єднання всіх українських земель Австро-Угорщини у складі єдиної провінції — коронного краю.*

На першому етапі планувалося розділити коронний край Галичини і Лодомерії на дві частини — українську (східна) і польську (західна). Так само українці прагнули розділити коронний край Буковину на українську (північна) і румунську (південна) частини. Комітати, заселені українцями у складі Угорського королівства, також мали бути виділені в окрему адміністративну одиницю. На наступному етапі українські землі мали увійти до єдиного коронного краю із широкою автономією — власним сеймом, законодавством. У перспективі цей коронний край на третьому етапі мав здобути незалежність. А потім він мав об'єднатися з українськими землями, що мали здобути незалежність від Російської імперії, у соборну українську державу. Над реалізацією цієї програми українці працювали аж до січня 1919 р. — коли відбулася Злука УНР та ЗУНР.

1. Які основні перешкоди стояли перед українськими політиками у процесі виборів і парламентської роботи? 2. Проаналізуйте програму об'єднання усіх українських земель Австро-Угорщини у складі єдиної провінції.

1. У яких українських провінціях Австро-Угорщини створено регіональні парламенти? Визначте особливості політичного становища українців Закарпаття. 2. Скільки депутатів налічували Галицький та Буковинський сейми? Скільки з них були вірилістами? 3. Які зміни у виборчому праві були запроваджені в 1907 році? Як це вплинуло на участь українців у виборах?

Вір, але перевір

«Відомий кандидат»

«А я не шкодую. Ніяка праця не пропадає даремно! Це ж була праця з народом. Це цвіт, який дасть плоди», *— відповів своїй дружині Іван Франко після чергової невдалої передвиборчої кампанії. Загалом він балотувався в депутати до Віденського*

парламенту в 1895, 1897 і 1898 роках. Під час першої спроби виборці тернопільської округи віддали голоси на користь графа Пінінського. У 1897 році на окрузі Перемишль-Дрогобич Франковим суперником став заступник секретаря Галицького сейму шляхтич Вітовт Левицький. До того ж місцева влада всіляко перешкоджала проведенню передвиборчих зустрічей І. Франка. У 1898 році Франко втретє балотувався на додаткових виборах в окрузі Тернопіль–Збараж–Скалат — і знову поразка! Щоразу йому до перемоги не вистачало кілька десятків голосів.

1. Коли Іван Франко брав участь у виборах в Австро-Угорській імперії?
2. Самостійно дізнайтеся, чому І. Франку так і не вдалося досягнути успіху під час виборів.

24–25.2. Політичне становище підросійських українців

Політико-правове становище українців Російської імперії впродовж XIX ст. зазнавало певних змін, пов'язаних із еволюцією самодержавства та різними підходами до вирішення національного питання. За словами українсько-канадського історика Мирослава Шкандрія, російські правлячі кола залежно від поточної ситуації могли розглядати українців як «малоросів» — партнерів у будівництві імперії; як ворогів — «мазепинців», чи інертну колонізовану масу — «хохлів». Деякий час Російська імперія терпіла «лояльний» український патріотизм як можливий прояв російської ідентичності (українська мова і культура трактувалися як архаїчні, застарілі форми російської мови і культури), потім як один із важелів протидії польським повстанням.

Тоді російська імперська влада розглядала українців через призму *«теорії офіційної народності»*, сформульованої в 1830-х рр. міністром освіти С. Уваровим. Ця теорія ґрунтувалася на трьох принципах: православ'я, самодержавство і народність. Українці, як і інші неросійські народи, мали бути асимільовані в єдину «російську народність», а їхня мова та культура вважалися другорядними або архаїчними. Передбачалося здійснення певних кроків зі зближення української та російської ідентичності. Одним із елементів такого зближення стала ліквідація греко-католицької церкви на Правобережній Україні згідно рішень Полоцького собору 1839 р. Дещо раніше православним було передано 60 греко-католицьких монастирів, у т. ч. Почаївську лавру. Також греко-католикам заборонили переходити на римо-католицьку віру. Вони могли перейти лише у православ'я. Тих священників і монахів, які відмовлялися від цього, піддавали гонінням та репресіям. На їхнє місце переводили лояльних до російського самодержавства православних духівників. Вже в 1874 р. аналогічним чином на православ'я було переведено греко-католицькі парафії Холмської губернії. Український національний рух у Російській імперії еволюціонував від діяльності окремих інтелектуалів до організованої культурно-просвітницької та громадсько-політичної роботи.

Тарас Шевченко (автопортрет, 1847 р.)

У 1846 році в Києві було створено **Кирило-Мефодіївське товариство** — першу організацію, яка намагалася систематизувати ідеї українського національного відродження. Воно складалося з молодих інтелігентів, таких як **Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко** та інші, які орієнтувалися на приклади чеських, польських і словацьких будителів. Ці слов'янські діячі пропагували ідеї національної культури, освіти та єдності, що надихнуло українців на подібну діяльність. Товариство було невеликим (лише 12 учасників), але їхня діяльність мала значний вплив. Вони прагнули культурного відродження українців, популяризації української мови, літератури та історії, а також мріяли про скасування кріпацтва й утворення федеративного союзу слов'янських народів із широкими правами для українців. Українські діячі намагались усвідомити, чим український народ відрізняється від сусідів — поляків і росіян.

Братчики протиставляли демократичність українського народу російському деспотизму та польському аристократизму. Програмні документи товариства містили ідеї слов'янської єдності, демократичних реформ і ліквідації самодержавства. Кирило-мефодіївці акцентували увагу на назвах «Україна» та «український народ» і всіляко їх популяризували у своїх публіцистичних та художніх творах. («Книга буття українського народу» М. Костомарова; «Повість про український народ», «Україна» П. Куліша та ін.). Однак у 1847 р. товариство було викрите російською владою. Учасників заарештували і покарали. Т. Шевченка покарали найсуворіше, за його вірші, спрямовані проти самодержавства, відправивши на заслання. Попри розгром, ідеї Кирило-Мефодіївського товариства стали основою для подальшого розвитку українського руху, надихаючи наступні покоління на боротьбу за національні права.

Монета «175 років створення Кирило-Мефодіївського товариства», 2020 р.

Після поразки Російської імперії у Кримській війні та смерті Миколи I виникли умови для відновлення й активізації українських діячів. У 1856–1859 рр. український рух перейшов до більш організованої форми — створення громад, напівлегальних об'єднань

української інтелігенції. Ці гуртки однодумців спочатку зосереджувалися на культурно-освітній діяльності, але поступово набували громадсько-політичного характеру. Перші громади з'явилися в 1859 році в Києві та Полтаві, а згодом — у Харкові, Одесі, Санкт-Петербурзі, Чернігові та інших містах. До їхнього складу входили молоді інтелігенти, які прагнули просвітити українське населення, популяризувати рідну мову й культуру та протистояти русифікації. Були серед них і колишні учасники Кирило-Мефодіївського товариства, які змогли повернутися із заслань. Усі вони продовжили утверджувати ідеї про окремішність українського народу. М. Костомаров у праці **«Дві Руські народності»** підкреслював, що Південна Русь (Україна) пройшла зовсім інший історичний шлях, ніж Північна Русь (Московщина), що в Україні була традиція і князів, і гетьманів обирати, а в Московщині влада була завжди деспотична.

Мовою історичного джерела

Микола Костомаров, «Дві Руські народності»:

«…Жінка у великоруських піснях рідко коли виростає до свого людського ідеалу; рідко коли краса її підноситься понад матерію; рідко коли почуття закохання може шанувати в жінці що иншого, крім тілесної краси; рідко коли пісня нагадує про високі прикмети й повагу жіночої душі. Українська жінка в поезії українського народа, змальована такою духово-прегарною, що й у самому свойому упадку виявляє поетично свою чисту натуру й соромиться свого пониження. В забавних піснях, у жартівливих різько зазначується супротивність української й великоруської натури. В українських таких піснях виробляється краса слова й вислову, досягає правдивої мистецькости; людська натура, відпочиваючи, не вдовольняється простою забавкою, а визнає потребу надати їй таку прегарну форму, щоб не тільки бавила, а ще й підносила душу; веселість бажає обгорнути її стихіями краси, освятити думкою. Навпаки, у великоруських піснях такої катеґорії визначається тільки прямування втомленої прозаїчною працею натури — побавитися абичим на годинку, не ворушачи мізку, не займаючи серця, не рушаючи фантазії. Такі пісні у великорусів існують не самі ради себе, а ради побічної декорації иншої, чисто матеріяльної втіхи, й тому частенько доходять до цинізму».

«Поляки й Українці це ніби дві близькі вітки, котрі розвилися цілком супротивно; одні зростили в собі й уґрунтували основи панства, другі — мужицтва, або, висловлюючись загально принятими словами: Поляки — народ глибоко аристократичний, Українці — глибоко демократичний».

1. Чим відрізняються «забавні» та «жартівливі» пісні в українській та великоруській культурах? 2. Що, на думку автора, є метою великоруських пісень цієї категорії? 3. Які дві протилежні риси української та польської натур виділяє автор у другій частині тексту?

У **1863 р.**, під час чергового польського повстання, міністр внутрішніх справ Російської імперії Петро Валуєв видав циркуляр, який став одним із перших офіційних документів, спрямованих проти українофілів та хлопоманів, на придушення української культури та мови. **Валуєвський циркуляр** проголошував, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може», а українська мова є лише діалектом російської. Документ забороняв друкування

україномовних книг, за винятком художньої літератури, а також використання української мови у школах і офіційних установах. Він мав перешкодити українському рухові із заняття малого числа інтелектуалів на масове явище.

Мовою історичного джерела

Циркуляр міністра внутрішніх справ П. А. Валуєва Київському, Московському і Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р.:

«…Давно вже тривають суперечки в нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури. Приводом до цих суперечок служили твори деяких письменників, які відзначалися більш чи менш примітним талантом або своєю оригінальністю. Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру внаслідок чисто політичних обставин, що ніяк не стосуються власне літературних зацікавлень. Колишні твори малоросійською мовою були розраховані лише на освічені верстви південної Росії, нині ж прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічених, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, за видання книжок для початкового читання, букварів, граматик, географій і т. ін. Серед подібних діячів траплялось немало осіб, на злочинні дії яких були заведені слідчі справи особливою комісією.

У С.-Петербурзі дехто навіть збирає пожертви на видання дешевих книг південноросійською говіркою. Багато цих книг надійшли вже на розгляд до С.-Петербурзького цензурного комітету. Чимала кількість таких самих книг подані і до Київського цензурного комітету. Цей останній має особливі застереження щодо дозволу на згадані видання, беручи до уваги такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноросійською мовою і вживання в училищах малоросійської мови ніде не дозволено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не вирішене, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, що часто висловлюється в пресі. Вони досить обґрунтовано доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя їх, вживане простолюдом, є нічим іншим, як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі; що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж те наріччя, яке вигадують для них деякі малороси, і особливо поляки, — так звана українська мова. Особам того гуртка, який силкується доводити протилежне, більшість самих малоросів докоряє сепаратистськими задумами, ворожими до Росії і згубними для Малоросії.

Явище це тим більш прикре і заслуговує на увагу, що воно збігається з політичними задумами поляків, і чи не їм завдячує своєю появою, судячи з рукописів, які надходили до цензури, і з того, що більша частина малоросійських творів насправді надходить від поляків. Нарешті, і київський генерал-губернатор вбачає небезпечним і шкідливим випуск у світ перекладу на малоросійську мову Нового Заповіту, який нині перебуває на розгляді духовної цензури.

Беручи до уваги, з одного боку, нинішній тривожний стан суспільства, збуреного політичними подіями, а з іншого боку, беручи до уваги, що питання про навчання грамотності місцевими говірками не отримало ще остаточного вирішення в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, аж до майбутнього розгляду [даного питання] міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, надати

розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропуск же книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити.

Це розпорядження було подане на найвищий розгляд царя імператора і Його Величність зволив надати йому своє монарше схвалення».

1. Які інтереси та страхи російського уряду стоять за аргументами проти «малоросійської» мови? 2. Наскільки, на вашу думку, твердження про те, що «більшість самих малоросів» обурюється ідеєю окремої мови, може відповідати дійсності? Обґрунтуйте свою відповідь.

Наприкінці 1874 р. члени Київської громади (про діяльність громад ви довідаєтесь у наступному розділі), сподіваючись на лібералізм Олександра II, надіслали до Санкт-Петербурга меморандум, у якому повідомляли, що українці хочуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі». Така активність викликала невдоволення царської влади. Було створено спеціальну комісію для підготовки «засобів боротьби з українофільською діяльністю». У результаті її рекомендацій у травні 1876 р. Південно-західну філію (відділ) Російського географічного товариства було заборонено, а М. Драгоманову та П. Чубинському заборонено проживати на території України.

18 травня **1876 р.** Олександр II у м. Бад-Емс підписав указ, яким забороняв використання української мови, а також ввезення до Російської імперії книг українською мовою із Австро-Угорщини. Також було заборонено видання «Київського телеграфа».

Мовою історичного джерела

Висновки
Особливого Нарадчого Комітету для припинення українофільської пропаганди після виправлення відповідно до зауважень, зроблених Олександром II 18 травня в м. Емсі:

«З метою припинення небезпечної, з державного погляду, діяльності українофілів, вважалося б за доцільне прийняти надалі, до окремого розпорядження, такі заходи:

а) По Міністерству внутрішніх справ.

Не дозволяти ввезення в межі імперії, без спеціального на те дозволу Головного Управління у справах друку, будь-яких книг, виданих за кордоном на малоруській говірці.

Заборонити в імперії друкування на тій же говірці будь-яких оригінальних творів або перекладів, за винятком історичних пам'яток, але з умовою, що й ці останні, якщо вони належать до усної народної творчості (такі як пісні, казки, прислів'я), видавалися без відхилення від загальноруської орфографії (тобто не друкувалися так званою «кулішівкою»).

Примітка I. Цей захід був би лише розширенням Найвищого наказу від 3 липня 1863 року, яким дозволялося друкувати на малоруській говірці лише твори, що належать до красного письменства, тоді як друк книг на тій же говірці духовного змісту, навчальних або призначених для початкового читання було наказано призупинити.

Примітка II. Зберігаючи силу зазначеного вище Найвищого наказу, можна було б

дозволити друк на малоруській говірці, крім історичних пам'яток, також творів красного письменства, але за умови дотримання в них загальноруської орфографії та надання дозволу лише після розгляду рукописів Головним Управлінням у справах друку.

Заборонити також усі сценічні вистави, тексти до нот і публічні читання на тій же говірці (оскільки вони наразі мають характер українофільських маніфестацій).

Підтримати газету «Слово», що видається в Галичині в напрямку, ворожому українофільському, призначивши їй хоча б невелику, але постійну субсидію, без якої вона не може існувати і буде змушена припинитися (українофільський орган у Галичині, газета «Правда», ворожа загалом російським інтересам, видається за значної підтримки поляків).

Заборонити газету «Київський телеграф» на тій підставі, що її номінальний редактор Снєжко-Блоцький сліпий на обидва ока і не може брати жодної участі в редакції, якою постійно й довільно керують особи, запрошені видавницею Гогоцькою з кола людей, що належать до найбільш неблагонадійного напрямку.

б) По Міністерству народної освіти.

Посилити нагляд з боку місцевого навчального начальства, щоб не допускати в початкових школах викладання будь-яких предметів на малоруській говірці.

Очистити бібліотеки всіх нижчих і середніх училищ у малоруських губерніях від книг і брошур, заборонених пунктом 2 цього проєкту.

Звернути серйозну увагу на склад викладачів у навчальних округах Харківському, Київському та Одеському, вимагаючи від опікунів цих округів іменного списку викладачів із позначкою про благонадійність кожного щодо українофільських тенденцій, а тих, хто позначений як неблагонадійний або сумнівний, перевести до великоросійських губерній, замінивши їх уродженцями цих губерній.

На майбутнє покласти вибір осіб на викладацькі посади в зазначених округах, з урахуванням їхньої благонадійності, на сувору відповідальність тих, хто пропонує їх призначення, причому ця відповідальність має бути не лише на папері, а й на ділі.

Примітка I. Існують два Найвищі накази покійного Государя Миколи Павловича, не скасовані Верховною владою, а тому чинні й нині, які покладали на найсуворішу відповідальність опікунів округів і взагалі навчального начальства не терпіти в навчальних закладах осіб із неблагонадійними поглядами не лише серед викладачів, а й серед учнів. Корисно було б нагадати про них.

Примітка II. Вважалося б корисним прийняти за загальне правило призначати викладачами в навчальні заклади Харківського, Київського та Одеського округів переважно великоросів, а малоросів розподіляти по навчальних закладах.

Закрити на невизначений термін Київське Відділення Імператорського Географічного товариства (подібно до того, як у 1860-х роках було закрито Політико-економічний комітет при Статистичному відділенні) і дозволити його повторне відкриття лише за клопотанням місцевого генерал-губернатора, але з остаточним усуненням осіб, які хоч трохи сумнівні у своєму чисто-російському спрямуванні.

в) По III Відділенню Власної Його Імператорської Величності Канцелярії.

Негайно вислати з краю Драгоманова та Чубинського як невиправних і безумовно небезпечних у цьому регіоні агітаторів».

1. Які основні положення містив цей документ? 2. Наскільки руйнівним, на ваш погляд, був вплив Емського указу на українську культуру?

Після вбивства російськими народниками 1 березня 1881 р. російського імператора Олександра II (бомбу виготовив М. Кибальчич) репресії проти українських діячів посилилися. Київська громада була змушена пристосовуватися до нових реалій. У 1882 р. вона почала

видавати російською мовою часопис «Київська старовина» (друкувався до 1907 р.), активно збирала й опрацьовувала словники та хрестоматії.

Певною поступкою став дозвіл на постановку українських вистав. Але наголос мав бути на танцях, співах, комічних сценах. У результаті виникли десятки українських театральних колективів-труп. Серед них особливо виділявся театр братів Тобілевичів (Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський). Їхні вистави «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» та інші, попри імперські заборони, продовжували справу українського національного відродження, що переходило в нову політичну стадію свого розвитку.

1. Як вплинула «теорія офіційної народності» на становище українців у Російській імперії? 2. Проаналізуйте Валуєвський циркуляр. Які обмеження для використання української мови ним вводилися? 3. Порівняйте зміст Валуєвського циркуляра та Емського указу.

24–25.3. «Українське питання» у Державній думі Російської імперії

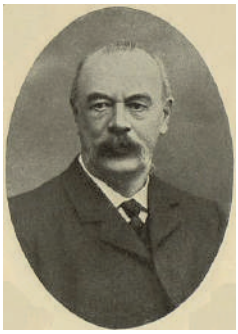

Ілля Шраг, світлина, 1906 р.

Поразка Російської імперії у війні з Японією в 1904–1905 рр. спричинила в січні 1905 р. початок масових протестів, що швидко переросли в заворушення, а згодом у революцію. 9 січня 1905 р. у Санкт-Петербурзі розстріляли мирну демонстрацію. Далі протести охопили всю державу. На території України масово проходили селянські заворушення. В Одесі в червні 1905 р. відбулося повстання матросів на панцернику «Потьомкін». 17 жовтня 1905 р. імператор Микола II видав маніфест, за яким держава ставала конституційною монархією. Парламент мав складатися із двох палат — **Державної ради** та **Державної думи**. Половину депутатів верхньої палати призначав імператор, а іншу половину обирали у 5 куріях (духовенство, губернські дворянські збори, академія наук та університети, купці вищих гільдій, сейм Фінляндії). Державна рада всіляко намагалася зберегти існуючі порядки, загальмувати перетворення, які пропонувала утвердити Державна дума.

Порядок виборів до Державної думи визначав окремий закон. Усі виборці були поділені на 4 курії: землевласників, міську, селянську та робітничу. Для виборців 3 і 4 курій вибори проходили в 4 етапи. Це дозволяло суттєво зменшити кількість депутатів від селян, які становили майже половину виборців і більшу частину українського народу.

У першій Державній думі було створено **Українську парламентську громаду**. До неї увійшли 45 депутатів із 102 обраних на території України. Очолював цю громаду адвокат **Ілля Шраг**.

Політична програма цієї парламентської групи передбачала надання автономії Україні. Декларацію із цією програмою для громади підготував Михайло Грушевський.

Та перша Дума змогла пропрацювати лише 72 дні. Її депутати запропонували значні демократичні перетворення, наприклад — ліквідацію поміщицького землеволодіння, що викликало невдоволення імператора. Під приводом, що парламент не заспокоює народні протести, а провокує їх, Микола II 3 червня 1907 р. розігнав Думу. У наступних Думах українське представництво було суттєво ослаблене. Та все ж і в другій Думі була **Українська трудова громада (УТГ)**. Вона видавала часопис **«Рідна справа — Думські вісті»**. УТГ домагалася автономії України, розширення прав органів місцевого самоврядування, викладання у школах України українською мовою, поширення української мови в судах, церкві, створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах Києва, Харкова та Одеси, підготовки вчителів української мови в семінаріях.

Російський імператор не змирився зі зменшенням свого впливу в державі. Він послідовно розпустив і другу, і третю Думи. У кожній наступній українське представництво зменшувалося. Однак, період 1905–1907 рр. позначився для українців низкою позитивних змін. Маніфест 17 жовтня скасував дію Валуєвського циркуляра та Емського указу, легалізував діяльність українських політичних партій.

Євген Чикаленко, світлина, 1907 р.

У 1905 р. появилася перша в Російській імперії україномовна газета **«Хлібороб»**, а наступного, 1906 р. за фінансової підтримки **Євгена Чикаленка** почала виходити газета **«Рада»**. Було надруковано повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка. З 1906 р. на Наддніпрянщині почали виникати освітні товариства **«Просвіта»** — в Одесі, Катеринославі, Житомирі, Києві, Чернігові. Через заборони царської адміністрації не вдалося відкрити «Просвіту» в Полтаві та Харкові. Натомість у Харкові на аналогічних засадах вдалося створити Українське літературно-етнографічне товариство імені Квітки-Основ'яненка, що виконувало ті ж функції, що й «Просвіта». Частина товариств була закрита в 1911 р. під час наступу царської реакції, і змогли відновити свою роботу лише в 1917 р. У низці регіонів україномовні видання, пресу вдавалося поширювати через українські кооперативні організації.

Мовою історичного джерела

Йоган Коль про народ Малоросії: «…Якщо одного дня колосальна Російська імперія розпадеться на частини, нема сумнівів, що Малороси створять свою незалежну державу. У них є власна мова, свої власні історичні спогади. Їх національний оплот, так би мовити, складає сільська знать, з якої досі виникає великий політичний рух...

...Неприязнь народу Малоросії до народу Великоросії така, що може бути названа справедливо національною ненавистю, і це почуття скоріше посилилось, ніж послабло з XVIII сторіччя, коли країна була анексована Московською імперією. Малорос і сьогодні більше симпатизує більше поляку, ніж московиту.

До цього підпорядкування усі малороси були вільними людьми, а кріпацтво, стверджують вони, їм не було відомо. Це росіяни кинули половину народу у рабство.

У російському сенсі цього слова, народ Малоросії має дуже мало патріотизму, тому що не виказує тої сліпої відданості імператорам, яка так характерна для московитів».

Фрагменти книги Йогана Коля «Росія. Петербург, Москва, Харків, Рига, Одеса. Середина імперії», 1841 рік.

1. Як автор характеризує відносини між українським народом та росіянами? 2. Як, на думку автора, трактують поняття «патріотизм» росіяни?

1. Назвіть громадські організації, що виникли в Російській імперії. 2. Визначте основні ідеї діяльності перших російських партій. 3. Чи можна вважати революцію 1905–1907 років успішною? Відповідь аргументуйте.

Працюємо разом

Вправа «Порівнюємо». У парах чи групах порівняйте українське представництво в австрійському парламенті та Державній думі за критеріями: кількість; склад; основні питання, що порушували українські депутати в кожному з парламентів; результати діяльності. Форму візуалізації (інфографіка, порівняльна таблиця, колаж) оберіть самостійно.

Корисна гра:

«Політико-правове становище українців у складі Російської та Австро-Угорської імперій»

https://cutt.ly/OtQtbMk4

Перевірте себе

I **1.** Розташуйте у хронологічній послідовності: діяльність Української парламентської громади в Державній думі, введення в дію Емського указу, виборча реформа в Австро-Угорщині, запровадження Валуєвського циркуляра, Маніфест 17 жовтня. **2.** Покажіть на карті українські міста, в яких діяли регіональні парламенти.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поясніть, чому досвід парламентської діяльності українців у XIX – на початку XX століття був важливим етапом на шляху до відновлення власної держави. **5.** Порівняйте зміст Валуєвського циркуляра та Емського указу.

III **6. Вправа «Міркуємо».** Поміркуйте, як впливали майновий ценз і куріальна система на участь громадян у виборах. Чому навіть мізерне представництво в парламенті було важливим для українського суспільства?

STEM-кейс до розділу 3 «Державно-політичний устрій Європи в XIX столітті»

Конституція Франції 1791 р.

- Знайдіть в інтернет-просторі текст Конституції Франції 1791 р. (або опрацюйте англомовний текст за покликанням https://cutt.ly/dtmGtFtG або QR-кодом; якщо потрібно, скористайтесь онлайн-перекладачем);
- Відшукайте пункти, що визначають поділ влади у Франції (законодавча, виконавча).
- Побудуйте схему державної влади за Конституцією 1791 року у вигляді блок-діаграми (можете використати графічний редактор).
- Порахуйте кількість представників у виборній палаті та оцініть їхню пропорцію по відношенню до кількості населення (приблизна кількість населення Франції в 1791 році — 25–26 млн осіб).
- Напишіть короткий висновок про переваги та обмеження цієї системи влади.
- Поміркуйте, яке історичне значення має преамбула до Конституції.

Графічний аналіз виборчих реформ Англії (1832–1884 рр.)

- Пригадайте основні зміни, запроваджені виборчими реформами 1832, 1867, 1884 років. Огляньте оцифровані оригінали цих документів на сайті Парламенту Великої Британії за покликанням https://cutt.ly/CtmV2hKV або QR-кодом.
- Побудуйте простий лінійний графік зростання виборчого права в Англії (за кількістю виборців) у період Реформаторських актів, використовуючи статистичні дані: із 14 млн населення Англії та Уельсу на початку XIX ст. правом голосу користувалося 300000 осіб, тобто ледь більше 2,1 відсотка. У 1830 році — 435000 осіб, 1832 році — 652000, 1867 році — 1370 000, 1884 році — 2500000.
- Проаналізуйте темп зростання. Порівняйте дані вашого графіка із діаграмою зростання частки виборців. Визначте, у скільки разів зросла кількість виборців на початку XXI ст. порівняно з початком XIX ст.

Відсоток зареєстрованих голосів населення на загальних виборах, 1832-2010 рр.

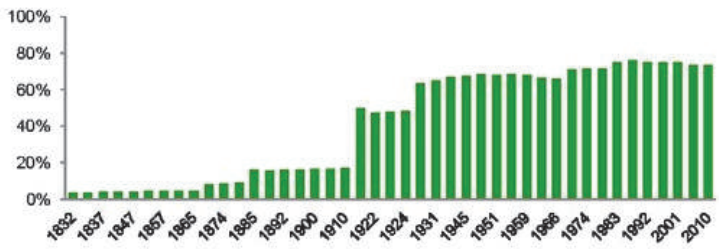

. **Між двох імперій: українські землі в XIX ст.**

- Користуючись картою «Україна у складі двох імперій», розподіліть у таблиці назви українських губерній та коронних країв за їхньою державною приналежністю.

● Визначте географічні координати центрів адміністративних одиниць за допомогою цифрових карт. Обчисліть площу кожної адміністративної одиниці. Порівняйте площі: де українці мали найбільше території? Дані занесіть у таблицю.

Алгоритм обчислення:

– Визначте масштаб карти. Наприклад, масштаб 1:100000 означає, що 1 см на карті дорівнює 1 км у реальності.

– Виміряйте за допомогою лінійки розміри адміністративної одиниці на карті (довжина та ширина).

– Якщо територія має складну форму, розбийте її на геометричні фігури (прямокутники, трикутники, трапеції).

– Переведіть виміри в реальні одиниці, помноживши отримані значення на значення масштабу.

● Обчисліть площу територій, використовуючи формули площі фігур, на які схожі контури територіальних одиниць:

S прямокутника = a • b, де a — довжина, b — ширина;

S трикутника = 1/2a*h, де a — сторона трикутника, h — висота, до неї проведена;

S трапеції = (a+b)/2•h, де a, b — бічні сторони трапеції, h — висота.

Додайте площі всіх адміністративних частин.

Австро-Угорська імперія		**Російська імперія**	
Назва адміністративної одиниці	Площа	Назва адміністративної одиниці	Площа
Загальна площа		**Загальна площа**	

- Узагальніть правовий статус українців у різних імперіях.

Для цього складіть Exel-таблицю порівняння прав українців у Російській імперії та Австро-Угорщині в XIX ст. Визначте критерії для порівняння: освіта, мова, свобода преси, політичні права тощо. Для кожної імперії опишіть рівень обмежень / дозволів (низький, середній, високий). Сформуйте висновки.

Інтегруємо! Історія поза історією
Розділ 3 «Зеркало»

Сатиричне «Зеркало»

«Зеркало» — це ілюстрований гумористично-сатиричний журнал, який виходив у Львові двічі на місяць упродовж кількох періодів:

- **1882–1883 років,**
- **1886 рік,**
- **1889–1893 років,**
- **1906–1908 років.**

У 1883–1885 роках журнал виходив під назвою «Нове зеркало». У журналі публікували сатиричні статті на політичну, соціальну та економічну тематику, інформацію про актуальні події, пов'язані з міжнаціональними стосунками, а також матеріали про виборчі махінації. Іван Франко під псевдонімом Мирон у 1882–1885 рр. публікував у «Зеркалі» свої твори: «Воронізація», «Дрогобицька філантропія», «Сучасний літопис», «Пані Февросія».

Число 2. Львовъ 15. Сѣчня 1882. Рокъ I.

ЗЕРКАЛО

Мученики вѣры.

(Оригиналъ русскимъ портретамъ въ Галичинѣ.)

На престолѣ инквизиторъ,
Подъ престоломъ вѣры —
Вежда стѣны, а на стенахъ
Мученики вѣры.

Турокъ вяже: „Я за Тебе,
Аллагъ, умираю
И рай за мучеництво
Чаю-дожидаю“.

Жидъ вязане до Егоны
Меки полошини —
Онъ безконечный, що на лоно
Лише Авраама.

Кальвинъ гине, надѣючись
Нового Сіону;
А Гусситъ, що й богъ вездѣ
Коло Бога трону.

Всѣ за нетину умираютъ
И поютъ: „Осаннa!“
Панѣтъ Будгаетъ спокойно
Жде своей Нирваны.

А старенькій инквизиторъ
Подпившись — конця
И съ душею то послѣдне
Слово вагоняя:

„Двайцеть тысячь богохулôвъ
Згладилъ я съ поверхни...
Несадилъ ни одеснуя
Милостивый Боже!“

И кто-жь правъ? скажеть: чи Турокъ,
Чи Жидъ, чи Гусита,
Чи Кальвинъ, чи Будгаета,
Чи той инквизиторъ?

Розмыслайте Галичане!
Руки ни подайте
И съ непогрѣшимѣсть власну
Больше не уповайте!

А покаяньте що рôзнитъ насъ;
Плекайте, що вище —
Бо йде судъ, а той на гробѣ
Нашôвъ ганьбовъ лише!

Сторінка з журналу «Зеркало», 1882 р., світлина

- Прочитайте поезію І. Франка «Воронізація», опубліковану 1 вересня 1882 р. в № 17 журналу «Зеркало».

Раз ворони у сусідстві
Із сороками жили,
Густо-часто в горі-бідстві
Одні другим в поміч йшли;
Та в домашні власні діла
Одні одним не встрявали,
Аж зла доля захотіла,
На забій свариться стали.
Бач, навкучило воронам,
Що сороки все цокочуть,
Що говорять острим тоном,
В чорне вбратися не хочуть,
Що хвости довжезні носять
І вертяться так чепурно,
Де їх просять і не просять,
От, звичайно, некультурно!

«Ви на нас глядіть, — казали, —
Ми в культурі вище вас,
Чорні фраки повдягали,
Крячем звільна раз по раз.
От і вам пора в культурі
Наперед вже потішаться,
То значить: до нас подібним
Стати — воронізуватися!»
Мудра рада, та дурнії
Ті сороки — ані руш!
І ворони взріли ту ж,
Що й зовсім нема надії.
«Га, не хочуть просвічаться
Менші сестри добровільно,
Ми їх змусимо насильно
Зараз воронізуватися!»

Отже ж, в пориві любови
Й братства принялися вскок
До просвіти та обнови
Непросвітних тих сорок.
Ще ж їх те муляло трохи,
Що тоті ліси та пущі,
Де гніздилися сороки,
Були більші, кращі, гущі.
І поперли всі юрбою
Нести світ воронізації,
Хоч би боєм і війною,
Хоч би кривдою й без рації.

Без опіки й охорони
Власні гнізда полишали.
А вам звісно, що зискали
За той час оті ворони?
Правда, пір'я із сорок
Вискубли чимало таки,
Та культури і на крок
Не поперли чорні фраки.
А зате шуліки й кані
Власні гнізда їх напали,
Яйця їх повипивали,
Діти з'їли на снідання…

- Поміркуйте, які сторінки із політичного життя українців Австро-Угорщини змальовує автор.
- Як ви розумієте у Франка слово «воронізуватися»?

Прочитайте фрагменти з твору І. Франка «Сучасний літопис» за 1884 рік — тексту, що у формі псевдолітопису описує тогочасні політичні події в Галичині, особливо вибори до Галицького сейму.

5 січня
Вибори до рад повітових ідуть.
О радуйся, Русе, від днеся!
Коли скрізь ляхи нам по лобі дадуть,
То «Русская рада» проснеся.
15 лютого
О, радість! Із Відня по праці важкій
Вертаються руськії люде,
Несуть для попівства три міхи надій
І дірочку: «Якось-то буде».
20 лютого
Вам честь, молодії алюмни* брати,
Що встали за правду так сміло.
О, щоб святе знам'я: «Все з правдою йти!»
Повік перед вами ясніло!
**алюмни — учні семінарії.*
21 лютого
Ви нам доказали, що чей не повік
Тяжке будем двигать ярмо ми.
Що й в нас між людьми ще знайдесь чоловік,
Що на сервілізм не вмремо ми.
Епілог лютому
Сей місяць тому переступний, ба днесь
Свій звичай переступить
Ц. к. прокуратор і нумер отсесь
Нам «Зеркала» не злупить.

31 марта
Хоч то не моя річ, щоб я ся волік
До вас, мов за жебрами в хату,
Та все ж пригадаю: скінчився чверть рік,
І час відновить передплату.
22 цвітня
Гей, Хруню Микито*, де ж ти ся подів?
Проспав ковбаси й оковиту!
Таж чуй, «patryotnik» кричить, аж упрів:
«Сто ринських за Хруня Микиту!»
Нема десь Микити, зле справи стоять
Панів шовіністів гербових, —
Повіт за повітом все хлопи валять
У виборах до рад повітових.
23 цвітня
«Я тут! — у сокальській кричить стороні
Микита. — Тут добре сидіти,
Зробив тут, що міг, але ж годі мені
На всі розірваться повіти.
Тож справте, панове, на кождий повіт
Микиту й водіте на шнурку!
Я в Сокалі вам допоміг на шість літ,
А відси вандрую аж в Турку».

**Хрунь Микита — узагальнений образ українця, що за гроші продав свій голос на виборах. Образ Микити Хруня часто зустрічався на сторінках журналу «Зеркало».*

Май

Пролог

Проспав, пропустив літописець свій час
Чи там пронедужав украдком,
Та, Господу слава, іде і без нас
Історія св*о*їм порядком.
А хоч би собі і в могилу поляг
Сей ваш літописець украдком,
Народ буде сіять, орать по полях,
І світ піде своїм порядком.
Хоч нібито й ми до істор'ї щось-десь
Своєї вкладаєм роботи,
Та буде й без нас та істор'я, як днесь,
Орати, збирати й молоти.

10 червня

Нас милує Бог. Щоб гріхи наші змить,
Знать, за єзуїтів мольбами
Шле дощ, шле потопу. Бурлить і шумить
Безмірная повінь полями.

12 червня

«Ратунку! Ратунку!» — мільйони кричать.
Газети кричать: «Регуляц'ї!»
Ось з Відня три тисячі гроший імчать:
«Рятуйся сам, краю, з руйнації!»

Закінчення

І знов за перо літописець бере,
Ще раз, коби хоч не послідний,
Співати про горе та лихо старе,
Що точить організм наш рідний.
Хоч в серці у нього тоска і печаль,
Нехай хоч уста засміються;
Поки «Зеркала» сього не присне кришталь,
Най наші в нім хиби відб'ються.

- На основі тексту визначте, які ознаки літописного стилю використав Франко. Чому автор обрав саме такий жанр для сатири?
- Встановіть зв'язки між глузливо поданими подіями у творі Франка та реальними історичними явищами.
- Які моменти з політичного життя Австро-Угорщини висміюються у творі?

Журнал «Зеркало» мав періодичні рубрики:

- «Послідни вісти» — актуальні новини;
- «Вісти политични» — політичні огляди;
- «Чабарашки» — короткі сатиричні дописи.

- Об'єднайтесь у пари або групи, напишіть власний матеріал для цих рубрик, використовуючи інформацію про політичне життя підавстрійських українців і засоби сатири та гумору.
- На бажання, для оформлення рубрик створіть власні карикатури.

Підсумок до розділу 3 «Державно-політичний устрій»

Дата	Подія / процес
1814–1830 рр.	Реставрація Бурбонів у Франції.
1825 р.	Спроба військового перевороту в Росії.
1830 р. (липень)	Липнева революція у Франції.
1832 р.	Перша парламентська реформа у Великій Британії (розширення виборчого права).
1848 р. (лютий)	«Весна народів» і проголошення Другої республіки у Франції.
1852 р.	Реставрація імперії у Франції (Наполеон III).
1863 р.	Валуєвський циркуляр (заборона українського шкільництва та релігійної літератури в Росії).
1867 р.	Утворення Австро-Угорської імперії.
1867 р.	Друга парламентська реформа у Великій Британії (значне розширення виборчого права).
1870 р.	Проголошення Третьої республіки у Франції.
1876 р.	Емський указ (заборона в Росії українського книгодрукування та публічного вживання мови).
1884 р.	Третя парламентська реформа у Великій Британії (виборче право для сільських робітників).
1893 р.	Створення Лейбористської партії у Великій Британії.
1905 р. (січень)	Початок Першої російської революції.
1905 р. (жовтень)	Маніфест 17 жовтня (запровадження Державної думи, часткові політичні свободи).
1907 р.	Виборча реформа в Австро-Угорщині (загальне виборче право для чоловіків).
1906–1917 рр.	Діяльність Української парламентської громади у Державній думі Росії.
1911 р.	Акт про парламент (обмеження влади Палати лордів) у Великій Британії.

Шляхи модернізації

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ (еволюційний шлях)	РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ (реформи згори / революції)
Конституційна монархія, парламентаризм	Самодержавство, відсутність реальної конституції до 1905 р.
Двопартійна система («торі» / «віги»), парламентські реформи	Царські укази, реакція на поразки (Кримська війна, революція 1905 р.)
Поступове розширення виборчого права (1832, 1867, 1884)	Надання прав лише після революційного тиску (Державна дума, 1905 р.)

Політико-правове становище українців: два вектори

НАДДНІПРЯНЩИНА (Російська імперія)	СПІЛЬНЕ	ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА (Австро-Угорщина)
Самодержавство. Відсутність конституції до 1905 р.	Відсутність власної державності	Конституційна монархія, парламентаризм
Заборона української мови в публічній сфері (Емський указ, Валуєвський циркуляр)	Підпорядкування імперським інтересам	Легальна діяльність політичних партій, громадських організацій
Українська парламентська громада (Державна дума, 1906–1917)	Боротьба за права та національне визнання	Українські депутати в Райхсраті (парламенті) та крайових сеймах
Мета: автономія у складі Російської імперії (після 1905 р.)	Формування національної еліти (інтелігенції)	**Мета:** автономія Східної Галичини

Австро-Угорщина — дуалістична монархія

ОБЄДНУЮЧІ ФАКТОРИ

Імператор (Франц Йосиф I) Спільний монарх

Спільні міністерства (зовнішні справи, військо, фінанси)

ЦИСЛЕЙТАНІЯ (Австрія): крайові сейми, парламент (Райхсрат)

ТРАНСЛЕЙТАНІЯ (Угорщина): парламент (Державні збори), окремий уряд

Створення держави, що задовольнила австрійську та угорську еліти, але посилила національну боротьбу слов'янських народів (чехів, українців, поляків) за рівноправність

РОЗДІЛ 4

УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

§ 26. Німеччина та Італія — від роздробленості до «світової політики»

Згадайте...

— які держави існували на території Італії в Ранньомодерну епоху; які італійські землі потрапили під контроль Австрії за результатами Віденського конгресу;

— які чинники перешкоджали об'єднанню німецьких земель.

Як ви розумієте... — поняття «Рейхстаг», «канцлер»?

Чи знаєте ви, що...

— спершу столицею об'єднаної Італії було місто Турин, згодом — Флоренція, а з 1871 року — Рим;

— у 1888 році відомий філософ Гартман, за дорученням німецького канцлера Бісмарка, розробив план щодо майбутнього Росії: згідно з цим планом, Російська імперія мала розпастися на три окремі держави, одна з яких — Київське королівство?

26.1. Об'єднання Італії

Тривалий час Італія була роздроблена на численні державні утворення. Окремі з них — Генуезька, Венеційська республіки — були доволі успішними, інші, навпаки, перебували під впливом могутніших сусідів. Італійські держави мали власні закони, гроші, системи мір і ваг, свої кордони і митниці. Під час наполеонівських воєн значну частину Італії захопили французькі війська. Але Наполеон не прагнув об'єднати Італію, натомість розділив італійські землі на кілька адміністративних одиниць, у кожній з яких була своя система влади.

Важливим результатом наполеонівського керівництва стали законодавчі і соціальні зміни. Вплив італійських шляхтичів і духовенства ослаб. Відбувалося збідніння селян, які втрачали землю, змушені були орендувати її в аристократів чи найматися на поденні роботи. Зубожілі селяни, рятуючись від голоду, мігрували в пошуках роботи в міста, наймалися переважно на текстильні фабрики. Однак, італійська економіка, обмежена численними кордонами, розвивалася повільно і не могла забезпечити всіх бажаючих достойним заробітком.

Ви вже знаєте, що в 1807–1810 рр. у різних місцях Апеннінського півострова почали виникати таємні революційні товариства *карбонаріїв* (від італійського *carbonaro* — «вугілля»). Крім вуглекопів, до таких товариств належали і городяни, інтелігенти. Товариства карбонаріїв за своїми організаційними принципами нагадували масонські ложі. Головною метою «вуглярів» було досягти об'єднання Італії. Більшість карбонаріїв виступали за те, щоб у майбутньому Італія була конституційною монархією.

Після Віденського конгресу 1815 р. Італія залишалася роз'єднаною, а головною перепоною до єдності була Австрійська імперія. Вона окупувала значну частину північно-східної Італії, періодично захоплюючи на нетривалий час інші італійські регіони і нещадно переслідуючи карбонаріїв.

Важливу роль в італійському соборницькому русі відіграв **Джузеппе Мадзіні**. Він у молодому віці вступив до карбонаріїв, був талановитим юристом, письменником, громадським діячем. Мадзіні створив організацію **«Молода Італія»**, що боролася «з народом і для народу» за об'єднання Італії і звільнення її від австрійського панування. Він же видавав кілька газет, що популяризували ідеї італійської єдності. Мадзіні вважав, що кожна нація в Європі повинна мати власну державу, а всі європейські народи повинні жити в рівності і братерстві.

Важливим етапом для об'єднання Італії стала революція 1848 р. Італійці піднялися на повстання проти австрійців. Було проголошено республіки у Венеції та Римі. Мадзіні прибув до Рима, де провів низку реформ. Його ідеалом була побудова нової держави у вигляді республіки, але проти цього виступали впливові аристократичні італійські родини, і після поразки революції Мадзіні був змушений втікати з Італії і більшу частину життя провів у вигнанні. Римська республіка була ліквідована французькими військами. Після тривалої облоги із суходолу і моря здалася австрійцям і Венеційська республіка.

«Італія», художник Вільям Гарві, з ескізів 15-річної Ліліан Ланкастер, 1869 р.

Усі спроби «Молодої Італії» підняти повстання на Сицилії, в Ломбардії завершилися поразкою. Учасники цієї організації були змушені відмовитися від ідеї побудови республіки і стали шукати союзу із прихильниками конституційної монархії.

Із кількох державних італійських утворень на той час виділялося **Сардинське королівство** зі столицею в Турині. До його складу входила провінція **П'ємонт**, яка відіграла одну із найважливіших ролей в італійському національному відродженні. Деякий час тут панувала абсолютистська монархія, але 4 березня 1848 р. король Карл-Альберт, побоюючись революції, видав конституцію. Навколо цього монарха гуртувалися прихильники єдиної Італії. Було сформовано перший ліберальний уряд і скликано парламент Сардинського королівства. Конституція забезпечувала рівність громадян перед законом, гарантувала право свободи зібрань, вільної

преси, виборчі права. Парламент складався із Сенату (призначався королем) і Палати депутатів (обиралася виборцями). Суддів також призначав король.

Карл-Альберт скористався революцією в сусідніх країнах для того, щоб приєднати до своїх володінь Ломбардію з містом Міланом. Саме Карл-Альберт виступив із закликом зупинити втручання великих держав у внутрішньоіталійські справи: «Італія це зробить сама».

І хоча ці успіхи були нетривкі, справу Карла-Альберта продовжив його син **Віктор Емануїл II**, що став королем улітку 1849 р. Важливу роль при його дворі відігравав граф **Камілло Бенсо Кавур**. Він тривалий час співпрацював із Мадзіні, за свій кошт видавав газету **«Рісорджименто»** («Відродження»), в якій закликав правителів італійських держав об'єднатися для боротьби проти Австрії. За назвою газети так почали називати увесь рух. Кавур після поразки революції 1848 р. прийшов до висновку, що об'єднання Італії можливе лише за підтримки великих держав, здатних розгромити Австрійську імперію. Центром об'єднання країни мало стати Сардинське королівство. На думку Кавура, усі італійці — аристократи, ліберали, революціонери — повинні об'єднатися заради єдиної держави.

Кавур зберіг у Сардинському королівстві конституцію, на посаді керівника уряду вміло домовлявся і з королем, і з парламентом, заохочував розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі. У П'ємонті активно будувалися залізниці, дороги, канали, порти. Сардинське королівство стало найбільш розвинутою частиною Італії. Економічне зростання дозволило посилити укріплення, збільшити та переозброїти армію.

Уряд Сардинського королівства заручився підтримкою Франції. Між країнами було укладено угоду про спільні дії проти Австрії. У квітні 1859 р. австрійська армія вторглася у Сардинське королівство. 4 червня 1859 р. австрійську армію було розбито італійцями та французами біля Мадженто, а 24 червня — у **битві біля Сольферіно**.

Машина часу

«Битва під Сольферіно».

Битва під Сольферіно була особливо жорстокою. З обох боків було поранено чи загинуло до 40 тисяч воїнів. Багато поранених помирали від нестачі медичної допомоги. Свідком наслідків битви став швейцарець Жан Анрі Дюнан. Він був вражений видовищем тисяч помираючих людей і намагався організувати допомогу пораненим і постраждалим. Для цього він організував цивільне населення, закупив за свої кошти значну кількість медикаментів та обладнання, намагався створити польові лікарні. Під гаслом «Усі брати» переконав французів звільнити австрійських лікарів і домігся надання медичної допомоги всім учасникам битви — французам, італійцям, австрійцям. Згодом він повернувся до Швейцарії і написав книгу «Спогади про Сольферіно». Він

стверджував, що потрібна нейтральна організація для надання допомоги пораненим солдатам. 17 лютого 1863 р. з його ініціативи було створено Міжнародний комітет Червоного Хреста. Згодом він запропонував ідеї створення світової бібліотеки. Окремі пропозиції Дюнана щодо збереження пам'яток світової культури було реалізовано в діяльності ЮНЕСКО.

1. Яку допомогу пораненим організував Жан Анрі Дюнан після битви під Сольферіно? 2. Чому, на вашу думку, Дюнан виступав за створення нейтральної організації для допомоги пораненим? 3. Чому дії однієї людини змогли мати такий великий вплив на розвиток міжнародних гуманітарних організацій?

«Битва при Сольферіно», художник Карло Боссолі, 1859 р.

Австрійці почали відступати. По всій Італії прокотилася хвиля антиавстрійських повстань. Та несподівано Наполеон III уклав із Австрійською імперією мирну угоду. Ломбардію було остаточно приєднано до Сардинського королівства. Кавур тим часом сприяв повстанню в Тоскані, Пармі і Модені. Звідти було вигнано австрійських ставлеників, а на референдумах місцеве населення проголосувало за об'єднання із Сардинським королівством. Щоб Наполеон III погодився на таке розширення, Кавуру довелося віддати Франції Савою та Ніццу.

Найважче було приєднати до єдиної держави Неаполітанське королівство. Його король Франциск II правив за допомогою терору і підтримки Австрії. Франциск II категорично відмовлявся проводити будь-які реформи. У квітні 1860 р. проти нього розпочалося народне повстання. На допомогу повсталим вирушила тисяча добровольців, одітих у сорочки червоного кольору. Очолював їх відомий революціонер, що прославився в 1848 р. у боях з австрійцями, давній

учасник «Молодої Італії» **Джузеппе Гарібальді**. До *«червоносороченників»* масово приєднувалися місцеві мешканці. Сардинське королівство допомагало їх озброювати. Вже до кінця червня 1860 р. вся Сицилія була зайнята повстанцями, і вони висадилися на півдні Італії. З боями армія Гарібальді пройшла до Неаполя. Тим часом армія Сардинського королівства увійшла до Рима. Гарібальді розпустив свої загони і визнав владу короля Віктора Емануїла II. Лише Венеція залишалася ще під владою Габсбургів, а в Римі перебував французький гарнізон.

Джузеппе Мадзіні, світлина, автор Доменіко Лама, до 1872 р.

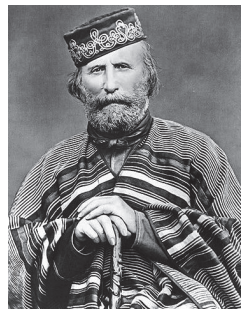

Джузеппе Гарібальді, світлина, автор невідомий, 1866 р.

«Камілло Бенсо ді Кавур», художник Антоніо Чізері, до 1891 р.

«Віктор Емануїл II», художник Джузеппе Уголіні, до 1897 р.

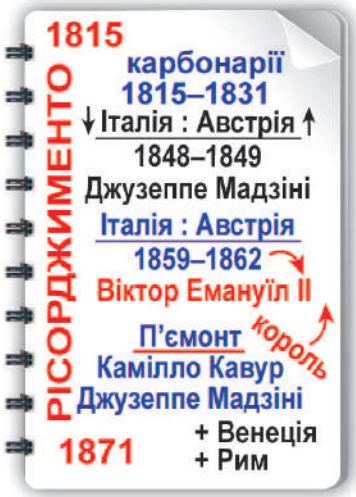

У лютому **1861 р. в Турині** зібрався парламент, обраний населенням усіх земель Сардинського королівства. У березні цей парламент оголосив **Віктора Емануїла II королем Італії**. Першим прем'єр-міністром Італії став Кавур.

Завершення об'єднання Італії відбулося при допомозі Пруссії. У квітні 1866 р. між державами було укладено військовий договір про спільні дії проти Австрії. Коли в червні 1866 р. почалася австро-прусська війна, італійські війська увійшли до Венеції. Австрія програла війну і погодилася передати Італії всю Венеційську область.

Гарібальді кілька разів намагався захопити Рим, але зазнавав поразки від французів. Війська Сардинського королівства намагались триматися осторонь цих подій. Лише **у вересні 1870 р.**, коли Франція програла війну Пруссії,

італійські війська увійшли до Рима. «Вічне місто» стало столицею держави, а Папа Римський став очільником лише Ватикану. Так **завершилось об'єднання Італії.**

1. Назвіть ключових діячів об'єднання Італії. 2. Чому, на вашу думку, Сардинське королівство стало центром об'єднання Італії? 3. У якому році завершився процес об'єднання Італії?

26.2. Об'єднання Німеччини

Тривалий час десятки, а в окремі моменти і сотні німецьких держав об'єднувалися у своєрідну політичну конфедерацію — Священну Римську імперію. У 1806 р. це утворення було ліквідоване Наполеоном I. За рішенням Віденського конгресу, у 1815 р. на місці імперії було створено Німецький союз (Німецьку конфедерацію) із 35 монархій (1 імперія, 5 королівств, герцогства і князівства) і 4 вільних міст (великі торговельні центри — Гамбург, Любек, Бремен, Франкфурт-на-Майні). У Франкфурті-на-Майні мав засідати представницький орган Німецького союзу — бундестаг. До нього входило 69 осіб, а головою бундестагу виступав представник Австрійської імперії.

Кожен із учасників Німецького союзу мав власне законодавство, систему організації влади, армію, гроші, систему судочинства, оподаткування тощо. Між ними існували політичні, економічні і релігійні протиріччя. Основні суперечки в Німецькому союзі велися між Австрією та Пруссією. Іноді до них долучалася Баварія. У більшості німецьких держав появилися прихильники «пангерманізму» — культурного і політичного руху, що боровся за політичну єдність німців на основі етнічної, культурної та мовної ідентичності.

Наполеонівські війни, реформи за французьким взірцем змінили насамперед економічну та соціальну ситуацію в німецьких державах. У 1834 р. з ініціативи Пруссії було створено Німецький митний союз. Між 18 державами-учасницями цього союзу знімалися митні бар'єри, товари могли безперешкодно перевозити по всій Північній Німеччині. Виникли передумови створення загальнонімецького національного ринку. Однак, ще частина німецьких держав до цього об'єднання не входила.

Прусська династія Гогенцолернів опиралася на велику і дисципліновану армію. З її допомогою з часів правління короля Фрідріха II Великого Пруссія постійно розширювала свої володіння, підкорюючи польські, балтійські землі, володіння окремих німецьких володарів. Важливим результатом Віденського конгресу стало приєднання Рейнської та Вестфальської провінцій до Пруссії. Обидва регіони мали великі поклади кам'яного вугілля, залізної руди, інших корисних копалин. Це суттєво посилило економіку Прусського

королівства. Гогенцолерни усвідомлювали переваги промислової економіки над аграрною. Тому вони заохочували будівництво залізниць, машинобудування. Столиця Пруссії — Берлін — швидко зростала. До 1848 р. в ній проживало понад 400 тисяч мешканців, зосереджувалося 2/3 усього машинобудування країни. Основну опору монархії в прусському селі було зроблено на поміщиків — юнкерів, а також заможних селян — гросбауерів. Вони використовували працю найманих селян. Частина збіднілих селян переїздила в пошуках роботи в міста.

Прусські монархи вже до середини XIX ст. стали розглядати інші німецькі держави як сферу своїх політичних та економічних інтересів. Вони використовували Німецький митний союз для посилення впливу своєї держави. На цьому фоні серед освічених німців багатьох країн поширювалась ідея створення єдиної німецької держави. Її підтримували прихильники різних політичних поглядів — монархісти, ліберали, радикали та інші. Основні протиріччя були між прихильниками монархії (юнкерами, гросбауерами) та прихильниками конституції (банкірами, підприємцями). В окремих випадках вони діяли спільно проти короля. Так, у 1847 р. король Фрідріх Вільгельм IV скликав ландтаг, у якому переважали юнкери, щоб підвищити податки. Юнкери зажадали Конституції. Тоді король розпустив парламент, але був змушений відмовитися від підвищення податків.

Значний вплив на німецькі держави мали несприятливі кліматичні умови 1845–1847 рр. Спочатку дощове літо 1845 р. спричинило захворювання картоплі, це викликало неврожай і голод серед бідних селян від Ірландії до Пруссії. Літо 1846 р. видалося, навпаки, спекотним і засушливим, що призвело у Франції та Пруссії до втрати третини врожаю пшениці. У 1847 р. по всій Європі почалась економічна криза, незаможні прошарки населення не могли знайти чи купити їжу. Зросла смертність, зменшилася народжуваність. Голодні бунти відбувалися в Берліні, Відні, Штутгарті, Ульмі. Німецькі землі потерпали від епідемії тифу. У 1847 р. в Берліні пройшло «картопляне повстання». Зарплата робітників у промисловості в цей час зменшилася майже вдвічі. У Сілезії ткачі були незадоволені низькою оплатою праці, засиллям дешевших англійських тканин.

Економічні негаразди спричинили початок «Весни народів» у Європі. Повідомлення про революції у Франції та Італії прискорили розгортання революційних протестів у німецьких державах. 18 березня 1848 р. почалося повстання в Берліні. Під тиском тисяч протестуючих король Фрідріх Вільгельм IV вивів армію зі столиці, погодився на створення Установчих зборів і запровадження Конституції.

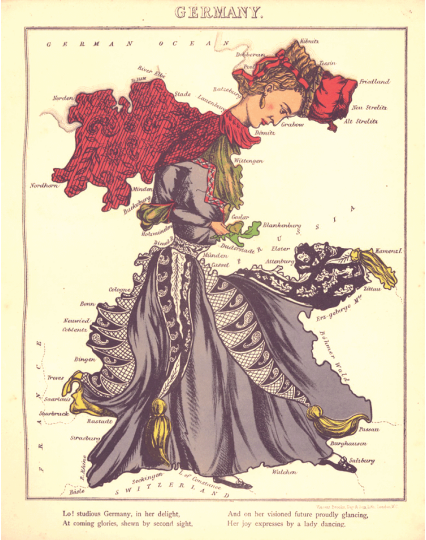

«Пруссія», «Німеччина», художник Вільям Гарві, з ескізів 15-річної Ліліан Ланкастер, 1869 р.

18 травня 1848 р. в соборі Святого Павла у Франкфурті-на-Майні розпочали свою роботу Національні збори — загальнонімецький парламент. 27 березня 1849 р. він ухвалив Конституцію. За нею, в Німеччині встановлювалася конституційна монархія. Династію мали обирати в парламенті. Конституція гарантувала основні права громадян держави — свободу особи, свободу віросповідання, свободу зібрань і спілок, рівність усіх перед законом. Вона ліквідовувала станові привілеї.

Конституція викликала опір з боку влади місцевих монархів. Так, коли парламентська делегація звернулася до короля Пруссії з проханням прийняти корону кайзера (імператора) Німеччини, той відмовився, оскільки вважав, що він володіє такими правами не з милості депутатів, а з волі Божої. Схожі думки висловлювали й інші німецькі монархи. Вони активно вели антипарламентську кампанію, а в червні 1849 р. розігнали парламент. За наказом короля були розпущені і прусські Національні збори.

Однак небезпека відновлення революції спонукала Фрідріха Вільгельма IV видати указ про «дарування» нової Конституції. Вона вже суттєво розширювала права монарха, відновлювала станові привілеї, обмежувала виборчі права високим майновим цензом. Конституції вдалося зберегти в окремих інших німецьких державах.

У ході роботи Франкфуртських Національних зборів виникли два проєкти об'єднання Німеччини — малонімецький та великонімецький. За першим — мали об'єднатися всі німецькі землі під зверхністю Пруссії, але без Австрії, а за другим — об'єднання мало

відбутися під зверхністю Австрії. Реалізувати хоча б один із проєктів тривалий час не вдавалося.

Ситуація почала змінюватися в 1861 р., коли королем Пруссії став Вільгельм I. Він призначив канцлером (керівником уряду) Отто фон Бісмарка, досвідченого політика та дипломата. Він рішуче виступав проти зближення Пруссії з Австрією. Очоливши уряд, Бісмарк заручився довірою короля, розпочав військову реформу. Він прагнув відновити абсолютистську монархію, посилити становище юнкерів, але насамперед прагнув посилити державу військово та економічно. Для цього Бісмарк готовий був порозумітися із національними і ліберальними політиками в парламенті. Виступаючи перед депутатами, він заявив: «...кордони Пруссії за Віденськими угодами не сприяють здоровому державному життю; не промовами і постановами більшості вирішуються великі питання сучасності..., а залізом і кров'ю».

Було запроваджено загальну військову повинність, створено генеральний штаб для управління військами. Особлива увага відводилася використанню залізниць для перевезення військ, посиленню армії артилерією. Військовий міністр Альбрехт фон Роон та начальник генерального штабу Гельмут фон Мольтке робили прусську армію однією із найсильніших у Європі.

Бісмарк уміло грав на протиріччях між Францією та Австрією, заручився нейтралітетом Росії. Він поступово готувався до протистояння з Австрійською імперією. У 1864 р. прусська армія спільно з австрійською вигнали датські війська зі Шлезвігу і Гольштейну. Отримані території деякий час управлялися спільно переможцями. Та плани Бісмарка були більш далекоглядними. Він намагався ослабити вплив Австрії у Німецькому союзі.

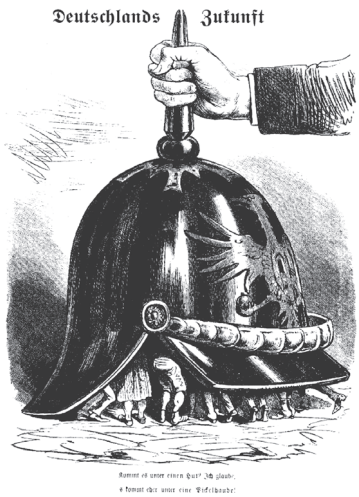

«Майбутнє Німеччини...», художник Едуард Фукс, 1870 р.

«Наполеон III і Отто фон Бісмарк після битви біля міста Седан 1870 року», художник Вільгельм Камфаузен, 1878 р.

У 1866 р. Бісмарк звинуватив Австрію в порушенні угод і витіснив її із захоплених у Данії територій. Одночасно він запропонував учасникам Німецького союзу виключити із союзу Австрію, створити спільну армію і парламент, який би обирався на загальних виборах, — рейхстаг. У квітні 1866 р. було укладено угоду з Італією, спрямовану проти Австрії.

У червні 1866 р. прусські війська напали на німецькі держави-союзниці Австрії. Австрійські війська рушили на допомогу союзникам. Так розпочалася австро-прусська війна. 3 липня 1866 р. в битві біля м. Садова в Чехії австрійська армія була розбита, втративши понад 35 тисяч солдатів загиблими і пораненими. Розгромлені були і війська німецьких держав-союзників Австрії. 23 серпня 1866 р. у Празі, за посередництва Наполеона III, сторони підписали мирну угоду. Австрія відмовлялася від прав на колишні датські володіння, а Ганновер, Гессен, Нассау та Франкфурт були приєднані до Прусського королівства. Якщо раніше воно складалося з кількох роз'єднаних територій, то після цієї війни простягалося безперервно від Рейну до Неману. Прусське королівство стало найбільшою німецькою державою. Німецький союз було ліквідовано, а замість нього створено Північнонімецький союз, очолюваний Пруссією. Депутатів рейхстагу Північнонімецького союзу обирали на виборах, а канцлера призначав король зі згоди парламенту. Першим канцлером став Бісмарк.

«Проголошення Німецької імперії», художник Антон фон Вернер, 1882 р.

Після 1866 р. Австрійська імперія втратила провідну роль серед німецьких держав і перейшла до внутрішніх реформ. Натомість Прусське королівство готувалося до війни із Францією, без чого неможливе було подальше приєднання до Північнонімецького союзу інших німецьких держав — Баварії, Вюртембергу, Бадену. Бажаючи утвердити німецьку міць у Європі, здолавши останню конкурентку, Отто фон Бісмарк «підштовхнув» до війни Францію. Протиборство, що тривало в 1870–1871 рр., завершилося цілковитою перемогою Пруссії. Ще до укладання миру, **18 січня 1871 р.**, у Дзеркальній залі Версальського палацу переможці проголосили **Німецьку імперію**. Кайзером (імператором) ставав прусський король Вільгельм I. Його владу обмежувала Конституція, а землі підпорядковувалися на федеративних правах.

1. Яка держава очолила процес об'єднання Німеччини? 2. Яку роль у процесі об'єднання відіграв Отто фон Бісмарк? 3. Порівняйте процес об'єднання Італії та Німеччини. Які риси були спільними, а які — відмінними?

Працюємо разом

Вправа «Історичне мистецтво». Об'єднайтесь у пари чи групи. Створіть історичний мем, карикатуру або політичний плакат про об'єднання Італії або Німеччини. Використайте образи діячів, символи, історичні події та ідеї, щоб передати суть процесу об'єднання.

Корисна гра:

«Італія та Німеччина: два шляхи об'єднання»

https://cutt.ly/XtQtmdWL

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, на скільки років швидше відбулось об'єднання Італії, ніж Німеччини. Створіть лінію часу «Італія та Німеччина: шлях об'єднання». Виділіть основні етапи в процесах об'єднання. **2.** Покажіть на карті італійські території, які контролювала Австрія; Сардинське королівство; Прусське королівство. Порівняйте кордони держав Європи до та після франко-прусської війни.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Порівняйте підходи Гарібальді та Кавура до процесів об'єднання Італії. **5.** Порівняйте методи об'єднання Італії та Німеччини.

III **6. Вправа «Інтерв'ю».** Створіть уявне інтерв'ю з одним із діячів об'єднавчих процесів Італії та Німеччини (на вибір). Які запитання ви б йому поставили?

§ 27. Виникнення незалежних держав на Балканах

Згадайте...

— що таке панславізм;

— як і коли народи Балканського півострова опинилися під владою Османської імперії.

Як ви розумієте... — поняття «автономія», «дискримінація»?

Чи знаєте ви, що...

— на Балканському півострові сходилися геополітичні інтереси Австро-Угорщини, Німеччини, Великої Британії, Росії?

27.1. «Східне питання» і «грецький проєкт»

Виникнення незалежних держав на Балканах у XIX ст. стало ключовим етапом у політичному розвитку регіону, зумовленим занепадом Османської імперії та загостренням **«Східного питання»** — *комплексу міжнародних протиріч, пов'язаних із боротьбою балканських народів за визволення від османського панування*. Османська імперія, яку європейські держави називали *«хворою людиною Європи»*, переживала тривалу кризу: економічне відставання, корупція, військові поразки та внутрішні конфлікти послаблювали її контроль над Балканами. Народи регіону — серби, греки, болгари, чорногорці, румуни, албанці — зазнавали національної, релігійної та соціальної дискримінації, що підживлювало їх опір. Османська система управління, зокрема практика продажу права збору податків на аукціонах, призводила до сваволі чиновників і яничарів, які часто вдавалися до мародерства та насильства. Це створювало умови для зростання національних рухів, які активізувалися під впливом європейських ідей Просвітництва, революцій та підтримки великих держав.

«Східне питання» стало ареною боротьби інтересів провідних європейських держав — Росії, Австрії, Франції, Великобританії, Італії та Німеччини. Кожна з них переслідувала власні геополітичні цілі. Російська імперія, спираючись на ідеї панславізму та православ'я, позиціонувала себе як захисниця слов'янських і православних народів Балкан, таких як серби, болгари чи греки. Водночас Росія прагнула реалізувати амбітний **«грецький проєкт»** — *відновлення Візантійської імперії під егідою Романових*. Австрійська імперія, навпаки, намагалася стримувати Росію, побоюючись зростання націоналізму серед власних слов'янських народів, таких як хорвати чи серби, і прагнула розширювати свій вплив на Балканах. Франція виступала за збереження цілісності Османської імперії як противаги Росії та Австрії, підтримуючи реформи Танзімату, які мали

модернізувати імперію. Великобританія також прагнула балансу сил, щоб не допустити домінування жодної держави в регіоні. Італія, яка щойно об'єдналася, бачила в ослабленні Османської імперії шанс розширити вплив у Середземномор'ї, зокрема на Албанію. Німеччина, об'єднана в 1871 р., використовувала балканську кризу для зміцнення своїх позицій, уникаючи прямих конфліктів, але заохочуючи протистояння між Росією та Австрією.

1. Чому Османську імперію називали «хворою людиною Європи» у XIX столітті? Назвіть причини її занепаду. 2. Які народи Балканського регіону зазнавали дискримінації під османським пануванням? 3. Визначте, які інтереси великих держав зіштовхнулися на Балканах.

27.2. Чорногорія, Сербія, Греція

На початку XIX ст. більша частина Балкан залишалася під османським контролем, за винятком західних територій, які після наполеонівських воєн відійшли до Австрії. Балканські народи зазнавали утисків: високі податки, релігійна дискримінація та насильство з боку османських властей спонукали їх до боротьби за свободу. Національні рухи часто активізувалися під час загострення міжнародної ситуації, коли великі держави могли надати підтримку. Чорногорія наприкінці XVIII ст. стала теократичною державою під проводом православних митрополитів Нєгошів. Завдяки географічній ізольованості та підтримці Росії й Австрії, Чорногорія в 1852 р. проголосила себе князівством, хоча її незалежність залишалася крихкою через тиск Османської імперії та Австро-Угорщини.

Сербія розпочала свій шлях до незалежності з Першого сербського повстання 1804 р., очолюваного Карагеоргієм. Повстанці вигнали яничарів із Белградського пашалика, але султан направив проти них війська. Допомога Росії врятувала сербів від розгрому, і в 1817 р. Мілош Обренович дипломатично домігся автономії для Сербії. У 1867 р. османські гарнізони залишили країну, а в 1869 р. Сербія проголосила себе незалежною, згодом ставши королівством. Проте її розвиток ускладнювався конфліктами з Австро-Угорщиною, яка в 1908 р. анексувала Боснію і Герцеговину. На них претендувала і Сербія, що стало однією з причин Першої світової війни.

Грецька війна за незалежність (1821–1830) стала одним із найяскравіших прикладів боротьби за свободу. Організована таємним товариством «Філікі етерія», вона охопила Пелопоннес, Крит, Кіпр та інші регіони. Герої, такі як Афанасіос Діакос і Манто Маврогенус, стали символами патріотизму, жертвуючи життям і статками. Османська влада відповідала масовими репресіями, як-от різанина на острові Хіос, де було вбито або продано в рабство десятки тисяч греків. Європейська підтримка, зокрема від Росії, Франції та

Великобританії, а також добровольці, як Джордж Байрон, зіграли вирішальну роль. Наваринська битва 1827 р. знищила турецько-єгипетський флот, а Адріанопольський (1829) і Лондонський (1830) договори закріпили незалежність Греції, яка стала конституційною монархією під правлінням Оттона I. Проте країна зіткнулася з внутрішніми проблемами, що призвело до революції 1862 р. та обрання нового короля — Георга I.

1. Порівняйте шлях до незалежності, який пройшли Чорногорія і Греція. Підтримкою яких країн вони користувалися? 2. Які два договори закріпили незалежність Греції? 3. Яку територію анексувала Австро-Угорщина в 1908 році, що посилило напругу із Сербією і стало однією з причин Першої світової війни?

27.3. Болгарія, Румунія, Албанія

Болгарське національне відродження було ускладнене багатовіковим османським гнітом і еллінізацією через грецьких фанаріотів. Монахи, такі як Паїсій Хілендарський, відроджували національну свідомість через освіту та літературу. У XIX ст. кількість болгарських шкіл і друкарень зростала, що сприяло формуванню національної еліти. Повстання 1875–1876 рр., зокрема Квітневе повстання, були жорстоко придушені, а Батакська різанина шокувала Європу, спонукаючи Росію до війни з Османською імперією в 1877–1878 рр. За **Сан-Стефанським** договором, Болгарія отримала автономію, але **Берлінський трактат** 1878 р. зменшив її територію. У 1879 р. Болгарія стала конституційним князівством під проводом Олександра Баттенберга, хоча внутрішні конфлікти та зовнішній тиск ускладнювали її розвиток.

Волощина і *Молдова*, перебуваючи під османським сюзеренітетом, зберігали певну автономію, але страждали від правління фанаріотів. Національне відродження, підживлене ідеями Просвітництва, призвело до повстання 1821 р. під проводом Олександра Іпсиланті, яке, хоча й зазнало невдачі, посилило прагнення до реформ. Бухарестський (1812) та Адріанопольський (1829) договори розширили автономію князівств, а в 1859 р. обрання Александру Іоана Кузи спільним господарем об'єднало їх у Румунію. Повна незалежність була досягнута в 1878 р. за Берлінським трактатом. На відміну від кривавих повстань у Сербії чи Греції, **Румунія** здобула незалежність через дипломатію та реформи, ставши прикладом для інших народів.

Албанія, попри релігійну роздробленість (католики, православні, мусульмани), почала національне відродження пізніше, у середині XIX ст. Янінський меморандум 1876 р. вимагав автономії, але незалежність була досягнута лише в 1912 р. за підтримки Італії та Австро-Угорщини, після чого Албанія стала конституційною монархією під правлінням князя Вільгельма.

1. Яке повстання, що було жорстоко придушене, шокувало Європу і спонукало Росію до війни з Османською імперією? 2. Визначте, які фактори ускладнювали Болгарське національне відродження. 3. Чим вирізняється спосіб, яким отримала незалежність Румунія?

27.4. «Русофільство»: очікування і реалії

Ознайомтеся з інформацією за покликанням https://cutt.ly/ArZclIXQ чи QR-кодом і дайте відповіді на запитання. 1. Які три основні фактори сприяли формуванню незалежних держав на Балканах? 2. Які три слов'янські народи Балканського півострова, що перебували під османським пануванням, були сприйнятливими до ідей панславізму, що поширювала Російська імперія? 3. Чому серед балканських народів зростало розчарування щодо політики Російської імперії?

Працюємо разом

Вправа «Аналіз національних рухів». Оберіть одну з балканських держав та один український рух в одній із двох імперій. Для кожного обраного випадку коротко охарактеризуйте: головні перешкоди; чинники, що сприяли національному відродженню; роль зовнішньої підтримки; результати. Обговоріть висновки.

Корисна гра:

«Виникнення незалежних держав на Балканах»
https://cutt.ly/ptQtQkap

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років витратили деякі з балканських держав на отримання незалежності — від перших повстань до офіційного міжнародного визнання. **2.** Покажіть на карті Балканський півострів. Назвіть народи, які зуміли звільнитися з-під влади Османської імперії.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? **4.** Поясніть, які основні ідеї використовувала Російська імперія для виправдання свого впливу на Балканах. **5.** Порівняйте шлях до незалежності балканських народів.

III **6. Вправа «Східне питання».** Проаналізуйте, як «Східне питання» стало ареною боротьби інтересів провідних європейських держав. Створіть таблицю, в якій відобразіть конкретні геополітичні цілі та інтереси щодо Османської імперії та Балкан таких країн: Росії, Австрії, Франції, Великобританії, Італії, Німеччини. Вкажіть, які ідеї використовували ці держави для виправдання своїх дій. Поясніть, чому саме на Балканах загострилося «Східне питання» і чому новий порядок залишався нестабільним навіть після здобуття балканськими державами незалежності.

§ 28. Австро-Угорщина — «клаптикова імперія»

Згадайте...

— які два головні народи отримали особливий статус і сформували дуалістичну Австро-Угорську імперію в 1867 році;

— який популярний девіз використовували Габсбурги для утримання імперії від розпаду.

Як ви розумієте... — поняття «лояльність», «австрославізм»?

Чи знаєте ви, що...

— етнічна строкатість Австро-Угорської імперії, яка об'єднувала німців, угорців, чехів, поляків, українців, хорватів, сербів, словаків, словенців, румунів та італійців, була однією з причин того, що її часто називали «клаптиковою імперією»;

— спробою врятувати імперію від розпаду через зростаючі національні рухи був проєкт реформи Австро-Угорщини, що мав на меті перетворити її на «Сполучені штати Великої Австрії»?

28.1. Національні суперечності та імперська політика «клаптикової імперії»

Перетворення в 1867 р. Австрійської імперії на Австро-Угорську до певної міри зняло австро-угорські суперечності, але посилило протиріччя між іншими народами цієї держави. Поляки, чехи, хорвати і навіть словаки прагнули отримати такі ж права, які отримали угорці. Габсбурги натомість намагались утримати імперію від розпаду, застосовуючи девіз **«Поділяй і володарюй»**, намагаючись зіштовхнути різні народи імперії між собою. Але «клаптиковій імперії» з кожним роком це вдавалося все важче і важче.

Якщо в першій половині XIX ст. серед слов'янських народів імперії Габсбургів поширення і впливу набули ідеї *панславізму* — прагнення увійти до єдиної слов'янської держави під владою Романових, то після жорстокої розправи Російської імперії над польськими повстанцями в 1863–1864 рр. австрійські слов'яни намагалися сформулювати інші програми свого національного розвитку.

28.1.1. Польський національний рух: від «потрійного лоялізму» до національної ідеї

Одними з найбільш активних були поляки. Лідер польського політичного табору в Галичині граф **Агенор Голуховський** був призначений тривалий час намісником імператора в краї. Він запропонував ідею **«потрійного лоялізму»**. Голуховський стверджував, що відновлення польської держави виключно шляхом повстань і революцій неможливе, веде до важких поразок, а згодом репресій з боку

правлячих режимів Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій, до втрати кращих синів і дочок польського народу. Він закликав берегти національні сили, готувати професійні адміністративні, військові, освітянські кадри в кожній із частин поневоленої Польщі, берегти і розвивати польську мову, культуру. Потрібно демонструвати імперіям лояльність (вірнопідданство), приховувати свої справжні наміри, не надавати жодних фактів, які б могли призвести до репресій серед поляків, і лише у найсприятливіший момент, при допомозі впливових союзників, здобути незалежність.

Агенор Голуховський, світлина, 1875 р.

Голуховський особисто відвідав усі гімназії коронного краю, де зустрічався з учнями старших класів. Він погрожував, що буде нещадно ліквідовувати будь-які польські таємні гуртки чи організації. *«Ваше завдання зараз — вчитися, щоб коли прийде час — ви знали і вміли більше, ніж зараз, щоб ви насправді гідно послужили своїй Батьківщині»*, — стверджував граф. Голуховський обіцяв польській молоді забезпечити всіх кращих випускників роботою.

І справді, Голуховський був дуже послідовним у своїх діях. Він обіймав посаду намісника з 1849 р. по 1875 р. (з перервами на час роботи в уряді Цислейтанії). За цей період він замінив більшість австрійських чиновників, а серед них були австрійці, чехи, словаки, українці, на поляків — повітових старостів, прокурорів, керівників поліції, суддів, директорів гімназій, ректорів Краківського та Львівського університетів, залізничників, поліцейських і багатьох інших.

За підтримки крайової влади сотні молодих поляків спрямовувалися на навчання у кращі військові училища та академії імперії і згодом ставали офіцерами. Крайова адміністрація фінансово підтримувала здібних польських учнів гімназій і студентів університетів, що згодом ставали вчителями, лікарями, адвокатами, нотаріусами, інженерами, агрономами. На ці цілі витрачалося у 20 разів більше коштів, ніж на аналогічну підтримку українських учнів та студентів.

Саме Голуховський у діловодстві краю запровадив поряд із німецькою мовою польську. Українська, а згодом і німецька мови поступово витіснялися з державного діловодства у провінції. Було суттєво зменшено кількість шкіл з українською мовою навчання. Німецька мова у Львівському університеті була замінена польською. Голуховський навіть запропонував перевести українську мову в Галичині з кирилиці на латинку. Це загрожувало єдності українців Галичини і Наддніпрянщини у культурній сфері, могло сприяти полонізації галицьких українців, і тому завдяки опору багатьох українських діячів цього реалізувати не вдалося.

Докладав Голуховський багатьох зусиль для збереження пам'яток польської історії та культури. За його підтримки було розроблено і профінансовано програму реставрації давнього замку польських королів Вавель у Кракові, діяльність низки польських освітніх, наукових і культурних організацій. Він сприяв розбудові мережі доріг та залізниць у краї.

Дії Голуховського піддавалися критиці з боку українців, австрійців і навіть поляків. Останні дорікали йому, що діє він надто повільно, відстоює інтереси не всіх поляків, а лише польської шляхти, часом забуваючи про польських селян і городян. Та головним був результат — не отримавши автономії в Галичині, за зразком Транслейтанії, граф, користуючись особистою довірою імператора, фактично створив таку автономію своєю адміністративною, фінансовою та кадровою політикою.

Ще за життя Голуховського серед польських політиків Галичини утворилося кілька груп — *станьчики, подоляки* та інші. **Станьчики** виступали за *«органічну працю»*, тобто продовження політики «лоялізму» до Габсбургів. Вони звернулися до імператора Франца Йосифа: *«при Тобі стоїмо й хочемо стояти»*. При цьому вони продовжували політику Голуховського щодо зміцнення польськості Галичини. Станьчики були навіть згідні йти на деякі поступки поміркованим українським політикам — народовцям, аби лише переконати Відень у тому, що Галичина залишається опорою монархії. **Подоляки** були переважно поміщиками. Їхній лідер, **Войцех Дідушицький,** обґрунтовував ідею першості поляків серед слов'янських народів. А загалом слов'яни мають історичну місію — врятувати людство від «німецького світу» та «російського панславізму». Подоляки поступово переходили на позиції крайнього націоналізму.

Дещо пізніше серед поляків Галичини появилися *соціалістичні*, *селянські* партії. Попри деякі розбіжності, всі вони виступали за відновлення польської державності.

Войцех Дідушицький, світлина, до 1909 р.

Юзеф Пілсудський, світлина, 1899 р.

Роман Дмовський, світлина, приблизно 1919 р.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у польському русі в Галичині стали домінувати дві політичні партії — **Польська партія соціалістична** (очолював **Юзеф Пілсудський**) та **Націонал-демократична партія** (керівник **Роман Дмовський**). Соціалісти сподівалися відновити Польщу у вигляді федеративної республіки, допускали мирні, добросусідські відносини з відновленою Україною. Польща була покликана, як Прометей, «нести світло європейської цивілізації» на схід поневоленим народам Російської імперії і спільно з ними творити майбутнє для цілої Центральної та Східної Європи.

Натомість «ендеки» Р. Дмовського планували будувати Велику Польщу «від моря (Балтійського) до моря (Чорного)» виключно для поляків. Їхній підхід передбачав вороже ставлення до інших народів — українців, євреїв, білорусів та інших. Ці народи мали бути або полонізовані, або знищені.

Напередодні Першої світової війни всі польські політичні організації активно розбудовували економічні, культурні, релігійні та парамілітарні організації («Сокіл», «Стрілець» та інші). Вони розгорнули свою діяльність у більшості міст і сіл Галичини. У цих структурах брали участь десятки, а то й сотні тисяч осіб. Ідея відродження Польщі перетворилася з ідеї виключно польських шляхтичів на національну ідею.

***1.** Чому перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорську посилило протиріччя між іншими народами держави, а не зняло їх повністю? **2.** Оцініть ефективність стратегії «потрійного лоялізму» Голуховського для досягнення польської незалежності. Які були її переваги та недоліки? Як адміністративна, фінансова та кадрова політика Голуховського сприяла зміцненню польської автономії в Галичині? **3.** Порівняйте бачення майбутньої Польщі Польської партії соціалістичної та Націонал-демократичної партії. Які наслідки могли мати ці відмінності? **4.** Проаналізуйте, яким чином ідея відродження Польщі перетворилася з ідеї шляхтичів на національну ідею. Які фактори цьому сприяли?*

28.1.2. Австрославізм та інші слов'янські рухи (чехи, хорвати, серби)

Схожі процеси відбувалися і в інших слов'янських народів Габсбургської монархії. Зокрема, серед **чехів** ще в 1848–1849 рр. домінуюче становище зайняла ідея австрославізму. Прихильники цієї течії **Францішек Палацький**, Ян Малий та інші стверджували: «Ми як чехи є також австрійцями». Вони прагнули перетворення держави на федеративну конституційну монархію, з широкою автономією для слов'янських народів та зі збереженням династії Габсбургів. Чеські політики виходили з того, що їхній народ перебуває у складній ситуації, не може сподіватися на зовнішню допомогу, а через свою малочисельність не може провести успішну збройну визвольну

боротьбу. Відповідно, розбудовувати чеську національну самосвідомість і державність потрібно в рамках Австрійської імперії чи Цислейтанії, демонструючи лояльність Габсбургам і залучаючи до цього інші слов'янські народи імперії.

Францішек Палацький, літографія, 1855 р.

Важливою проблемою чеського національного відродження було те, що землі, заселені чехами, були об'єднані у спільні провінції із територіями, де компактно проживали німці. Це дозволяло австрійській владі шляхом різних маніпуляцій контролювати діяльність Чеського сейму, а також зменшувати чисельність чеських депутатів у парламенті.

Для всіх чеських політиків із 1867 р. було кілька важливих проблем: об'єднання всіх чеських земель у складі єдиної провінції, відокремлення від них німецьких територій, проведення виборчої реформи, надання Чехії широкої автономії. Деякий час серед чеських політиків домінували дві течії — старочехи і молодочехи. Старочехи залишалися на засадах австролоялізму, а молодочехи прагнули перетворення дуалістичної Австро-Угорщини на потрійну Австро-Чехо-Угорщину.

Як і поляки, чехи намагалися посилити свій вплив на політику імперії, постійно наполягаючи на проведенні адміністративних, виборчих реформ. Особливо популярним стало гасло «Свій до свого по своє» — чеські політики різних напрямків закликали чехів підтримувати національні кооперативні організації, кредитні спілки, освітянські товариства. «Не купуй нічого у німців — купуй у чехів — тим ти посилюєш чеський народ і ослаблюєш його ворогів». Фактично чехам довелося будувати власні інституції паралельно австрійським, шукати кошти для їх функціонування. І робили вони це доволі ефективно. Гасло «Свій до свого по своє» дуже швидко перейняли польські та українські партії та організації.

Саме позиція чеських депутатів парламенту стала на заваді пангерманізму — об'єднанню Австро-Угорщини в єдину імперію із іншими німецькими державами. Натомість, Габсбурги погодилися на реалізацію програми австрославізму. Однак, австрійська влада ігнорувала національні вимоги чехів, а окремі поступки стосувалися другорядних проблем. Це вело до радикалізації молодих чехів. Вже наприкінці XIX – на початку XX ст. окремі чеські політики, як наприклад Томаш Масарик намагалися створювати передумови для здобуття незалежності Чехії. Вони намагались порозумітися із представниками Антанти, розбудовувати не лише політичні та економічні чеські організації, але і спортивні та парамілітарні — «Сокіл», «Орел», «Робітничий спортивний рух» та інші.

Вір, але перевір

Наймасовішою стала організація «Сокіл», що об'єднала до 30 тисяч осіб. Їх використовували для покращення фізичної і військової підготовки чеської молоді, для захисту чеських демонстрантів від провокацій з боку австрійських силових структур та найманців. Чеські соколи в елементах свого одягу використовували червоні «гарібальдійські» сорочки, чорногорські шапки та інші елементи, що підкреслювали їхнє прагнення до незалежності Чехії. Соколи мали стати ядром чеської армії.

Члени чеського товариства «Сокіл», 1900 р.

Українські соколи на з'їзді у Празі, 1912 р.

Помітні зміни відбувалися і в **хорватському** національному відродженні. У 1848–1867 рр. серед них домінували ідеї австрославізму. Пізніше хорвати були незадоволені австро-угорською угодою 1867 р. Наступного, 1868 р. вони домоглись укладення хорватсько-угорської угоди. За нею, Хорватія отримала обмежену автономію у складі Транслейтанії, власний парламент — Сабор, право на використання хорватської мови у діловодстві та освіті. Однак, найважливіші питання (фінансів, оборони, зовнішньої політики) залишалися за угорським урядом.

Хорватсько-угорська угода 1868 р. була певним компромісом і на практиці реалізовувалася дуже повільно. Хорватські діячі вважали, що Транслейтанія має бути перетворена на федерацію, вони виступали проти мадяризації — насадження угорської мови та культури. Однак, хорватський національний рух ослаблювався внутрішніми суперечностями. Лише частина хорватів — мадярони — підтримували співпрацю з угорцями. Натомість, Хорватська партія права Анте Старчевича домагалася незалежності Хорватії.

Впливовою серед хорватів була ідеологія **«югославізму»** — *створення спільної сербо-хорватської держави, до якої б увійшли землі всіх південних слов'ян*. Югославізм пропагували Степан Радич

та Франьо Супіло. Вони стверджували, що хорвати і серби — це єдиний народ, хоч і з різними назвами, який через різні історичні обставини розділився на католиків і православних.

Розрізненим виступав і **сербський національний рух**. Серби Австро-Угорщини проживали в низці провінцій. Вони зазнавали мадяризації, тиску австрійської бюрократії. Частина сербських діячів наполягала на об'єднанні провінцій в єдиний сербський край із широкою автономією. Інші виступали за сербо-хорватську співпрацю. У 1905 р. між сербами та хорватами було підписано Рієцьку і Задарську резолюції про спільні дії в напрямку державної єдності південних слов'ян. Частина сербів Австро-Угорщини орієнтувалася на Сербське князівство і ідею югославізму. Загалом сербський рух сприймався владою Австро-Угорщини чи не найбільш вороже. Переслідування сербів особливо посилилися після російсько-турецької війни 1878–1879 рр., коли на Балканах зріс вплив Російської імперії. На той момент і Австро-Угорщина, і Сербія претендували на територію Боснії і Герцеговини. Конфлікт за цю територію, зрештою, в 1914 р. переріс у Першу світову війну.

1. Порівняйте гасло «Свій до свого по своє» з політикою «потрійного лоялізму». В чому їх схожість та відмінність у контексті національних рухів? 2. Як політика австрійської влади щодо чехів впливала на радикалізацію молодого покоління чеських діячів? 3. Оцініть, чому сербський рух сприймався владою Австро-Угорщини чи не найбільш вороже порівняно з іншими слов'янськими рухами. 4. Яка ідеологія була впливовою серед хорватів та до чого вона закликала? Зіставте ідеї австрославізму та югославізму.

28.2. Український національний рух. Шлях до самоідентифікації та «українського П'ємонту»

28.2.1. Москвофіли, народовці, радикали. Українські політичні партії

Поступово в другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях викристалізувалися три угруповання — москвофіли, народовці та радикали.

Москвофіли вважали, що в Галичині проживають русини — частина російського народу. У своїй діяльності вони намагалися співпрацювати із російською владою, послуговувалися «нарєчієм» — сумішшю російської, старослов'янської та української мови. Нею друкували газети «Слово», «Галичанин» та книги, які поширювали через мережу читалень «Общества імені Качковського». Вони чи не найчастіше йшли на співпрацю із польськими депутатами-поміщиками, поширювали свою діяльність на Буковину та Закарпаття (Г. Купчанко, О. Духнович та ін.). Роль москвофілів

поступово зменшувалася, а до 1914 р. їх було дискредитовано як агентів Російської імперії.

Юрій Федькович, світлина, до 1888 р.

Народовці були прихильниками українофільської орієнтації. Вони співпрацювали з П. Кулішем, М. Костомаровим, видавали газети **«Правда», «Діло»**. На Буковині ідеї народовців підтримували Ю. Федькович, О. Попович, а на Закарпатті — В. Чопей, Ю. Жаткович, А. Волошин. У 1861 р. народовці створили товариство **«Руська бесіда»** (пізніше перейменоване на «Українську бесіду»), а при ньому в 1864 р. — перший український театр в Австро-Угорщині. З 1868 р. народовці створили товариство **«Просвіта»**. Читальні цього товариства стали осередками українського культурного життя в десятках сіл Галичини та Буковини, поширювали книги та газети українською мовою, організовували культурне життя на місцях. У 1873 р. народовці зуміли створити у Львові **Літературно-Наукове товариство ім. Т. Шевченка** (з 1892 р. — Наукове товариство ім. Т. Шевченка). Названі організації активно діяли аж до 1939 р.

Юліан Лаврівський, світлина, час зображення невідомий

Олександр Барвінський, світлина, 1904 р.

Юліан Романчук, світлина, кін. XIX ст.

Представники народовців — **Ю. Лаврівський, О. Барвінський та Ю. Романчук** — усвідомлювали обмежені можливості своїх повноважень. Тому найчастіше використовували трибуну сейму для інформування населення краю про наявні проблеми, а також для тиску на уряд. Завдяки цим народовцям українські депутати досягали порозуміння із польськими прогресивними діячами, укладаючи угоди, спрямовані проти великих землевласників. Вони зуміли досягти домовленостей про створення «Просвіти», НТШ, розгорнутої мережі українських селянських кооперативних товариств.

Найуспішнішою була угода, укладена восени **1890 р.** Згідно неї, настала **«нова ера»** у польсько-українських відносинах. Польські

депутати і цісарський намісник у Галичині К. Бадені погодилися надати українським депутатам певні квоти в Галицькому сеймі, запровадити українську мову в державних установах провінції, відкрити 3 гімназії з українською мовою викладання, кафедру історії України у Львівському університеті, дозволити діяльність українського страхового товариства «Дністер». Взамін народовці мали підтримувати частину польських депутатів під час голосувань по низці законів.

Майже одразу «нова ера» почала піддаватися критиці, адже, попри вже перелічені переваги, вона спричинила ухвалення низки законів не на користь українського населення.

Іван Франко, світлина, 1896 р.

Частина народовців, незадоволених угодою, наприкінці **1890 р.** об'єдналися в **Русько-українську радикальну партію (РУРП)**. Програму РУРП підготували І. Франко та М. Павлик. Вони виступали за пробудження національної свідомості українського населення, захист його політичних, економічних, соціальних та культурних прав і свобод, всеукраїнську єдність (соборність усіх українських земель). РУРП послідовно виступала за розширення виборчих прав — зменшення майнового і вікового цензу.

У **1899 р.** РУРП розділилася на три частини — **Українську соціал-демократичну партію** (Ю. Бачинський, С. Вітик та ін.); **Українську націонал-демократичну партію** (В. Охримович, І. Франко та ін.); **Українську радикальну партію** (К. Трильовський, Л. Бачинський, І. Макух). **УСДП** орієнтувалася на інтереси українських робітників, незаможних селян та студентів. **УНДП** натомість орієнтувалася на широкі групи населення, висунувши програму широких демократичних перетворень у Галичині, Буковині та Закарпатті, зближенні наддністрянських українців із наддніпрянськими. **УРП** закликала до більш активних дій, стала ініціатором багатотисячних страйків українських селян у 1897, 1902 та інших роках. Ці три політичні сили об'єднувалися в Український сеймовий клуб і в найбільш принципових питаннях діяли спільно і поступово витісняли москвовіфілів та угодовців із політичного життя Австро-Угорщини.

На жаль, далеко не всі обрані депутати відстоювали інтереси виборців. Окремі з них ішли на відверту співпрацю з австрійською владою, представниками польських та румунських промислових та поміщицьких кіл. Прикладами депутатської продажності стали Микита Хрунь та Микола Ковбасюк. Вони, обрані українськими виборцями, навіть деякий час відстоювали право на навчання у школах українською мовою, але згодом перейшли на відверто ворожі позиції. І за це був закономірний наслідок: «На його похоронах

(Миколи Ковбасюка) нікто, але то словно нікто із ...панів не явився, котрі за життя до него в кождій нечистій справі охотно удавались, с ним розціловувались, обнимаючи його сердешно. Так то кождому русинови буває, котрий недругам вислуговуєся! Най кождий з перекиньчиків затямить: що панська ласка на бистром коні їде, і що перекиньчиком кождий розумний чоловік погорджає!».

1. Назвіть течії суспільного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. Які фактори, на вашу думку, сприяли тому, що роль москвофілів поступово зменшувалася, а народовці зуміли створити розгалужену мережу культурних та наукових організацій, що діяли десятиліттями? 2. Яку газету видавали москвофіли і через яку мережу читалень вони поширювали свої книги? Які товариства створили народовці? 3. Хто підготував програму Русько-української радикальної партії (РУРП)? На які три частини розділилася РУРП у 1899 році? 4. Які приклади депутатської продажності наводяться в тексті? Які механізми, на вашу думку, могли б запобігти такій депутатській продажності в умовах тогочасного політичного життя, і які уроки з цього досвіду є актуальними для сучасності?

«Микита Хрунь», карикатура на зрадника народних інтересів, художник Корнило Устиянович, до 1903 р.

28.2.2. Політичне життя українців Австро-Угорщини на початку XX ст.

Серед важливих питань, що турбували українців Австро-Угорщини, були проблеми розширення виборчих прав, створення українського університету у Львові, збільшення оплати праці для селян, що наймалися на роботу до панських маєтків.

У ході боротьби за оплату праці українським партіям у 1902 р. вдалось організувати **селянський страйк** за участю понад 200 тисяч осіб, вдалося підняти оплату праці майже у два рази. Дещо менші страйки були і в наступні роки, але влада і великі землевласники вже вживали заходів для їх запобігання.

Трагічно складалася **боротьба за український університет.** Українські студенти домагалися, щоб навчання для них велося у Львівському університеті українською, а не польською мовою. Вони проводили мітинги, демонстрації, за що зазнавали переслідувань.

Організаторів протестів виключали з університету. Були випадки побиття польськими студентами українських. У 1901–1902 рр. десятки українських студентів залишили Львівський університет і перевелися на навчання в університети Відня, Праги та Кракова. Ці події під назвою «сецесія» не дали сподіваних результатів. Після 1905 р. українці знову продовжували навчатись у Львівському університеті, зазнаючи переслідувань від польських викладачів та студентів, адміністрації. Доходило до збройних сутичок у стінах навчального закладу. Під час одного з них 1 липня 1910 р. українського студента Адама Коцка було вбито, а ще кількох його товаришів побито. Поліція, що прибула на місце події, заарештувала українських студентів, а не польських, які були озброєні в т. ч. вогнепальною зброєю. Ці події спричинили масові протести у Галичині.

Найбільшими успіхами українців Австро-Угорщини були закон про **виборчу реформу** 1907 р., яким збільшувалася кількість українських депутатів у Галицькому сеймі, а також сеймова угода 1914 р., за якою не тільки вчергове збільшувалося українське представництво у сеймі, але і планувалося створення українського університету у Львові, розширення мережі гімназій з українською мовою викладання, надання державою фінансової підтримки українським кооперативам. Однак, зазначену домовленість виконати не вдалося через початок Першої світової війни.

Загалом політичне життя українців в Австро-Угорській імперії характеризувалося обмеженими можливостями участі у виборах і парламентаризмі через куріальну виборчу систему, майновий ценз та національний гніт з боку австрійської влади, а також польської, румунської чи угорської еліт. Незважаючи на це, українці поступово здобували політичний досвід, наполегливо відстоюючи свої права. Завдяки реформам українське представництво в парламенті та сеймах зростало, а політичні програми закладали підґрунтя для подальшої боротьби за українську державність.

1. Які основні проблеми турбували українців Австро-Угорщини? 2. Як ви вважаєте, чи була боротьба за український університет марною, чи її наслідки, можливо, проявилися пізніше, вплинувши на подальший розвиток українського національного руху?. 3. Чи можна стверджувати, що обмежені можливості участі українців у парламентаризмі та національний гніт були настільки сильними, що навіть значні здобутки були лише тимчасовими, і тільки кардинальні зміни (як світова війна) могли змінити ситуацію докорінно?

28.3. Габсбурги та «українське питання»

Період 1867–1914 рр. був вирішальним для українського національного відродження в Австро-Угорщині. Раніше галицькі, буковинські та закарпатські українці вважали себе «русинами»

(«рутенцями»), частиною великого «руського народу» Російської імперії. Однак, у 1867–1914 рр. значне поширення в регіоні отримали твори і праці відомих українських діячів Наддніпрянщини — Тараса Шевченка, Лесі Українки, Михайла Драгоманова, Павла Чубинського та інших. Твори цих діячів, як і текст «Ще не вмерла Україна» Павла Чубинського, активно поширювалися в Галичині у 1860–1890-х рр., а звідти — на Буковині та Закарпатті. Вони вплинули на формування самосвідомості Івана Франка, Михайла Павлика, Юрія Федьковича та багатьох інших. Вони стали ідентифікувати себе як частину не російського, а саме українського народу і вели за собою українське населення Австро-Угорщини.

Мовою історичного джерела

Іван Франко у творі «Одвертий лист до галицької української молодежі»:

«…Те, що я хочу сказати Вам, мої молоді приятелі; таке велике й радісне і заразом таке важке та прикре, що я бажав би, щоб се сказали Вам якісь авторитетніші від мене уста, щоб се сказав Вам хтось, кого Ви найбільше любите і поважаєте і кому найбільше довіряєте, щоб воно могло війти в Ваші серця як могутній імпульс до нового життя, як вітхнення до нової праці, до перебудови Вашого власного “я” відповідно до нового світогляду…

Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні — всі без виїмка — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим, локальним болем і радувалися кождим, хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його…

Я бажаю тільки одного — звернути Вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всеї суспільности на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі. Нам прийдеться змобілізувати всі свої сили, щоб задоволити потреби тої хвилі. Та поки ще вона не надійшла, до праці, молоді приятелі, до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими! Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статочних мужів, повних любови до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожда нація і кожда історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода.»

1. Яке значення мав «Одвертий лист до галицької української молодежі» Івана Франка для формування української національної свідомості?
2. Порівняйте позицію Івана Франка і польську концепцію «потрійної лояльності».

Такі зміни викликали незадоволення москвофілів, що намагалися показати українців як частину російського народу. Ними були обурені більшість польських політиків краю, що намагалися раніше полонізувати «русинів». Невдоволені були й у Відні.

Габсбурги намагалися використати «українське питання», щоб ослабити польський національний рух, не допустити до перетворення Галичини на «польський П'ємонт». Однак, їх налякало зростання впливу народовців, а згодом утвердження українських націонал-демократів та соціал-демократів, що поступово утверджувалися в ідеї перетворення Галичини на «український П'ємонт». Австрійська влада намагалася не допустити збільшення кількості патріотично налаштованих українських депутатів у парламенті та Галицькому сеймі, підтримувала на виборах кандидатів-москвофілів, більше схилялася до порозуміння із польськими великими землевласниками.

Проєкт Сполучених Штатів Великої Австрії

Щоб якось зупинити наростання національних рухів, австрійський ерцгерцог Франц Фердинанд та політик Аурель Попович запропонували проєкт великих державних реформ, у результаті яких Австро-Угорщина мала перетворитися на **Сполучені Штати Великої Австрії**. Мали бути створені 15 штатів — національних автономій, об'єднаних владою імператора. Кожний штат мав мати власний парламент, власну мову діловодства, але водночас усі штати мали зберігати економічну залежність від Австрії. Для всіх зберігалася єдина армія, валюта тощо. Такий проєкт не вирішував усіх

суперечностей, але лише був спробою перекроїти і по-новому зшити «клаптикову імперію» Габсбургів, лише щоб зберегти її.

В одній із варіацій даного проєкту пропонувалося, що кожен штат матиме власного монарха із династії Габсбургів. Наприклад, Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний) мав би правити Східною (українською) Галичиною, а його рідний брат Карл-Леон мав стати правителем Західної (польської) Галичини. Своїх монархів із численної династії Габсбургів мали б отримати Чехія та Хорватія.

Проти проєктів Франца Фердинанда та Ауреля Поповича виступили багато сил. Зокрема, угорська знать була незадоволена можливим відокремленням від Транслейтанії Хорватії, Словаччини, сербських і румунських територій. Українців не задовольняло приєднання Буковини із Чернівцями до румунського краю Трансильванії. Чехи були незадоволені втратою окремих найбільших промислових регіонів країни. Та найбільше незадоволених було серед керівництва Австро-Угорщини, що губило низку важелів впливу на регіони. Зрештою, загибель Франца Фердинанда у Сараєво перекреслила всі ці проєкти. Бажаючих рятувати «клаптикову імперію», перешивати її ставало все менше, а поневолені народи вже до 1914 р. виступали за створення власних національних держав.

Вір, але перевір

Термін «Україна» вживався у багатьох творах Тараса Шевченка — «Гайдамаки», «Гамалія», «До Основ'яненка», «Думи мої, думи мої», «Заповіт», «І мертвим, і живим, і ненародженим», «Іван Підкова» та багатьох інших. Україна постає як прекрасна земля, де «тихі води і ясні зорі», де «своя правда, і сила, і воля», зі славним минулим, героями козацької доби, яка потерпає від чужинців, але може відродитися і стати найкращим місцем для всього українського народу.

Михайло Драгоманов не лише підписував частину своїх творів псевдонімом «Українець», але і вплинув на формування світогляду своєї племінниці Лариси Косач. Вона за його прикладом взяла псевдонім «Леся Українка».

***1.** Як твори Тараса Шевченка та інших наддніпрянських діячів сприяли переходу від ідентифікації народом себе «русинами» до «українцями» в Галичині? **2.** Оцініть, чому австрійська влада, з одного боку, намагалася використати «українське питання» для ослаблення польського руху, а з іншого — була незадоволена зростанням впливу народовців. **3.** Які причини призвели до того, що проєкт Сполучених Штатів Великої Австрії не був реалізований, попри потенційні переваги для збереження імперії?*

Працюємо разом

Вправа «Мапа національних рухів». У парах чи групах створіть інтерактивну мапу або схему Австро-Угорської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Позначте на ній основні регіони проживання польського, чеського, хорватського, сербського та

українського народів. Укажіть ключові дати та події, пов'язані з національним рухом кожного народу, згаданого в тексті. Коротко опишіть їхні основні цілі (наприклад, автономія, незалежність, федералізація). Зобразіть стрілками взаємодії та впливи між різними національними рухами (наприклад, як гасло «Свій до свого по своє» поширилося серед поляків та українців). Виділіть території, на які претендували різні національні рухи (наприклад, плани Великої Польщі «від моря до моря»).

Корисна гра:

«Національні рухи в Австро-Угорській імперії»
https://cutt.ly/HtQtWWzZ

Перевірте себе

I **1.** Позначте на лінії часу період найбільшого впливу москвофілів та дату їхньої дискредитації (до 1914 р.); роки створення народовцями ключових організацій та період їхньої активності (аж до 1939 р.); перід «нової ери»; дати створення РУРП та її поділу. **2. А.** Покажіть на карті регіони найбільшого впливу москвофілів, народовців, радикалів. Створіть ментальну мапу «Політичні процеси на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.». **2. Б.** Проаналізуйте, чому «клаптиковій імперії» з кожним роком ставало все важче утримувати різні народи від розпаду, попри девіз «Поділяй і володарюй».

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. «Нова ера» у польсько-українських відносинах мала як переваги, так і недоліки для українського населення. Проаналізуйте, чому, попри певні поступки, вона все ж спричинила критику. Чи була ця угода вигідною для українців у довгостроковій перспективі?

5. Порівняйте цілі та методи діяльності народовців та радикалів. Які були основні розбіжності між ними, що призвели до розколу РУРП, і які переваги та недоліки мала кожна з цих стратегій?

III **6. Вправа «Дилема Габсбургів».** Уявіть, що ви — радник / радниця імператора Франца Йосифа I в 1910 році. Вам доручено розробити нову стратегію для збереження Австро-Угорської імперії з урахуванням зростаючих національних рухів. Визначте основні виклики та загрози для імперії з боку кожного національного руху (поляки, чехи, хорвати, серби, українці). Окремо проаналізуйте, як імперська політика «Поділяй і володарюй» впливає на ці виклики. Запропонуйте три конкретні, реалістичні заходи або реформи, які імператор міг би впровадити для стабілізації ситуації. Обґрунтуйте, чому саме ці заходи є найбільш ефективними, і спрогнозуйте можливі короткострокові та довгострокові наслідки для імперії та національних рухів. Порівняйте свою стратегію з проєктом Франца Фердинанда та Ауреля Поповича (Сполучені Штати Великої Австрії). Визначте спільні риси та відмінності.

§ 29. Український національний рух в Австро-Угорській імперії. *Практикум*

Згадайте...

— які три основні групи викристалізувалися в українському національному русі в Австро-Угорщині у другій половині XIX століття;

— яка ключова подія 1907 року значно збільшила кількість українських депутатів в австрійському парламенті і які виборчі обмеження діяли в Австро-Угорщині, попри цю реформу.

Як ви розумієте... — поняття «українофіли», «просвіта»?

Чи знаєте ви, що...

— у боротьбі за український університет у Львові, коли польські студенти організовували збройні боївки та нападали на українських, десятки українських студентів на знак протесту здійснили «сецесію» — масово перевелися на навчання до університетів Відня, Праги та Кракова;

— ідея повної політичної незалежності України, яку зараз вважаємо самоочевидною, наприкінці XIX століття була радикальною ідеєю, вперше чітко сформульованою в праці Юліана Бачинського «Україна irredenta» (1895 р.)?

29.1. Москвофільство як домінуюча течія та її занепад

Тривалий час у політичному житті українців Австро-Угорщини домінуюче становище посідали **москвофіли.** До них належала частина української інтелігенції, греко-католицьке і православне духовенство. Вони були незадоволені поразкою «Весни народів», посиленням польського впливу в Галичині за часів Агенора Голуховського, румунського впливу в Буковині, передачею значних земельних угідь у краї польським, румунським та угорським великим землевласникам, відверто антиукраїнською фінансовою і податковою політикою Габсбургів.

На цьому фоні потужна Російська імперія виглядала значно привабливішою. Те, як російська армія розправилася із польськими повстаннями, із революцією в Угорщині, як формувала величезні армії, замість того щоб вести з тими ж польськими поміщиками переговори і йти їм на поступки, викликало захоплення багатьох українців. Вони бачили у складі російських військ, що проходили через Галичину до Угорщини в 1848 р., своїх, солдатів, що говорили однією з ними мовою. Пропаганда панславізму, слов'янофільства знаходила відгук серед багатьох галичан, буковинців, закарпатців. Симпатію викликали й аграрні реформи Романових. Наприклад, на Правобережній Україні російський царат зменшував землеволодіння польських поміщиків на користь українських селян, виступав надійним порятунком від полонізації.

Москвофіли, як і російське самодержавство, не визнавали існування українського народу, його мови, пропагували ідеї «єдиної, неподільної російської народності» від Карпат і до Камчатки. Російська імперія надавала москвофілам значну фінансову та організаційну підтримку. Окремі елементи цієї підтримки були закріплені *Валуєвським циркуляром* та *Емським указом*. Популярність москвофілів зростала впродовж 1860–1880-х рр. навіть серед західноукраїнського селянства. Поширювалися чутки про «доброго російського царя», який «покарає поляків», роздасть їхні землі місцевим русинським селянам.

Діяльність москвофільських організацій, як наприклад Товариства імені Михайла Качковського, сприяла денаціоналізації українців Галичини, Буковини та Закарпаття, їхній дезорієнтації. Водночас саме москвофіли започаткували боротьбу із неписемністю українського населення Австро-Угорщини, вели активну боротьбу із пияцтвом. Вплив москвофілів почав суттєво зменшуватися після судового процесу Ольги Грабар у 1882 р., коли їх звинуватили в державній зраді на користь Російської імперії.

Історична розвідка

«Витоки москвофільства».
Історик Василь Верига про діяльність москвофілів.

Кого Василь Верига називає лідерами москвофільського руху? Проаналізуйте, як поразка «Весни народів», посилення польського впливу та антиукраїнська політика Габсбургів могли породити цю «зневіру» і зробити ідеї москвофілів привабливими.

«Послідовники панславізму стали називати себе «твердими русинами», а оскільки вони орієнтувалися на Москву, їх назвали москвофілами, або русофілами, а їхній рух — москвофільством. На чолі москвофільського руху в Галичині став Богдан Дідицький (1827 – 1908), що був його ідеологом разом із Венедиктом Площанським (1834 – 1902) та Адольфом Добрянським. Видатним представником галицького москвофільства був також священник Іван Наумович (1826 – 1891), парох у Збаразькому повіті, письменник і посол до Галицького сойму в 1861–1866 рр. У 1876 р. перевів на православ'я ціле село.

Сильне пригноблення й політична депресія викликали реакцію у формі іншої ідеології, протилежної ідеології 1848 р., — москвофільство. Душевним підґрунтям москвофільства була зневіра, а його зовнішніми спонуками — деякі яскраві події тих же років, а головно російська армія, що в 1848 р. переходила на Угорщину помагати Австрії приборкувати повстання. В тій армії було стільки своїх, зрозумілих населенню людей, а то просто українських братів. Галичани бачили, яка могутня то була сила, перед якою один їх національний ворог (мадяри) без бою склали зброю. Другий національний ворог (поляки) пробували бунтуватися у Варшаві 1830 р., але грізна російська сила не пактувала з ними, як оце австрійський уряд, тільки нещадно здавила спротив.

Політичного значення набрала москвофільська течія перший раз 1866 р., коли Австрія програла війну з Пруссами. Тоді розійшлася чутка, що швидше чи пізніше Австрію чекає доля Польщі та що Галичину забере Росія. Деякі москвофіли, як Яків Головацький, Михайло Попель, Богдан Дідицький та ін., постановили заздалегідь здобути собі симпатії російського царя й почали пропагувати єдність галицьких русинів з росіянами».

Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. С. 190–191.

***1.** Які конкретні дії Романових могли викликати таку симпатію серед західноукраїнського населення, попри їхнє невизнання існування українського народу? **2.** Діяльність Товариства імені Михайла Качковського сприяла денаціоналізації, але водночас москвофіли «започаткували боротьбу із неписемністю» та «вели активну боротьбу із пияцтвом». Чи можна стверджувати, що їхня діяльність мала певні позитивні наслідки для українського населення, незважаючи на їхню основну ідеологію, що суперечила українській національній ідентичності? **3.** Як чутки про «доброго російського царя» могли вплинути на поширення москвофільських ідей серед західноукраїнського селянства в 1860–1880-х роках?*

29.2. Народовці: формування української національної ідентичності та культурно-просвітницька діяльність

Українська національна течія в Австро-Угорщині виникла у відповідь на посилення москвофільства, тиск польських політиків та Габсбургської державної машини. Увійшла вона в історію як «народовці» або «українофіли». Серед її витоків стояв син одного із учасників «Руської трійці» **Володимир Шашкевич**, а також відомі громадсько-політичні діячі — **Сидір Воробкевич, Данило Танячкевич, Корнило Устиянович** та інші. Вони вважали, що **українці — це окремий народ, що проживає від Карпат до Кавказу** і *потребує захисту своїх національних, політичних, економічних, культурних та релігійних прав.*

Народовці доволі швидко налагодили зв'язки і з українофілами Наддніпрянщини. Вони друкували в журналах *«Вечорниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда»* та ін. твори Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка. З **1880 р.** народовці видавали щоденну україномовну газету **«Діло».** На їхнє запрошення до Львова приїздили відомі діячі Київської громади *Володимир Антонович, Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов.* З ініціативи народовців у 1880-х рр. у Львові друкували твори Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Панаса Мирного.

Поступово народовці витісняли із політичного життя москвофілів. Вони вміло використовували нові конституційні закони Австро-Угорщини і заснували низку українських культурних товариств — **«Руська Бесіда»** (1861), **«Театр Руської Бесіди»** (1864), **«Просвіта»** (1868).

У **1885 р.** для координації своїх дій народовці створили **Народну раду.** Її очолювали Олександр Огоньовський та Юліан Романчук. Вже в першій відозві Народної ради **«До русинів галицької землі»** йшлося про *національну єдність галицьких українців із наддніпрянськими*, про їхню окремішність від поляків та росіян. Одним із найбільш важливих її завдань була протидія москвофілам. Народна рада стала прообразом наступних українських політичних партій.

Народовці поширювали свій вплив на українське галицьке, а згодом і буковинське, закарпатське суспільство за допомогою студентських і учнівських гуртків, через численні товариства, культурно-освітні заклади, що густою мережею покрили більшість українських етнічних земель у складі Австро-Угорщини. Лише при товаристві «Просвіта» до кінця XIX ст. було створено 816 читалень і 19 їхніх філій. Навколо них гуртувалися десятки тисяч українських селян і міщан. При читальнях містилися бібліотеки, для їх потреб передплачували україномовні журнали та газети, порадники для покращення ведення сільського господарства, промислів тощо. У читальнях «Просвіти» створювали театральні гуртки, гуртки із подолання неписемності, товариства тверезості.

«Анатоль Вахнянин», художник Корнило Устиянович, 1887 р.

Вплив народовців серед українців Австро-Угорщини поступово зростав. Якщо в 1870-х рр. вони мали лише 1–2 представників у Галицькому сеймі, то в 1883 р. їм вдалося провести до нього 5 депутатів. Серед народовців нової генерації виділялися **Володимир Барвінський, Юліан Романчук, Анатоль Вахнянин** та інші. Вони проводили активну не лише політичну, але й економічну та просвітницьку діяльність. Завдяки їм західноукраїнське населення перетворилося на згуртовану, об'єднану спільною ідеєю власної державності націю. Ідеї народовців поширювали на Буковині **Юрій Федькович, Сидір і Григорій Воробкевичі**. Вони видавали в Чернівцях газету «Буковина». Закарпатські народовці **Василь Чопей, Августин Волошин, Юрій Жаткович** намагалися протистояти сильному москвофільському руху у своєму краї, а також тиску угорської адміністрації.

Під їхнім впливом із середовища культурно-просвітницьких українських організацій почали виникати кооперативні товариства. Одними з перших були кооперативи **«Народна торгівля»** (1883), **«Сільський господар»** (1899), **страхова компанія «Дністер»** (1892). За їхнім взірцем створювалися філії чи аналогічні окремі товариства на місцях. Вони привчали українців до нових методів господарювання.

Важливе значення для розвитку української мови і літератури мало створення **Літературного товариства імені Тараса Шевченка**. У 1892 р. його перейменували на **Наукове товариство імені Тараса Шевченка**. Доволі швидко воно об'єднало кращі наукові сили з усіх українських етнічних земель. Серед засновників НТШ був відомий наддніпрянський діяч громадівського руху *Олександр Кониський*, а серед активних діячів — **Іван Франко** та **Михайло Грушевський**.

Історична розвідка

«Народовці — молодше покоління».
Історик Василь Верига про діяльність народовців.

На основі фрагментів з історичної праці визначте, на які сили покладалися народовці, які друковані органи вони видавали, як вплинув на український рух у Галичині Валуєвський указ.

«На противагу старшому консервативному табору, молодше покоління покладалося на власні сили, на сили українського народу і пропагувало єдність з українцями під московською займанщиною. Вони організувалися довкруги літературного тижневика «Вечорниці», що виходив у 1862–1863 рр. під редакцією Федора Заревича.

Однак журнал через брак коштів занепадав і знову появлявся під новими назвами: «Мета» за редакцією Ксенофонта Климковича, «Нива» за редакцією Костя Горбаля, «Русалка» за редакцією Володимира Шашкевича, сина Маркіяна. До молодих приєднались і деякі старші діячі, такі як священник Степан Качала, суддя Юліан Лаврівський, правник Іван Борисикевич, колишній заступник голови Головної Руської Ради, письменники Корнило Устиянович та Сидір Воробкевич.

З ініціятиви Володимира Барвінського, Юліана Романчука та Анатоля Вахнянина у січні 1880 р. почала з'являтися у Львові нова політична газета, яку, на противагу русофільському «Слову», названо «Діло», щоб «ділом, не словом прямувати до кращого майбутнього». За редакцію взялися В. Барвінський як головний редактор, при співпраці А. Вахнянина, Михайла Подолинського, Івана Белея, Ю. Романчука та Юліана Целевича. По смерті Барвінського газету редагували Антін Горбачевський, І. Белей та ін. «Діло» виходило спочатку два рази на тиждень, а від 1888 р. як щоденник. Газета стала органом народовецького руху й інформувала про всі події, які заторкували українців. Часопис проіснував аж до вересня 1939 р., коли його закрила совєтська влада. «Діло» гуртувало довколо себе найкращі українські політичні й публіцистичні сили і, хоча відстоювало погляди тієї чи іншої політичної партії, ніколи не було партійним органом.

Заборона українського слова під Росією ще більше скріпила та пожвавила діяльність народовців, бо східноукраїнські письменники, як О. Кониський, П. Куліш, М. Драгоманов та М. Старицький, почали друкувати свої твори в Галичині. Українські діячі Наддніпрянщини щораз уважливіше приглядалися до галицьких справ, а українські організації почали отримувати щедру допомогу східноукраїнських меценатів, хоч їх можливості далеко не могли дорівнювати російським субвенціям для галицьких москвофілів».

Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. С. 192–193.

Історична розвідка

«Масштаби діяльності «Просвіти».
Історик Василь Верига про діяльність «Просвіти».

На основі фрагментів з історичної праці визначте, які економічні установи заснувала «Просвіта» для піднесення економічної освіти; з якою соціальною проблемою активно боролася «Просвіта».

«Товариство «Просвіта» відіграло величезну роль у культурно-освітньому й національному розвитку не тільки Галичини, але й українства поза нею. До 1912 р. «Просвіта» видала 445 назв книжок загальним тиражем 3 115 295 штук й налічувала 77 філій та 2944 читальні, 504 читальняні доми, і всі разом мали 197 035 членів, 2364 бібліотеки. Кілька сотень аматорських гуртків, стільки ж хорів і кільканадцять духових оркестрів. Кожний член «Просвіти» діставав ще кілька книжок на рік, що їх «Просвіта» видала 374 назви спеціально призначених для широкого вжитку. Крім того, «Просвіта» уділяла також стипендії для студентів, чим допомагала й заохочувала селянську молодь до вищих студій.

Товариство «Просвіта» докладало великих зусиль до піднесення економічної освіти й розбудови економічних організацій та установ: сільськогосподарська школа в Милованю, Товмацького повіту, господарська школа для дівчат в Угерцях Винявських, а в 1911 р. засновано Торговельну школу у Львові. Від 1906 по 1912 р. «Просвіта» організувала 15 кооперативних курсів, які закінчило 427 осіб. У 1912 р. при читальнях «Просвіти» існувало ще 540 крамниць і 236 позичкових кас.

«Просвіта» повела вперту і відкриту боротьбу з пияцтвом».

Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. С. 196.

Історична розвідка

«Той, хто розбудував «Просвіту».
Краєзнавець Богдан Головин про Володислава Федоровича.

На основі тексту визначте, яку роль у діяльності «Просвіти» в Галичині відіграв В. Федорович, а також основні напрямки діяльності «Просвіти». Проаналізуйте, які саме нововведення у Статуті «Просвіти» (за головування В. Федоровича) сприяли масовому залученню селян та робітників і перетворенню товариства на потужний осередок народної освіти та культури.

«Володислав Федорович... народився 26 травня 1845 року в селі Білинівка, нині Гусятинського району Тернопільської області... був єдиним сином у родині. З ранніх років виявив особливий потяг до знань. Одержавши початкову освіту, продовжив навчання у Тернопільській гімназії. Успішно закінчивши її, вступив до уславленого Віденського університету. У столиці імперії мав змогу слухати лекції багатьох видатних учених. Згодом продовжував студіювати в Сорбонському університеті Парижа та французькій колегії.

До Галичини В. Федорович повернувся високоосвіченою людиною і поринув у громадську діяльність. За своїми поглядами належав до народницького напрямку, був палким прихильником товариства «Просвіта» від дня його утворення, брав активну участь у його роботі; заснував читальні «Просвіти» у 1884 році в селах Вікно та Чернихівці на

Збаражчині, подарувавши їм багато книжок. Обирався членом Головного виділу (президії), а 1873 року загальними зборами — головою товариства «Просвіта». Постійно мешкав у своєму маєтку в селі Вікно на Тернопільщині. Основну роботу з керівництва Товариством виконували його заступники д-р О. Огоньовський та О. Партицький.

Володислав Федорович, світлина, до 1917 р.

За головування В. Федоровича 1876 року був прийнятий третій Статут «Просвіти». Він якісно відрізнявся від двох попередніх: скасовано вступний внесок, запроваджено диференційовану сплату членських внесків, суттєво зменшився їхній розмір для селян, ремісників і робітників, а збільшився для інтелігенції. Кожний член Товариства одержував на рік чотири книжки, виданих «Просвітою» за рахунок членських внесків. Згадані нововведення у Статуті сприяли масовому вступу до Товариства нових членів із числа селян і робітників. Цей період у роботі «Просвіти» характеризується поворотом від політичної діяльності до освічення народу, розширення географії діяльності Товариства...

«Просвіта» на початку була одноступеневою. Статут не передбачав мати окремі читальні (первинні осередки) та філії. Їх потребу підказало життя. 24 січня 1874 року в селі Денисів тодішнього Тернопільського повіту було відкрито першу читальню товариства «Просвіта», а 1875 року в селі Бортнини біля Ходорова на Львівщині створено першу філію...

У 1873 році В. Федорович був обраний послом до Державної ради Австрійської імперії і Галицького сейму, послідовно боронив національні права українського народу перед австрійським урядом і польськими магнатами-шовіністами. Він дбав про поширення українських книжок за межами Галичини. У 1873 р. В. Федорович звернувся до властей Будапешта з проханням використовувати в школах Закарпаття підручники українською мовою. Подав меморіал цісареві Австро-Угорщини, щоб затвердив сеймову ухвалу про впровадження викладання української мови у старших класах академічної гімназії у Львові.

У 1875 році сейм ухвалив надати кошти Товариству на випуск книжок, але польські посли-шовіністи домоглися, щоб усі видання «Просвіти» цензурувалися. Як голова «Просвіти» В. Федорович категорично відмовився від такої «субсидії» і передав у травні 1876 року Товариству 12 тисяч голландських гульденів (24 тисячі австрійських корон), заявивши, що лише український народ може бути суддею для «Просвіти». У 1880 році він знову виділив «Просвіті» дві тисячі ринських на видання книг українською мовою. В. Федорович щедро матеріально підтримував не лише «Просвіту», але й Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ) у Львові, інші громадські організації. Крім того, виділив значні кошти на археологічні розкопки у княжому Галичі та організацію археологічної виставки у Львові...

У маєтку В. Федоровича бував Іван Франко, якого запросили впорядкувати сімейний архів та написати біографічний нарис про батька

господаря — Івана Федоровича (1811 – 1870). Іван Франко протягом 1883–1884 років з перервами мешкав у Вікні, вивчав давні акти, велику кількість документів і листів. На їх основі написав нарис «Життя Івана Федоровича і його часи», інші праці...

Трагічні дні у житті Володислава Федоровича настали з початком Першої світової війни та окупації більшої частини Галичини російськими військами. Царські власті на окупованих землях грабували все, що лише можна було вивезти до Росії: коштовності, архіви, стародруки, унікальні книгозбірні, твори мистецтва, народні скарби...

У липні 1917 року, коли царські війська відступали з Галичини, п'яна ватага російських солдатів і офіцерів увірвалася до маєтку В. Федоровича у селі Вікно, почала грабіж. 27 липня 1917 року згорів палац і всі інші допоміжні господарські будівлі. Вогонь знищив безцінну бібліотеку із старовинними книгами, старовинні рукописи, історичні хроніки, солідний родинний архів, численні картини видатних митців, скульптури, велику колекцію килимів... Не переживши втрату майна і безцінних скарбів, В. Федорович важко захворів і помер 22 грудня 1917 року на 73-му році життя у Києві».

Головин Богдан. Володислав Федорович — патріот, просвітянин, меценат // Слово Просвіти. 1999. № 3 (57) (березень). С. 11. https://cutt.ly/crZcPozE

Історична розвідка

«Скільки ковбаси можна купити за пропиті гроші?». Історик Борис Савчук про боротьбу з алкоголізмом.

На основі фрагментів з історичної праці визначте, як просвітницька робота впливала на формування свідомої громадянської позиції тогочасного селянства.

«Одним з таких яскравих прикладів стала сумлінна праця тоді ще пароха, а згодом відомого громадського і церковного діяча, митрата Тита Войнаровського-Столобута. Свої проповіді він будував «відповідно до селянської психіки», тому величезне враження на віруючих справляли такі факти й узагальнення. Виявляється, що населення Коломийщини платило 1,6 млн кр. «добровільного горілчаного податку» (тобто пропивало), а за земельний податок, нарікаючи на визиск держави, воно сплачувало 410 тис. кр., тобто в чотири рази менше. Селян повіту, які рідко споживали м'ясо, приголомшувало порівняння, що за пропиті ними гроші можна було б купити ковбасу завдовжки від Балинців (одне з місцевих сіл) до Відня і назад до Кракова. Учасники численних віч і зібрань з допомогою проповідника часто самі підраховували, скільки грошей вони витратили на горілку за своє життя. Внаслідок такої діяльності, за словами самого Войнаровського, «весь Коломийський повіт перестав пити». За проведення цієї роз'яснювальної роботи його постійно переслідувала жандармерія.

Наявні джерела ... дозволяють лише приблизно визначити загальний склад діючих у Галичині в 1910–1913 рр. близько 465 братств тверезості. ... в них гуртувалося щонайменше 33–35 тис. осіб.

Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. С. 107–108.

1. Як називали українську національну течію, що виникла у відповідь на москвофільство та тиск польських політиків? Які ідеї сповідували її представники? 2. Яке щоденне україномовне видання народовці започаткували в 1880 р.? Яке товариство народовці створили в 1885 р. для координації своїх дій? 3. Проаналізуйте, які саме нововведення у Статуті «Просвіти» (за головування В. Федоровича) сприяли масовому залученню селян та робітників і перетворенню товариства на потужний осередок народної освіти та культури.

29.3. Радикали та нові політичні партії: від соціалізму через критику «нової ери» до самостійності

З 1870-х рр. в українському середовищі Галичини почали поширюватися **радикальні** та **соціалістичні** ідеї. Це відбувалося завдяки поширенню тут творів **Михайла Драгоманова**. У 1877 р. відбувся судовий процес над радикалами — *Іваном Франком, Остапом Терлецьким, Михайлом Павликом* та ін. Вони критикували існуючий лад, прагнули соціальних, економічних та політичних змін. Їхній рух передбачав модернізацію українського суспільства, ліквідацію пережитків кріпацтва, передачу селянам поміщицьких земель, скасування сервітутів (виключного права поміщиків на користування лісами, водоймами та лугами). Галицькі радикали боролися за утвердження широких громадянських прав та свобод — свободи слова, друку, зборів, совісті. При цьому досягти зазначених змін вони прагнули не через насильство і революції, а шляхом поступових реформ, підвищення рівня освіти населення.

Радикали спочатку вважали, що найважливішими є вирішення соціальних, а не національних проблем. Тому вони намагалися налагодити співпрацю із польськими та єврейськими соціалістами. Вони також виступали за надання українським землям автономії у складі Австро-Угорщини. РУРП видавала низку газет, з яких виділялися «Будучність» та «Громадський голос».

У листопаді 1890 р. представники народовців — Олександр Барвінський, Юліан Романчук та ін. уклали неформальну угоду із цісарським намісником у Галичині Казимиром Бадені та австрійським урядом. Народовці погоджувались уникати радикальних антипольських виступів і співпрацювати із польськими депутатами у Галицькому сеймі та австрійському парламенті. Натомість за народовцями закріплювалася певна кількість місць в австрійському парламенті та Галицькому сеймі, дозволялося відкриття трьох українських гімназій. По завершенню переговорів сторони оголосили про початок «нової ери» у стосунках народовців з урядом і польськими великими землевласниками.

«Нова ера» виявилася дуже короткою. Частина народовців була незадоволена досягнутими домовленостями і приєдналася до створеної

дещо раніше — у жовтні 1890 р. — Русько-української радикальної партії (РУРП). РУРП рішуче засудила політику «нової ери». У 1894 р. ще одна група народовців із Юліаном Романчуком заявила про своє незадоволення наслідками домовленостей і відійшла від «нової ери». Радикалів і народовців-опозиціонерів особливо непокоїло те, що польська більшість у Галицькому сеймі скористалася «новою ерою» для активного вилучення сервітутів в українських сільських громад, надавши порівняно незначні поступки.

Одним із найбільших успіхів «нової ери» для українців стало відкриття у Львівському університеті кафедр української мови та історії України. Останню очолив Михайло Грушевський. Саме у Львові цей київський історик розпочав свою роботу над багатотомною «Історією України-Руси». Грушевський також активно включився у політичне та наукове життя краю: він долучився до РУРП, згодом очолив НТШ.

У ході розробки програмних документів РУРП виникли дискусії. Частина радикалів прагнула закріпити у програмі кінцевою метою діяльності партії здобуття автономії. Натомість «молодші» радикали — Юліан Бачинський, В'ячеслав Будзиновський — стверджували, що автономія може бути лише першим етапом, а остаточною метою діяльності партії мало б стати здобуття державної самостійності України. Найбільш чітко це прозвучало у праці **Ю. Бачинського «Україна irredenta»** в 1895 р. Окремі положення цієї книги були піддані критиці Іваном Франком, але ідея здобуття Україною повної політичної незалежності знайшла його повну підтримку. Поступово ця ідея утвердилася в політичних програмах усіх західноукраїнських політичних партій, що діяли на засадах україноцентризму.

Важливим етапом для політичного розвитку наддністрянських українців став 1899 р. Саме тоді частина поміркованих радикалів і народовців створили **Українську національну демократичну партію (УНДП).** Серед її керівників були *М. Грушевський, В. Будзиновський, Ю. Романчук, Є. Левицький, Т. Окуневський* та інші. У програмі цієї партії важливе місце зайняла ідея соборності українських земель. УНДП прагнула до пробудження національної свідомості українців Галичини, Буковини, Закарпаття та Наддніпрянщини, орієнтувалася на співпрацю із прогресивними українськими діячами всіх українських етнічних земель. Доволі швидко УНДП стала найчисельнішою і найвпливовішою українською політичною силою Австро-Угорщини.

Восени 1899 р. українські соціалісти Микола Ганкевич, Семен Вітик та інші оголосили про створення **Української соціал-демократичної партії (УСДП).** Вони відмовлялися від ідеї соціалістичної революції та ідеї диктатури пролетаріату. Натомість українські соціал-демократи окреслили програму дій для досягнення соціалізму шляхом реформ, захисту класових інтересів робітників, з використанням легальних парламентських методів боротьби.

РУРП, УНДП та УСДП проявляли готовність до боротьби за здобуття українцями власної держави.

Мовою історичного джерела

Іван Франко про соціалізм:

«…Соціалізм — то є прагнення усунути всяку суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убозтво; запровадити справедливіший, щасливіший лад, ніж нинішній, і то в такий спосіб, щоб нинішній виробничий капітал, тобто ґрунти, фабрики, машини й інші знаряддя праці, а також сировина перейшли від приватної власності окремих людей до загальної власності. Соціалізм, таким чином, є ворогом усякого поділу. Він не хоче забирати в одних, а давати іншим; вважає все, чим нині володіє людство, наслідком праці всього людства протягом довгих віків. Тому не слід давати його у виключне володіння кільком людям, які можуть знищити те, що зробили інші, або вживати навіть на шкоду працюючим. Було б найсправедливіше, аби те, що досі виробило людство, належало йому всьому, було його спільною і вічною власністю, з якої рівною мірою могла б користатися кожна людина і до якої зі свого боку кожен повинен був би докладати також свою працю, скільки хто зможе…

Як усюди, так і в нас, є визискувачі і визискувані — є працюючий клас по селах і по містах, якому живеться не тільки не краще, але навіть гірше, ніж будь-де. Ґрунт наших рільників надзвичайно подрібнений, а тому неспроможний навіть прогодувати протягом року родину і, — змусивши її залізти в борги, — дуже швидко стає власністю лихварів, банків або багатіїв. А якщо й може напів з бідою прогодувати селянську родину, то не дає їй ніякої можливості послати дітей до школи, де б вони могли одержати належну освіту по вдосконаленню ґрунту і господарського реманенту, а також набути потрібних у господарстві знань. Все це також веде до занепаду селянські господарства, які ніяким чином не можуть витримати конкуренції з більшими, що ведуть бодай трохи вміліше своє господарство. Величезна частина нашого сільського люду — то справжній пролетаріат, друга — напівпролетаріат, тому що хоч і володіє нерухомим майном, мусить протягом більшої частини року шукати заробітку деінде… Серед міських робітників діється щось подібне, — хіба що на вищому рівні.

Бачимо, отже, що ґрунт для соціалізму в нас достатній і що стосунки наші, — такі ж хороші, як і всюди, — вимагають швидких змін».

Франко І. Що таке соціалізм? // Франко І. Зібрання творів у 50 т. К., 1986. Т. 45. С. 44–45.

1. Проаналізуйте, які соціально-економічні умови в Галичині (згадані в тексті) створили сприятливий ґрунт для поширення соціалістичних ідей серед українського населення.

1. Якою є основна ідея праці, що її Юліан Бачинський написав у 1895 р.? 2. Яка ідея зайняла важливе місце у програмі УНДП? Хто створив Українську соціал-демократичну партію (УСДП) восени 1899 р.? 3. Які аргументи «молодших» радикалів на користь повної політичної незалежності виявилися більш переконливими і чому ця ідея поступово утвердилася в програмах усіх україно-центричних партій?

29.4. Церква, селянські страйки та боротьба за права

Для українців Галичини важливою інституцією тривалий час була греко-католицька церква. Саме її діячі стояли біля витоків діяльності «Руської трійці», Головної Руської Ради і тривалий час були рушійною силою національного відродження. Однак, на деякий час все змінилося, коли провідні ролі у структурі УГКЦ відігравали москвофіли, або ж церква була ослаблена із середини внутрішніми протиріччями. Новий етап у житті УГКЦ настав наприкінці 1900 р. — тоді митрополитом було обрано Андрея Шептицького. Він доволі швидко проявив себе як захисник місцевого українського селянства перед сваволею поміщиків та австрійської влади. Митрополит активно підтримував створення нових шкіл та гімназій із українською мовою викладання, співпрацював із «Просвітою». Шептицький реформував духовні семінарії, підвищивши рівень підготовки священників, реформував греко-католицькі монастирі. У 1905 р. він викупив велике приміщення у Львові і заснував у ньому Церковний музей (згодом Національний музей у Львові), а згодом передав його у громадську власність. Доволі швидко цей заклад став одним із осередків українського культурного життя в Галичині, а в його колекції налічувалося понад 80 тисяч експонатів — пам'яток вітчизняної історії та культури. Особливо активно Шептицький намагався покращити економічне становище галицьких українців. Він спільно зі своїм помічником Титом Войнаровським, а згодом й іншими священниками організовував селянські спілки для викупу земель у поміщиків з метою їх подальшого розпаювання між українських селян. Під впливом А. Шептицького УГКЦ стала послідовно проводити діяльність у напрямку посилення національної ідентичності, покращення економічного становища українських селян та городян, консолідуючи їхні зусилля.

Андрей Шептицький, світлина, орієнтовно 1899 р.

Національний музей у Львові, сучасна світлина

Важливим проявом національної і соціальної консолідації галицьких українців стали багатотисячні селянські страйки 1902 р. Організаторами цих страйків стали РУРП, УНДП та УСДП. Їхні

члени вели інформаційну підготовку, роз'яснювали селянам необхідність спільних дій за покращення свого становища. Впродовж липня 1902 р. страйк охопив до 500 сіл у 26 повітах Галичини. Страйкували понад 200 тисяч селян. Вони вимагали від поміщиків збільшення оплати праці у 2 рази. Страйк було придушено. Влада заарештувала понад 4 тисячі селян. У збройних сутичках із поліцією і військами були загиблі і поранені. Водночас великі землевласники були змушені в багатьох випадках таки суттєво збільшувати оплату праці українських селян, погоджувалися продавати їм землю, більш активно стали видавати дозволи на виїзд на заробітки закордон — зокрема до Канади та США. В подальшому селянські страйки продовжувалися в Галичині і в наступні роки. До аналогічних дій стали вдаватися й українські селяни Буковини та Закарпаття.

Певні успіхи страйків спонукали до подальшої боротьби. Провідні українські політичні партії Австро-Угорщини послідовно намагалися перетворити Галичину на «український П'ємонт». Вони спільно вимагали на численних мітингах та демонстраціях поділу коронного краю на польську й українську частини, створення українського університету у Львові, надання мешканцям краю загального виборчого права. Стратегічним завданням залишалося здобуття незалежності України.

Першочерговим на шляху до мети вважалося запровадження загального виборчого права. Це мало сприяти збільшенню чисельності українських депутатів у Галицькому сеймі та австрійському парламенті, які б змогли гідно відстоювати національні інтереси. Перед очима українських політиків вже був успішний досвід аналогічних кроків чеських діячів. Вимоги українських політичних партій мали підтримку з боку селян та городян. Вже під час страйку 1902 р. неодноразово лунали вимоги проведення виборчої реформи. Надалі вони тільки наростали. У 1906 р. близько 30 тисяч українських селян зібралися у Львові на мітинг. Вони серед іншого вимагали запровадження загального виборчого права.

Під тиском народних протестів українців, чехів та інших народів імперії австрійський уряд у 1907 р. здійснив реформу австрійського парламенту. Виборчі права отримали чоловіки старші 24 років. Після загальних виборів українське представництво у ньому зросло із 3 осіб до 28 з Галичини і 5 з Буковини.

Особливо гостро йшла боротьба за виборчі зміни до Галицького сейму. Польські політики відкрито підтримували москвофілів, тільки б не допустити до місцевого сейму прогресивних українських діячів. Ці вибори супроводжувалися збройними сутичками між польськими та українськими виборцями, супроводжувалися свавіллям поліції. На мітингу в містечку Коропець поліція вбила кандидата у депутати від УНДП Марка Каганця. Перед виборами він неодноразово отримував листи з погрозами. Десятки селян по краю було побито чи ув'язнено.

Організатором терору щодо українців у ході страйків та виборів часто виступав цісарський намісник Анджей Потоцький. 12 квітня 1908 р. його було застрелено українським студентом Мирославом Січинським. У результаті фальсифікацій на виборах, підкупів та залякування виборців до Галицького сейму змогли потрапити лише 11 депутатів від УНДП та РУРП. Та вже через 5 років до Галицького сейму було обрано 30 депутатів від українських політичних партій.

Тривалий час тривала боротьба за український університет у Львові. В наявному на той час закладі українські студенти зазнавали постійної дискримінації. Більшість предметів для них викладали польською мовою. У приміщеннях університету стали відбуватися сутички між польськими та українськими студентами. У 1902 р. близько 600 українських студентів на знак протесту проти польського шовінізму звільнилися зі Львівського університету і продовжили навчання в закладах освіти Відня, Праги, Кракова, Граца. Особливо загострилася ситуація у Львівському університеті в січні 1907 р. Польські студенти, організовані в озброєні боївки, нападали на українських. Поліція ж у відповідь заарештувала 99 українських студентів. Сутички у студентському середовищі стали звичним явищем. У липні 1910 р. у ході збройної сутички у Львівському університеті загинув український студент Адам Коцко. З обох сторін були поранені. Поліція заарештувала 127 українців і жодного поляка.

Загострення польсько-українських відносин у Галичині відбувалося в умовах погіршення міжнародних протиріч. Австрійська влада втрутилася в ситуацію, і після тривалих переговорів у лютому 1914 р. було досягнуто польсько-української угоди, яка збільшувала українське представництво в Галицькому сеймі до 62 депутатів (27%), а також передбачала відкриття українського університету. Українська мова мала впроваджуватися в діловодство. Виділялися державні кошти на культурні і господарські потреби українських товариств — «Просвіта», «Сільський господар» та ін. Щоправда, здійснити цю домовленість так і не вдалося через початок Першої світової війни.

Певною відповіддю на польську агресію стала поява в Галичині таємних українських товариств. Найбільш масовим було товариство «Молода Україна». Таємні українські гуртки створювалися в гімназіях по всій Східній Галичині.

За чеським взірцем, стали створюватися й легальні українські спортивні та парамілітарні організації. На них покладалися функції захисту українських демонстрацій від можливих нападів та провокацій. Так, з 1894 р. у Львові діяло спортивне товариство «Сокіл». Його очолював Василь Нагірний. Основним завданням товариства було розвиток фізкультури і спорту серед української молоді. Починаючи з 1900 р., український «Сокіл» став активно поширювати свою діяльність на міста і села Галичини. Координував діяльність різних низових організацій «Сокіл-Батько». Він активно

співпрацював з УНДП. Піднесення товариства відбувалося завдяки ініціативам Івана Боберського, відомого організатора молодіжного і спортивного руху, а з 1908 р. — керівника товариства. Він тривалий час вивчав досвід іноземних спортивних організацій в Австрії, Чехії, Франції, Німеччині. Боберський став популяризатором фізкультури у гімназіях Львова. Він поширював серед молоді малознані у краї спортивні ігри — футбол (копаний м'яч), теніс (ситківку), волейбол (відбиванку), хокей (гаківку), баскетбол (кошиківку), лижний спорт (лещатарство) та інші. Для цього він навіть підготував низку посібників, які через «Просвіту» поширював у Галичині, закуповував спортивний реманент.

Парад товариства «Сокіл» у Львові, світлина, 1914 р.

Учительський відділ товариства «Сокіл-Батько» у Львові, світлина, весна 1913 р.

Польська адміністрація краю намагалась обмежити розвиток товариства «Сокіл». У відповідь депутат австрійського парламенту Кирило Трильовський (представляв РУРП — УРП) зумів зареєструвати статут спортивно-пожежного товариства «Січ». Перше таке товариство було створене в селі Завалля на Снятинщині. Щоб уникнути заборони з боку влади, у кожному селі реєстрували власну організацію. Координував ж їхню діяльність Український січовий союз. Доволі швидко виникли десятки «Січей» у різних повітах краю. Вони перебували під впливом РУРП.

Найбільшої масовості сокільський і січовий рух набули в 1912–1914 рр. Відбувалися масові заходи — «здвиги» чи змагання, в яких брали участь тисячі осіб. Наймасовіший захід було організовано у Львові до 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка в 1914 р. Загалом, напередодні Першої світової війни у «Соколі» брали участь до 33 тисяч осіб, а в «Січі» — до 80 тисяч.

У 1911 р. учні Академічної гімназії у Львові Олександр Тисовський, Іван Чмола та Петро Франко створили таємний гурток «Пласт». За основу роботи гуртка було взято англійський досвід створення скаутських організацій. Пластуни займалися не лише фізичною, але і військовою підготовкою. Учасники «Пласту» вивчали основи розвідувальної роботи, орієнтування на місцевості, вчилися

стріляти із вогнепальної зброї. До літа 1914 р. членами «Пласту» було до 800 осіб. Найбільші його осередки, крім Львова, були у Стрию, Станиславові, Коломиї, Чернівцях.

З березня 1913 р. у Львові, з дозволу властей, розпочало діяльність товариство «Січові Стрільці». Воно мало вести військову підготовку учасників «Соколів» та «Січей».

1. Чому саме створення українського університету було таким принциповим питанням для українського національного руху, що за нього готові були платити таку високу ціну? 2. Оцініть, наскільки успішними були виборчі реформи та чи дійсно вони створювали підґрунтя для подальшої боротьби за державність, враховуючи збереження «національного гніту» та фальсифікації на виборах. 3. Які саме дії Андрея Шептицького були ключовими для перетворення УГКЦ на серйозний фактор національної та соціальної консолідації українців і як вони відрізнялися від діяльності церкви в період домінування москвофілів?

Корисна гра:

«Український національний рух в Австро-Угорській імперії»

https://cutt.ly/9tQtE9mJ

Практикум

I. Орієнтуємося в історичному часі й просторі, виявляємо взаємозв'язки подій та явищ

1. Створіть хронологічну шкалу найважливіших, на вашу думку, історичних подій в українському національному русі Австро-Угорської імперії.

2. Опрацюйте статтю електронної Енциклопедії історії України за покликанням https://cutt.ly/xtQtPZyP чи QR-кодом. Знайдіть у тексті назви міст, у яких активно діяли осередки «Просвіти». За допомогою онлайн-застосунку Google My Maps позначте їх на онлайн-карті та додайте короткий опис-коментар до позначок. Поміркуйте, чому саме в цих місцях розвивалася «Просвіта».

II. Працюємо з інформацією історичного та суспільно значущого змісту

Опрацюйте історичні джерела та дайте відповіді на запитання до них.

Мовою історичного джерела

1. Уривок із програми Русько-української радикальної партії (1890 р.):

«…Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народа і інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовска і москальофільска, — при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, руско-українські радикали, порозумівшися приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою Руско-украйінска радикальна партія з ось якою програмою:

А. Програма максимальна:

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціялізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумліня, забезпеченя кождій одиниці, без ріжниці пола, як найповнійшого впливу на рішанє всіх питань політичного житя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тілько йіх дотикають; уділення кождому народови можности як найповнійшого розвою культурного.

3) В справах культурних стоімо на грунті позитівної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власностію всего народа».

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : док. і матеріяли / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.] : Сучасність, 1983. (Бібліотека Прологу і Сучасности ; ч. 157) Т. 1. 1983. с. 9. https://cutt.ly/QrYjLIkm

1. Чому Русько-українська радикальна партія (РУРП) вважала, що «старші партії» (народовці та москвофіли) не в змозі задовольнити потреби українців? 2. Яку головну мету РУРП ставила в суспільно-економічних питаннях, згідно з її «програмою максимальною»? 3. Які основні свободи та права особистості РУРП прагнула забезпечити в політичній сфері? 4. Що РУРП розуміла під «автономією» в політичних справах? 5. Яких принципів РУРП дотримувалася в культурних питаннях і чого вона домагалася щодо здобутків культури та науки?

Мовою історичного джерела

2. Із протесту галицьких українців проти гноблення закарпатських українців правлячими колами Угорщини (1896 р.):

«В кількох північних комітатах Угорщини живе до 500 000 русинів. І походженням, і традицією історичною та літературною, і з погляду на тип етнографічний та на усну словесність вони — частина того українсько-руського народу, що заселює східну частину Галичини і полудневу Росії, і в цілому числить сьогодні около 25 мілійонів душ. В XVI віці почали мадьяри витискати русинів, подібно як і інші немадьярські народності, з усіх важніших урядів, а з часом почалося й переслідування русинів…

...Мадьяри забороняють угорським русинам відбирати руські часописи з Галичини, навіть неполітичні, лиш літературні або призначені для дітей. А ось недавно, бо 6 мая с. р., угорське правительство в своїй великій гуманності заборонило спроваджувати і ширити в Угорщині видання львівської «Просвіти», про котру перед кількома роками сам цісар заявляв, що се «дуже пожиточне товариство». Угорським русинам забороняють зноситися з галицькими, одбирають листи, писані до угорських русинів, і

т. д. Навіть в абсолютній Росії не робиться таких речей так явно, з таким цинізмом, а особливо з устами, повними грімких фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію.

Щоб знищити всякі сліди Русі на Угорщині, наказав уряд перемінювати назви не лиш місцевостей, а й осіб, і то як імена, так і прозвиська на лад мадярський…

…З цілої українсько-руської території власне угорські русини найперші почали емігрувати за море... і що на нових осідках, особливо в Сполучених Державах Північної Америки, власне вони показуються найменше цивілізованими, а причіплене до них американцями прозвище «hungarian» здавна сталося синонімом грубості, непарності, зледащілості і рабської приниженості...

Русини не мають ані одного свого посла в соймі. Не мають тому, що в Угорщині вибори переводяться так, як, певне, ніде в краю, хоч би тілько напівцивілізованим.

...Ми не вороги мадьярської нації. Ми високо цінимо її енергію в боротьбі за свої права, її геройство в тяжких для неї хвилях; ми шануємо її заслужених мужів, її талановитих писателів, поетів і політиків, бо знаємо, що вони ніколи не були ворогами слабих, гнобителями пригноблених.

Ми бажаємо мадьярській нації якнайкращого розвою, та, проте, думаємо, що по трупах немадьярських народностей вона не піде наперед, що дорога насильств, кривдження, економічного і духовного руйнування провадить тільки до згуби, а не до поступу, дегенерує і підкопує не тільки слабшого, а й сильнішого.

Ми певні, що не тільки в Європі, але й серед чесних і доступних для справедливості мадьяр протест наш найде відгомін, а з свого боку запевнюємо, що не перестанемо боротися з теперішніми порядками в Угорщині, негідними краю європейського, не перестанемо всякими легальними способами розбуджувати серед наших угро-руських братів руського народного почуття, віруючи твердо в те, що панування брутального насилля і цинізму ніколи не може бути тривке».

Гнатюк і Франко. І ми в Европі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття // Житє і слово. Вістник літератури, політики і науки. 1896. Т. 5. С. 1–9.
https://cutt.ly/ktJffLv6

1. Чи мали русини свого посла в угорському соймі? Як прізвисько «hungarian» стало синонімом грубості в США? Що автори тексту бажають мадярській нації, попри її політику? 2. Проаналізуйте, як політика насильства, кривдження та духовного руйнування, на думку авторів протесту, «дегенерує і підкопує не тільки слабшого, а й сильнішого». 3. Обговоріть, які саме «легальні способи» могли бути доступні русинам в умовах такого тиску та наскільки реалістичною була віра в те, що «панування брутального насилля і цинізму ніколи не може бути тривке».

Мовою історичного джерела

3. Вірш Івана Франка «Не пора», вперше надрукований у Львові в 1882 р. в газеті «Праця»:

Не пора, не пора, не пора / Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара, — / Нам пора для України жить.
Не пора, не пора, не пора / За невігласів лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира, — / Для України наша любов.
Не пора, не пора, не пора / В рідну хату вносити роздор!
Най пропаде незгоди проклята мара! / Під України єднаймось прапор!
Бо пора се великая єсть: / У завзятій важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь, /Рідний краю, здобути тобі!

1. До чого закликає автор українців у першій строфі? 2. Яких «невігласів» згадує поет, і чому він радить не проливати за них кров? 3. Яке основне зло, що шкодить «рідній хаті», засуджується в третій строфі? 4. Яка головна мета боротьби, про яку йдеться в останній строфі, і що готові віддати борці заради неї?

Мовою історичного джерела

4. Фрагменти із програми Української національно-демократичної партії (УНДП) (1899 р.):

«…Ми, галицькі Русини, часть українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, відтак боров ся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрік ся і не зрікає ся прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднав ся з часом в одноцільний національний організм, в якім би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними…».

«Змагаючи до тої наконечної мети, а зважаючи на нашу приналежність до австрійської держави, ставимо собі для нашої народної роботи отсю програму: в межах Австрії, в справах політичних змагаємо до того, щоби в австрійській державі територія, заселена Русинами, становила одну окрему провінцію з як найширшою автономією в законодавстві і адміністрації; тим самим змагаємо до знесення дотеперішних краєвих статутів для Галичини і Буковини, до поділу Галичини на дві части: руську і польську і так само до поділу Буковини на часть руську і волоську, та до утворення з руських частей Галичини і Буковини одної національної провінції з окремою адміністрацією і окремим національним соймом»…

А у відношенню до тодішної російської України поставлено у сій програмі:

«Будемо піддержувати, скріпляти та розвивати почуттє національної єдности з російськими Українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільности; будемо серед російських Українців піддержувати такі змагання, котрі ведуть до перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно-федералістичну, оперту на автономії народностей».

«Та що до угорської Руси: будемо змагати, щоби серед угорських Русинів викликати подібний рух національний, який є між галицькими і буковинськими Русинами, щоби загріти їх до уживання і плекання рідної мови, до борби проти винародовлювання, та до культурної, економічної і політичної діяльности в користь угорсько-руського народу, та в тій цілі будемо нав'язувати з угорськими Русинами тіснійші взаємини і будемо старати ся зблизити їх до себе».

В дні 5 січня 1900 р. оголосив був Народний Комітет першу свою відозву до народу, в котрій докладно пояснив нашу національну ідею. В сій відозві сказано між иншим:

«...Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдинилися в одну новочасну культурну державу… Та поки осягнемо сей наш ідеал... мусимо на ґрунті теперішних відносин і в рамках австрійської держави: змагати до витворення окремої національної провінції зі своєю окремою адміністрацією і своїм національним Соймом…».

Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. Жовква: Друкарня оо. Василіян у Жовкві, 1926. С. 327–328, 331.

1. Програма розрізняє «остаточну мету» та «програму» в межах Австрії, а також окремо висвітлює ставлення до «російської України» та «угорської Русі». Проаналізуйте, як ці різні підходи відображають стратегічне бачення українського національного руху того часу. Чи свідчить це про прагматизм чи про поділ всередині руху? 2. Як ви поясните «суперечність» між декларацією самостійності та програмними цілями в рамках Австро-Угорщини? 3. Чому саме Закарпаття (угорська Русь) потребувало такої інтенсивної «боротьби проти винародовлювання», і які фактори могли робити цей регіон особливо вразливим до асиміляції?

Мовою історичного джерела

5. Програмні засади Української соціал-демократичної партії (УСДП), викладені в газеті «Воля» 1 січня 1900 р.:

«…Наша програма, наша ціль ясна. Повна воля політична, самодержавність люду, демократія; перехід землі і фабрик на власність загалу, спільна господарка на користь загалу; визволенє люду з темноти, доступ для кождого до науки, до світла…

Боротьба в ім'я ідеалів соціялізму против гнобителів люду працюючого, се також боротьба за визволенє национальне. «На те, щоби єдність міжнародна пролетаряту розвилась вповні, треба, щоби кождий народ був паном в своїй хаті».

…ми змагаємо до того, щоби цілий народ украіньский виборов собі национальну волю та самостійність політичну; наша ціль — вільна держава украіньского люду, украіньска республіка.

…Ми далекі є від национальноі ненависти до чужинців; ми є ворогами шовінізму. Робітник, що почав вже думати самостійно і стає в рядах соціялістичної партіі, буде для нас товаришем, без огляду на те, якою він мовою говорить, без огляду на те, якоі він віри. Любов до нашого народу зливає ся в нас одно з любов'ю до всіх визискуваних, неволених і гноблених, до всіх тих, що разом з нами готові йти «на стрічу сонцю золотому»…

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : док. і матеріяли / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.] : Сучасність, 1983. (Бібліотека Прологу і Сучасности ; ч. 157). Т. 1. 1983. С. 55–56. https://cutt.ly/QrYjLlkm

1. Яку політичну систему проголошує програма як свою мету? 2. Що, згідно з програмними засадами, має стати власністю загалу? 3. Яку конкретну мету ставить український народ щодо своєї національної волі? 4. Як у програмі визначено ставлення українських соціалістів до «чужинців» та «шовінізму»? 5. Як ви вважаєте, чи можливо поєднати таке прагнення до національної самостійності з ідеалами інтернаціоналізму та любові «до всіх визискуваних, неволених і гноблених, до всіх тих, що разом з нами готові йти «на зустріч сонцю золотому»?

Мовою історичного джерела

6. Уривки зі спогадів Івана Франка про специфіку проведення виборів до австрійського парламенту в Добромилі та Перемишлі (1895 р.):

«…Ось уже виборці почали по одному виходити з виборчого локалю. Пелехович (місцевий добромильський пияк, який намагався підзаробити на виборах) станув поміж жандармами і обсипав лайкою та наругами тих виборців, що голосували за мене. Михайла Сташкова з Кропивника він перед очима сторожі безпеки побив до крові. Побито також Миколу Заяця з Телесниці та Михайла

Мильковича з Соколі. Вони прийшли перелякані від голосування на ринок і почали оповідати свої пригоди.

— Ні, — скрикнув голосно Заяць. — Доки жию, не хочу бути більше виборцем. Мій отець був виборцем і дістав биття, та й мені трафилося таке саме.

— Е, то ще не біда, — відповів йому якийсь селянин. — А то би ти навіть не знав, що маємо конституцію. …

В день виборів уже о 7 годині рано на всіх вулицях, що вели до міста, порозставлювано сторожу, зложену з жандармів, поліціянтів та агентів Тишковського (великий землевласник, провладний суперник І. Франка на виборах). ... Вибір д-ра Франка був би, казали вони, нещастям для селян, стягнув би на них багато тяжких кар, переслідувань та підвищення податків. ... Не було можливості заговорити до якогось виборця; органи влади зараз грозили арештом.

І це не була пуста погроза. Під час голосування справді на вулиці арештовано двох слухачів університету, одного торговця жида і чотирьох селян без ніякої причини. Глинський (війт одного із сіл поблизу Перемишля) бігав скрізь і видавав поліціянтам формальні розкази, кого мають арештувати. ... Двох таких виборців із Гороховець, Гната Слабого та Михайла Двуліта, арештували жандарми в сінях виборчого локалю перед очима інших виборців, окували їх у ланцюжки перед самим голосуванням і як звичайних злочинців під час найгіршої сльоти попровадили пішки до Германовець і відставили до тамошнього суду. …

Коли в той час взагалі агітували за мою кандидатуру, то була це робота радикального селянського комітету в Торках і кількох молодих людей у Перемишлі та в Добромилі. Я дивуюся самовідреченню та правдивому геройству цих людей. З кількома крейцарами в кишені, незважаючи на сильний дощ, вони ходили від села до села, наражаючись на всякі невигоди та небезпеки. ... Друковані відозви, в яких рекомендували мою кандидатуру, відбирали жандарми у селах, хоч відозви перейшли через урядову цензуру. Натомість агітатори пана Тишковського тішилися повною свободою діяльності і могли зовсім ясно провадити найкращий торг голосами. Коли в їх присутності заговорював хтось про мою кандидатуру, вони з насміхом запитували, “а скільки дає той пан за голос?”»…

Франко І. Найновіший галицький вибір // І. Франко. Зібрання творів: У 50 т. К. : Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 283–290.

1. Іван Франко описує численні порушення виборчого процесу: побиття, залякування, арешти без причини, знущання над виборцями, перешкоджання агітації опонента при повній свободі діяльності провладних агітаторів. Проаналізуйте, як такі методи впливали на реалізацію принципу вільного і чесного виборчого права, та чи можна взагалі назвати такі «вибори» демократичними. 2. Порівняйте умови діяльності агітаторів за Івана Франка та агітаторів пана Тишковського. Які методи боротьби доводилося застосовувати прихильникам Франка в умовах такого тиску, і що це говорить про їхню відданість справі? 3. Які наслідки для формування громадянського суспільства та політичної культури мала відкрита практика підкупу та цинізму під час виборів?

Історична розвідка

7. «Українська обструкція в Галицькому сеймі».
Історик Ігор Чорновол про роботу Галицького сейму.

На основі фрагментів з історичної праці визначте, яку основну вимогу висували українські посли, застосовуючи обструкцію; які звукові прилади використовували українські

посли для створення «пекольного гамору»; скільки годин тривала «заглушаюча українська обструкція» 15–16 листопада 1910 року. Що саме, на вашу думку, змінилось у відносинах між польською більшістю та українською фракцією внаслідок обструкції, чого не могли досягти переговори? Які можливі причини змусили польську більшість піти на поступки українській фракції, незважаючи на її невелику чисельність та можливість застосувати регламент проти неї? Наскільки, на вашу думку, тактика ненасильницького опору ефективна у сучасних демократичних парламентах, і які її переваги та недоліки порівняно з іншими методами політичної боротьби? Як обструкція сейму сприяла досягненню цілей українських послів, незважаючи на те, що маршал мав «необмежені повноваження усування негречних послів»?

„Розпочинаючи з 1910 р., Сейм був паралізований обструкцією українських послів, котрі домагалися реформи виборчої ординації. 19 жовтня, коли більшість відхилила внесок К. Левицького про негайний розгляд проєкту виборчої реформи, з українських лав пролунали вигуки: «ганьба шляхотському соймови! Нема виборчої реформи — не буде засідання! А рівночасно з сим піднялися стуки пультів і проймаючий виск трубок, свиставок і інших приладів, так що в залі настав пекольний гамір». Кульмінація настала 15 листопада. «Заглушаюча українська обструкція, що фізично виключала всякі наради і ухвали, ішла послідовно і безпроривно. Шестого дня української обструкції прибув іще могучий гук дзвона «там-там» (...) Отся обструкція з нашими протестами проти нелегального ведення засідань сеймових перетривала 45 годин і 42 мінути, та польська більшість не могла рушитись уперед і дня 16 листопада 1910 р. мімікою приймила краєвий бюджет». Виявилося, що тактика обструкції виправдала себе повністю. Як стверджував К. Левицький, «Так закінчили ми переломову сесію галицького Сойму. Вона рушила справу польсько-українську з точки мертвої, з якої не годні були її рушити ніякі угоди».

Слід зауважити, що, згідно регламенту 1907 р., маршал (у той час — граф Станіслав Бадені) мав вже необмежені повноваження усування негречних послів, але так ним і не скористався. Обструкція продовжувалася і пізніше, поки 1913 р. польська більшість не зробила реальних кроків назустріч жаданням не чисельної української фракції”.

Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму. Львів: Тріада плюс, 2010. С. 36–38.

Історична розвідка

8. «Галичина як «український П’ємонт». Історик Іван Лисяк-Рудницький про національний рух у Галичині (початок XX ст.)

На основі фрагментів з історичної праці визначте, як формулюється концепція «українського П’ємонту» в Галичині; чому саме після 1905 року вплив Галичини на українські землі в Російській імперії посилився, і як це пов’язано з внутрішніми змінами в самій Росії; конкретні досягнення українського руху в Галичині. Наскільки реалістичною була ця концепція в умовах Австро-Угорської імперії та напередодні Першої світової війни, і які ризики вона несла для Галичини?

«Поява сильної та динамічної спільноти у Галичині наклала відбиток, особливо після 1905 р., на українські землі в Росії. Так сформувалася концепція Галичини як

«українського П'ємонту»: маленького краю з великою місією, покликаного стати географічною базою і плацдармом визвольної боротьби всього українського народу.

Для українського національного руху у Галичині двадцять п'ять років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один із тогочасних польських публіцистів влучно охарактеризував такий розвиток подій, як «українське завоювання». Завоювання було, перш за все, внутрішнім і полягало у проникненні в широкі маси українців модерної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних товариств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових та ін. Участь у таких товариствах, місцеві філії яких сягали кожного містечка й села, давала селянам нове почуття людської гідності. …

У політичній сфері тепер стало можливим розпочати систематичний, наполегливий наступ на польську гегемонію в Галичині. …

Східноукраїнський історик і громадський діяч Дмитро Дорошенко, який після десятирічної перерви на початку літа 1914 р. знову приїхав до Галичини, був вражений досягненнями українського руху: «Як все повиростало, як поширилось! Коли я побачив львівських знайомих, почув їх настрої, довідався про сподіванки і плани, то поступ, який зробило українське життя в столиці краю за ці десять років, уявився мені зовсім ясно: українці вже ставали тут у Галичині державною нацією, вони вже були в дорозі до того, щоб почувати себе господарями на своїй рідній землі».

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. К. : Основи, 1994. Т. 1. С. 477–479.

III. Виявляємо здатність до співпраці, толерантність, громадянську позицію

1. Ознайомтеся з текстом рубрики «Історична розвідка» та дайте відповіді на запитання.

Історична розвідка

«Митрополит Андрей Шептицький та український рух».
Історик Василь Верига про митрополита Андрея Шептицького.

На основі фрагментів з історичної праці визначте, коли Андрей Шептицький став галицьким митрополитом; як спочатку ставилися до Андрея Шептицького деякі українці та поляки; яке культурне товариство заснував митрополит Андрей Шептицький у Львові в 1913 році; як митрополит Андрей Шептицький зумів прихилити до себе людей. Які дії митрополита Андрея Шептицького могли бути настільки переконливими, щоб змінити десятиліттями сформовані ідеологічні погляди духовенства та направити їх до народовців? Які дії та риси характеру, на вашу думку, дозволили йому здобути такий високий рівень довіри та авторитету серед українського народу?

«У 1898 р. С. Сембратович помер, і в 1900 р. на галицький митрополичий престіл прийшов молодий монах-василіанин граф Андрей Шептицький. До нього також чимало українців ставилося з недовір'ям й підозрівало, що він, як нащадок старого українського, але спольщеного роду, сприятиме польським впливам на українські справи. Так само поляки сподівалися, що молодий митрополит причиниться своїм впливом на зупинення національного розвитку галицьких русинів-

українців. Але митрополит Андрей скоро включився в боротьбу за права українського народу й під його впливом багато священників греко-католиків зірвало з москвофільством і приєдналося до народовецького табору. Турбуючись народною культурною спадщиною, у 1913 р. митрополит Андрей Шептицький заснував у Львові Український Національний Музей і сам став його головним меценатом. Своєю відданою працею для української церкви й народу митрополит Андрей зумів прихилити до себе народні маси і ще до вибуху Першої світової війни уже був визнаний усіма як український патріот.

Верига Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. С. 203.

2. Висловте власну думку, чи поділяєте ви бачення Андрея Шептицького: *«Три головні завдання українського народу: досягнення правдивого і сталого щастя, посилення єдності, захист зовнішніх кордонів»*. Чи актуальні ці поради в наш час?

3. Прочитайте текст студента Андрія Січинського: *«Кожний нарід, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільності, народні маси піднести до тої степені просвіти, щоби ця народна маса почула себе членом національного організму, відчула своє громадянське і національне достоїнство й узнала потребу існування нації як окремішної народної індивідуальності, бо ніхто інший, а маса народу є підставою усього»*. Напишіть власний есей на тему: «Як зародилася «Просвіта»?». Сформулюйте мету діяльності цієї організації.

Перевірте себе

I **1.** Обчисліть, скільки років тому створено першу українську партію. Розташуйте у хронологічній послідовності події: створення РУРП, заснування «Просвіти», політика «нової ери», перейменування ЛТШ в НТШ. **2.** Покажіть на карті місто, в якому засновано перші українські партії.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Поміркуйте, чому москвофільський рух поступово втратив популярність серед українців. **5.** Охарактеризуйте основні напрямки діяльності народовців. Створіть відповідну схему.

III **6. Вправа «Українські партії».** Поміркуйте, які цінності були в основі діяльності РУРП, УНДП та УСДП. До якої з партій ви б хотіли приєднатись, якби жили наприкінці XIX ст.? Чи важливо було українцям у той час мати власні політичні партії? Чому?

§ 30. Національне питання в Російській імперії

Згадайте...

— основні етапи перетворення Московського царства на Російську імперію;

— які території були приєднані Росією під час цих завоювань.

Як ви розумієте... — поняття «асиміляція», «національне питання», «смуга осілості»?

Чи знаєте ви, що...

— у 1897 році в імперії проведено перший та єдиний загальнодержавний перепис населення; серед 14 пунктів переписного листка не було графи «національність», натомість збирали дані про рідну мову (так зване «нарєчіє»), місце народження та віросповідання, за якими чиновники умовно визначали етнічну приналежність; за даними перепису, в Російській імперії проживало 125 640 021 особа, які розмовляли понад 100 різними мовами;

— найбільшу групу підданих імперії становили носії російської мови — понад 55,5 мільйонів осіб або 44% усього населення, на другому місці були україномовні — 22 380 551 особа, що складало 17,8%. Далі йшли носії польської мови — 6,3%, білоруської — 4,7%, єврейської (ідиш) — 4%, казахської — 3,25%, татарської — майже 3%, німецької — 1,4%. Інші мови були представлені менше ніж 1% кожна?

30.1. Формування російської імперської ідеології та шляхи її реалізації

Санкт-Петербурзька соборна мечеть, світлина, поч. XX ст.

Національне питання в Російській імперії XIX ст. було ключовою проблемою багатонаціональної держави, де проживали різні етнічні групи з власними культурами та релігіями. Формування російської нації відбувалося через імперську асиміляцію, а не завдяки культурній чи мовній близькості. Російський народ, що формувався з XV ст., взаємодіяв з угро-фінськими, тюркськими, балтськими та іншими народами, зазнаючи їхніх впливів, а також українських, німецьких, голландських і французьких. У містах імперії співіснували різні мови та релігії, як-от у Німецькій слободі під Москвою, де виникали католицькі, протестантські храми, мечеті й синагоги.

Російська держава формувалась як імперія, що прагнула ліквідувати національні, релігійні та культурні відмінності. За Івана III та Василя III було проголошено ідею «Москва — третій Рим», а московські монархи вважали себе спадкоємцями Візантії, Русі та

Золотої Орди. Православ'я стало єдиною державною релігією, а представники інших віросповідань, включно з мусульманами, буддистами, протестантами та старообрядцями, зазнавали утисків.

Держава створювала такі умови, що найбільш амбітні іноземці, представники місцевих еліт могли здійснити успішну кар'єру в Росії, лише відмовившись від власної релігії, мови та культури, асимілювавшись серед росіян. При цьому вони мали демонструвати, що є більшими росіянами, ніж самі росіяни. Прикладами такої асиміляції стали Катерина II, що за походженням була німкенею і протестанткою, боярські та дворянські роди — Апраксіни, Годунови, Карамзіних, Уварови, Юсупови, що походили з татар і мусульман, калмицький рід Дондукових, що перейшов із буддизму у православ'я, тощо.

Завдяки жалуваним грамотам російських царів та імператорів русифікувалися такі відомі російські полководці, як Іван Паскевич (українець), Михайло Барклай-де-Толлі (мав німецьких і шотландських предків), Петро Багратіон (грузин), Олександр Іпсиланті (грек), Михайло Милорадович (серб) та багато інших. Русифікувалися не лише представники військового стану, але й ремісники, торговці, інтелігенція. Звичайно, що процес асиміляції православних українців, білорусів, грузинів, греків, сербів відбувався швидше, ніж іудеїв, буддистів чи мусульман. При цьому під вплив асиміляції підпадали навіть селяни і соціальні низи в містах. Таких асимільованих «росіян» часто використовували для поневолення і русифікації інших народів імперії.

***1.** Як ви розумієте ідею «Москва — третій Рим»? **2.** Чи можна виправдати асиміляцію як спосіб інтеграції в імперії? **3.** Хто з історичних постатей був прикладом асиміляційної політики Росії?*

30.2. Панславізм та роль російського православ'я в імперській експансії

На початку XIX ст. із появою панславізму російські імператори проголошувалися не лише захисниками православних, але і всіх слов'ян. За цими ідеями, всі слов'яни, як і всі православні (в т. ч. греки, румуни та інші неслов'янські народи), мали увійти до складу імперії Романових. Щоправда, при цьому передбачалося, що західні і південні слов'яни перейдуть із католицизму чи ісламу на православ'я.

Перші труднощі з асиміляцією підкорених народів виникали ще в часи Івана III та Василя III. Усі прояви непокори, особливо в релігійній сфері, одразу придушували. Релігійні громади позбавлялися своїх духовних лідерів. На їх місце імперія ставила лояльних осіб. Як правило, після придушення спроб опору поневолені народи зазнавали пограбування — у них відбирали їхні духовні

скарби, релігійні та історичні пам'ятки, символи державності. Награбоване вивозили до Москви, Санкт-Петербурга, знищували чи піддавали оскверненню. Наприклад, після приєднання Новгорода з цього міста до Москви було вивезено символи державності — вічевий дзвін, найбільш повну версію збірника законів «Руська Правда». У ході трьох поділів Речі Посполитої до Санкт-Петербурга було вивезено польські королівські регалії — корони королів, скіпетр і державу (оржаду), коронаційний меч Щербець, військові прапори та штандарти. Під час ліквідації в Україні Гетьманщини та Запорозької Січі до російської столиці забрали козацькі клейноди — гетьманську булаву, бунчуки, печатки і т. д. Знищували чи розграбовували бібліотеки, архіви, книгозбірні тощо.

У низці випадків російські монархи намагалися в дусі гасла «Поділяй і володарюй» пересварити між собою народи імперії. Цьому мали сприяти керовані державою масові міграції та переселення, кадрова та адміністративна політика. Наприклад, імперська влада сприяла масовому переселенню православного населення з Болгарії, Греції і Сербії до України, де мали витісняти українців, а населення України, Білорусі, європейської частини Росії — до Середньої Азії, Сибіру, де переселенці мали заміщати місцеве нехристиянське населення. Особливо системно це відбувалося в ході столипінських реформ. У процесі підкорення та під час адміністративних реформ різні народи з різними релігійними, культурними особливостями об'єднували у складі єдиних адміністративних одиниць, як наприклад, Кавказьке намісництво, Сибірське генерал-губернаторство, Туркестанське генерал-губернаторство. В інших випадках — певні народи штучно розділяли на різні адміністративні одиниці. Так було адміністративно розділено в рамках Російської імперії українців, поляків, башкирів, татарів, казахів тощо.

Асиміляція приєднаних величезних територій із католицьким, мусульманським населенням, що мало власні давні державницькі традиції, зв'язки із релігійними осередками поза межами Російської імперії, стикалася із труднощами.

Вір, але перевір

У 1867 році в Москві відбулась етнографічна виставка (її проведення «співпало» зі Слов'янським з'їздом, що проходив у Росії). Цю виставку влада Австро-Угорщини охарактеризувала як «політичну демонстрацію», адже ідеї панславізму були головним мотивом заходу. Початково етнографічна виставка мала презентувати побут «племен» (народів) Російської імперії, але додали експозиції, що відображали традиційне вбрання та побут слов'ян Австро-Угорщини, Османської імперії, Пруссії, Сербії та Чорногорії. Цей факт підкреслив прихильник ідеології «офіційної народності» Михайло Погодін: вдалося «зобразити не лише різноплемінне населення Росії, але й побут споріднених слов'янських племен». Колекція російської народності

відтворювала образи матері-годувальниці, рибалки та чоловіка з балалайкою. Українські експонати, зокрема народне вбрання, були представлені, але з урахуванням імперської ідеології, яка зображувала українців як «малоросів», що мали бути лише фоном для «сильнішого» російського народу.

Композиції української експозиції «Домашній побут малоросіян» на Першій етнографічній виставці в Москві, світлини, 1867 р.

***1.** Пригадайте, що таке панславізм. **2.** Чому Російська імперія використовувала ідеї панславізму як прикриття для експансії? **3.** У чому, на вашу думку, полягає небезпека змішування державної ідеології та релігії?*

30.3. Русифікація (росіянізація) як метод вирішення національних питань

У нових реаліях асиміляція за релігійною чи політичною ознаками ставала неефективною, оскільки потребувала значного часу. Російська імперія була змушена змінювати методи асиміляції. Насамперед, фізично знищували національну, релігійну еліту поневолених народів, її частину депортували до Сибіру, чи змушували втікати (польські магнати і шляхтичі втікали до Франції, а представники кримськотатарської еліти — до Османської імперії). Решта ж населення мала бути позбавлена власної мови, культури та релігії.

Характерно, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. завдяки низці діячів — М. Ломоносову, О. Пушкіну та ін. — сформувалася сучасна літературна російська мова. І завдяки створенню мережі університетів та гімназій відбувалось її насадження у поневолених землях. Не випадково перші університети імперії, крім Москви і Санкт-Петербурга, було відкрито російськими імператорами в Казані (столиці Казанського ханства), Варшаві (столиці Речі Посполитої), Вільно (столиці Великого князівства Литовського). Вони мали стати осередками русифікації місцевих еліт. Аналогічні цілі мали виконувати гімназії та ліцеї.

Русифікація, закріплена уваровською тріадою *«Православ'я, самодержавство, народність»*, стала ключовим елементом націо-

нальної політики Російської імперії. Обмежували видання книг, газет і журналів мовами народів імперії, зокрема українською, польською, литовською, татарською, фінською та ідишем. Після польського повстання 1863–1864 рр., заборонили друк латинським шрифтом. Естонську, латвійську та мови народів Кавказу витісняли з ужитку та не допускали в офіційне діловодство.

Частина народів Російської імперії, переважно т. зв. **«інородці»** — самоїди, калмики, ногайці, киргизи, буряти, якути, ногайці, різноманітні народи й етноси Сибіру, — а також євреї перебували на особливому становищі. У 1822 р. М. Сперанський видав «Статут про управління інородцями», за яким усі ці народи було розділено на кочових, «бродячих» та осілих. Їм дозволяли зберігати власне звичаєве право, систему самоуправління. Водночас на них накладали більші обов'язки — сплачувати додаткові податки і виконувати певні повинності. Наприклад, на ногайців та калмиків покладалася додаткова військова повинність. Ці кочові народи були змушені надавати своїх коней з людьми для потреб Російської імперії. Їхні втрати були особливо великі в ході воєн із Наполеоном, у Кримській війні, а пізніше — Першій світовій. Частина інородців могла друкувати книги своїми мовами, але лише кирилицею. Їхні національні мовні системи, як наприклад старомонгольське письмо бурятів, забороняли чи обмежували. Імперські цензори не допускали і перехід інородців на латинку.

***1.** Як влада імперії використовувала освіту як засіб поневолення інших народів? **2.** У яких частинах імперії відкривалися перші університети? **3.** Хто такі «інородці»? Як Російська імперія обмежувала їхні національні права?*

30.4. Національні питання в Російській імперії

«Єврейське питання». Оскільки деякі народи, переймаючи російську мову, залишалися вірні своїм релігійним традиціям, ставлення до них з боку російської влади було негативним. Особливо це стосувалося євреїв, які сповідували іудаїзм. Після другого й третього поділів Речі Посполитої в Російській імперії починає формуватися так зване **«єврейське питання»**. Це поняття, як і *«польське»* чи *«українське питання»* (про них ви дізнаєтеся в інших параграфах цього розділу), належить до жаргону імперської бюрократії — воно означало, що певна етнічна чи релігійна група вважається проблемною для держави, і тому для неї потрібно розробити спеціальні правила та закони. Євреям було заборонено ще 1791 р. спеціальним указом Катерини II проживати далі на схід від т. зв. **«смуги осілості»**, що майже співпадала із колишніми кордонами Речі Посполитої.

Єврейська синагога у Смоленську, листівка, 1900–1913 рр.

Російські юдеї виїжджають до США (вітальна листівка із єврейським святом Нового року — Рош га-Шана)

На початку XIX століття в Петербурзі створили Єврейський комітет. Євреям у Російській імперії забороняли займатися сільським господарством, обмежували їхній прийом на навчання в гімназії та університети, у 1827 році ввели рекрутські повинності для євреїв без права заміни військової служби грошовими внесками. На практиці це означало, що підлітків єврейської національності направляли до кантоністських батальйонів — спеціальних військових закладів освіти закритого типу. Там дітей примусово навертали до православ'я та готували до військової служби. Із 1880-х років відстежуються єврейські погроми, друга хвиля яких припадає на 1905 рік. Після 1905 року дедалі більше євреїв починають усвідомлювати безвихідність вирішення «єврейського питання» в межах Російської імперії. Вони розуміють, що повноцінна рівноправність у самодержавній державі неможлива. Тому шукають інші шляхи: дехто підтримує сіонізм (єврейський національний рух, який виник наприкінці XIX століття, метою якого було створення незалежної єврейської держави), дехто — еміграцію, інші — радикальні зміни в самій імперії, аж до повалення самодержавства.

Північний та Південний Кавказ. Російська експансія на Кавказ розпочалася ще в 1722 році, коли Петро I здійснив так званий Перський похід. Саме тоді почалося поступове підкорення Дагестану і Північно-Східного Кавказу, що супроводжувалося побудовою російських фортець. Важливою віхою стало заснування фортеці Моздок у 1763 році, після чого почалося формування Моздокськo-Азовської лінії укріплень. Це викликало спротив серед місцевого населення, яке вперше усвідомило реальну загрозу повного підкорення з боку

Російської імперії. На північному заході Кавказу налічувалося кілька держав, наприклад, Адизька (Черкеська) держава, імамат на території сучасних Інгушетії, Чечні та Дагестану, Тарковське шахмальство та Ілісуйський султанат (приєднано до Російської імперії в 1844 р.). З 1785 року розпочалося широкомасштабне повстання кавказьких народів під проводом чеченського релігійного лідера Ушурми, більш відомого як шейх Мансур. Він об'єднав численні народи Кавказу під релігійними гаслами боротьби проти «невірних» — росіян. Війна проти імперії була проголошена священною — джихадом. Майже 30 років тривало підкорення Чечні. Лише в 1859 р. росіянам вдалося подолати героїчний опір чеченців під керівництвом імама Шаміля.

«Залишення горянами власного аула при наближенні російських військ», художник Петро Грузинський, 1872 р.

Території Південного Кавказу завойовані в результаті воєн Росії з Персією та Османською імперією. У 1801 році приєднано Східну Грузію, в 1810 р. включено Абхазію, в 1829 році — князівства Мегрелія, Імеретія та Гурія. У подальші роки Росія закріпила за собою значну частину Закавказзя мирними договорами з Османською імперією в 1812 році та Персією в 1813 році. Проте остаточне підкорення всього Кавказу, зокрема Північно-Західного регіону, відбулося лише в 1860-х роках. Навіть після цього опір тривав — наприклад, у 1877 році, під час чергової війни з Османською імперією, на Кавказі знову спалахнуло повстання з метою відновити імамат. Тому завершення Кавказької війни деякі історики датують саме 1877 роком, коли відбулась остання велика спроба збройного спротиву.

Інструменти імперської асиміляції			
	Принцип «Поділяй і володарюй» — штучне об'єднання народів із різною культурою в межах однієї адміністративної одиниці або розділення одного етносу між різними губерніями		**«Смуга осілості»** — обмеження території проживання для євреїв (переважно колишні кордони Речі Посполитої)
	Уваровська тріада — державна ідеологія, що трималася на трьох складниках — «православ'ї, самодержавстві, народності»		**Статус «інородців»** — поділ народів на «кочових», «бродячих» та «осілих» із накладанням додаткових податків і повинностей
	Релігійна монополія — утвердження православ'я як єдиної державної релігії; переслідування мусульман, буддистів, протестантів та юдеїв		**Панславізм** — використання ідеї «захисту всіх слов'ян» як прикриття для територіальної експансії імперії Романових
	Заборони мов — обмеження друку національними мовами; витіснення національних мов із діловодства		**Русифікація освіти** — відкриття закладів вищої освіти для перетворення місцевих еліт на лояльних російських підданих
	Привласнення історії — вивезення національних реліквій до Москви та Санкт-Петербурга		**Примусові переселення** — витіснення корінних народів і заселення їхніх територій лояльними переселенцями
	Примусова асиміляція еліт — створення умов, за яких кар'єра була можлива лише через відмову від власної мови та релігії		

Центральна Азія. Національне питання в Російській імперії постійно загострювалося із поступовим розширенням її кордонів. Наприклад, у першій половині XIX століття до складу імперії включено Казахстан, а у другій половині XIX ст. до Росії було приєднано Коканд, Хівинське та Бухарське ханства, заселені переважно мусульманами. Для посилення свого впливу на ці регіони росіяни звели низку укріплень: Новопетрівське, Уральське, Оренбурзьке. У сферу імперського впливу Росії втягнуто Туву, та низку інших народів Забайкалля, що сповідували буддизм, асимілювати яких було неможливо. У вересні 1864 р. Росія захопила Чимкент, а в червні 1865 р. — Ташкент. Керувати обширними територіями Центральної Азії було вкрай складно через брак ресурсів і кваліфікованих чиновників. Для зручності ці землі поділили на округи, волості та аули (кишлаки). Один аул складався з приблизно 50–70 кибиток, із 10–12 аулів утворювалася волость, а з 10–15 волостей — округ. Адміністративну владу на місцях зберігали старші султани, основним завданням яких було зміцнення впливу імперської влади. Наприкінці XIX століття на ці території почали активно переселяти селян з українських та російських губерній.

Загалом уся національна політика Російської імперії в XIX ст. звелася до русифікації поневолених народів, позбавлення їх власного релігійного та культурного обличчя. Наслідком такої політики мала стати побудова «руского міра» з виключно російськомовним православним населенням, що мало визнавати виключно необмежену владу династії Романових. Російська імперія більшістю її населення сприймалася виключно як «тюрма народів». Народам імперії залишалося не так багато варіантів для свого майбутнього: бути асимільованими, втікати за межі імперії і боротися. У результаті їх боротьби імперію було зруйновано і частина народів — поляки, фіни — вже в 1917 р. здобули незалежність. Боротьба ж інших продовжується.

Машина часу

«Аналізуємо карти».
Розгляньте карти «Російські завоювання у Центральній Азії. Мапа 1912 р.», «Карти компактного проживання католиків, юдеїв, мусульман у Російській імперії», «Карта Кавказького краю». Сформулюйте запитання, на які можна знайти відповіді за допомогою цих карт. Детальніше розглянути карти можна за покликанням https://cutt.ly/RrZcvJuh чи QR-кодом.

Працюємо разом

Вправа «Аналізуємо». Об'єднайтесь у пари чи групи. Проаналізуйте діаграму мовного складу населення Російської імперії за даними перепису 1897 року. Яку інформацію про національне життя цієї держави демонструє зображення? Чи гарантувала Російська імперія національні та культурні права народам, що входили до її складу? Чи можна вважати, що всі російськомовні піддані — представники російського народу? Відповідь аргументуйте. Скористайтеся покликанням https://cutt.ly/qrZcF5vM або QR-кодом.

Корисна гра:

«Національне питання в Російській імперії»
https://cutt.ly/rtQtSjt7

Перевірте себе

I **1.** Коли й де відкрито перші російські університети? **2.** Покажіть на карті території, захоплені Російською імперією в XIX столітті.

II **3.** Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі. **4.** Підберіть із поеми Т. Шевченка «Кавказ» цитати, які ілюструють політику царату в цьому регіоні. **5.** Порівняйте національне становище підкорених Російською імперією народів.

III **6. Вправа «Дебати».** Поміркуйте та проведіть дебати: «Чи була русифікація ефективною державною політикою?».

Хронологічна таблиця

Про деякі події, розміщені в таблиці, йтиметься в другій частині підручника

Друга половина XVIII – 60-і рр. XIX ст. — розгортання промислового перевороту в Англії
1772 р. — I поділ Речі Посполитої
1775–1783 рр. — війна за незалежність США
1780–1782 рр. — ліквідація особистої залежності селян в Австрійській імперії
1783 р. — закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України; ліквідація Російською імперією незалежності Кримського ханства
1789 р. — засновано театр у м. Харків
14 липня 1789 р. — захоплення Бастилії, початок Французької революції
26 серпня 1789 р. — ухвалення «Декларації прав людини і громадянина» у Франції
1791 р. — місія В. Капніста до Берліна, переговори з канцлером Пруссії
1792 р. — переселення Чорноморського козацького війська на Кубань, з 1860 р. має назву Кубанське козаче військо
22 вересня 1792 р. — проголошення Франції республікою
1793 р. — II поділ Речі Посполитої (Правобережжя переходить під контроль Російської імперії)
1795 р. — III поділ Речі Посполитої (Річ Посполита припинила своє існування, до Росії відходять землі західної Волині)
1798 р. — видання перших частин поеми Івана Котляревського «Енеїда», чим започатковано сучасну українську літературну мову
Кінець XVIII – поч. XIX ст. — написана «Історія Русів»
9 листопада 1799 р. — формування консульства, закінчення Французької революції
1805 р. — відкриття Харківського університету
1806–1812 рр. — російсько-турецька війна (закінчилася Бухарестським мирним договором, до Росії відійшла Бессарабія)

1812 р. — похід Наполеона Бонапарта на Росію
9 березня 1814 р. — народження Тараса Шевченка
4 березня 1815 р. — народження Михайла Вербицького, автора мелодії Державного Гімну України
9 червня 1815 р. — ухвалення Заключного акта Віденського конгресу
Вересень 1815 р. — створення Священного союзу монархів європейських держав
1816 р. — створення освітнього товариства греко-католицьких священників (у Перемишлі під патронатом єпископа М. Левицького помічник І. Могильницький зібрав гурт священників і заснував перше просвітницьке товариство греко-католицьких священників)
1817 р. — закриття Києво-Могилянської академії. Відкриття в Одесі Рішельєвського ліцею. Заснування Львівського інституту Оссолінських
1818–1819 рр. — утворення в Полтаві масонської ложі «Любов до істини» (членом ложі був І. Котляревський)
1820 р. — відкриття гімназії Вищих наук у Ніжині
29 грудня 1825 р. — початок повстання Чернігівського полку, що перебував у селі Триліси на Київщині, проти імперської влади
1828–1829 рр. — російсько-турецька війна (перехід Задунайської Січі в межі Російської імперії, ініціатор переходу — Й. Гладкий)
1828 р. — ліквідація Задунайської Січі
1830–1840-і рр. — розгортання чартистського руху в Англії
27–29 липня 1830 р. — розгортання Липневої революції у Франції
29 листопада 1830 р. — початок польського національно-визвольного повстання, що згодом поширилося на терени Правобережної України
1833–1837 рр. — діяльність «Руської трійці» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич)
1834 р. — відкриття університету в Києві (Університет святого Володимира, ректор М. Максимович)
1837 р. — видання «Русалки Дністрової» (в Будапешті)
1839 р. — ліквідація царською владою греко-католицької церкви на Правобережжі
1840 р. — перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка (Петербург)
1844 р. — повстання під проводом Л. Кобилиці на Буковині

1846 р. — видання «Історії Русів» (Осип Бодянський, Москва)
1846–1847 рр. — діяльність Кирило-Мефодіївського братства (засновники: М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський; програмні документи: «Книга буття українського народу», «Статут братства св. Кирила та Мефодія»)
1848 р. — скасування панщини в Галичині
1848–1849 рр. — розгортання подій «Весни народів» у країнах Європи, війни за незалежність Угорщини. Проголошення конституції в Австрійській імперії, відкриття парламенту
1848 р. — створення Головної Руської Ради. Видання першої українськомовної газети «Зоря Галицька». Діяльність видавництва «Галицько-Руська матиця»; відкриття кафедри української мови та літератури у Львівському університеті (очолював Я. Головацький)
Жовтень 1848 р. — Собор руських учених у Львові
1848–1850 рр. — повстання під проводом Л. Кобилиці на Буковині
1848–1851 рр. — діяльність Головної Руської Ради
1848 р. — слов'янський з'їзд у Празі (організації-учасниці: Центральна рада народова, Головна Руська Рада, «Руський собор»)
1853–1856 рр. — Кримська війна
1855 р. — розгортання масового селянського руху — «київської козаччини» — в Київській і Чернігівській губерніях
1856 р. — селянський рух «У Таврію за волею»
1859 р. — виникнення першої української громади в м. Петербург; відкриття в Києві першої в Російській імперії недільної школи
Кінець 1850-х – початок 1860-х рр. — діяльність хлопоманів
1860–1890-ті рр. — формування в Україні Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого промислових центрів; прискорений розвиток зернового і цукробурякового виробництва
1860 р. — фінансова реформа в Росії; утворення Державного банку; розвиток мережі приватних банків
1860 р. — початок громадівського руху в Україні; створення в Києві Української громади
1861–1862 рр. — видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа»
1861 р. — започаткування діяльності Галицького крайового сейму

19 лютого (3 березня) 1861 р. — ухвалення Маніфесту про скасування кріпосного права в Росії
26 лютого (10 березня) 1861 р. — помер Тарас Шевченко
12 квітня 1861 р. – 9 травня 1865 р. — розгортання Громадянської війни в США
1862 р. — П. Чубинський написав текст вірша «Ще не вмерла Україна»
1 січня 1863 р. — набуття чинності постанови «Про скасування рабства» в США
1863 р. — Валуєвський циркуляр (заборона друкування українською мовою освітніх і релігійних видань)
1863–1864 рр. — польське національно-визвольне повстання (повстання проти Росії, поширилося теренами українського Правобережжя)
1864 р. — судова, земська, освітня реформи в Росії
1865 р. — цензурна реформа в Росії
1865 р. — відкриття Новоросійського університету (Одеса)
1867 р. — утворення Австро-Угорської імперії
1868 р. — започаткування реформ Мейдзі в Японії
1868 р. — заснування народовцями товариства «Просвіта» в місті Львів
1870 р. — міська реформа в Росії
Початок 1870-х рр. — відновлення громадівського руху
1870 р. — заснування москвофілами політично-громадської організації «Руська рада» в Галичині
19 липня 1870 р. – 10 травня 1871 р. — розгортання франко-прусської війни
4 вересня 1870 р. — проголошення III Республіки у Франції;
20 вересня 1870 р. — завершення об’єднання Італії
18 січня 1871 р. — проголошення об’єднаної Німецької імперії
1873 р. — утворення Союзу трьох (німецького, австро-угорського та російського) імператорів
1873 р. — заснування Літературного товариства імені Тараса Шевченка в місті Львів; товариства Нестора-літописця, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в місті Київ; таємного народницького гуртка «Київська комуна» в місті Київ
1874–1876 рр. — видання газети «Київський телеграф»

1875 р. — відкриття Чернівецького університету
1876 р. — Емський указ (заборона української мови імператором Олександром II)
1878 р. — початок закордонної діяльності М. Драгоманова; журнал «Громада»
1882 р. — утворення Троїстого союзу
1882 р. — засновано Товариство українських акторів, яке очолив М. Кропивницький, — перший у Наддніпрянщині пересувний професійний український театр, м. Єлисаветград
1883 р. — створено кооператив «Народна торгівля» у Львові (Василь Нагірний)
1890 р. — упровадження протитрестівського закону — «акта Шермана» в США
1890 р. — заснування Русько-української радикальної партії (РУРП) у Галичині
1892 р. — Літературне товариство ім. Шевченка реорганізоване в Наукове товариство ім. Шевченка
1892 р. — початок політики «нової ери» між народовцями та урядом і польською шляхтою
1892–1893 рр. — виникнення таємної студентської організації «Братство тарасівців»
1894 р. — засновано фізкультурне товариство «Сокіл» у Львові, очолював В. Нагірний, у 1908–1914 рр. — І. Боберський
1895 р. — видання книги Ю. Бачинського «Україна irredenta» («Україна уярмлена»)
1899 р. — створення Української національно-демократичної партії та Української соціал-демократичної партії
Кінець XIX – початок XX ст. — розгортання процесу монополізації Наддніпрянської України
1900–1903 рр. — економічна криза в українських губерніях Російської імперії
1900 р. — видання брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»
1900 р. — створення першого гуртка спортивно-фізкультурної організації «Січ»
1900 р. — обрання Андрея Шептицького митрополитом Української греко-католицької церкви
1902 р. — заснування Української народної партії
1905–1907 рр. — розгортання революції в Росії
17 жовтня 1905 р. — маніфест Миколи II про громадянські свободи та створення I Державної Думи

1905 р. — видання в місті Лубни першої україномовної газети «Хлібороб»; започаткування в місті Одеса діяльності товариства «Просвіта»; утворення Української соціал-демократичної робітничої партії на підросійських теренах
1906 р. — офіційне скасування обмежень української мови, уведених Емським указом
1906–1907 рр. — діяльність української парламентської громади у I та II Державних Думах
1906 р. — указ, що започаткував Столипінську аграрну реформу (завершена законами від червня 1910 р. і травня 1911 р.)
1906 р. — утворення Лейбористської партії у Великій Британії
1907 р. — завершення формування Антанти
1907 р. — упровадження в Австро-Угорській імперії виборчого права для чоловіків
1907 р. — заснування з ініціативи Михайла Грушевського Українського наукового товариства в місті Київ
1908 р. — заснування таємної позапартійної громадсько-політичної організації — Товариства українських поступовців у місті Київ
1908 р. — розгортання молодотурецької революції в Османській імперії
1908–1913 рр. — промислове піднесення Наддніпрянської України
1910 р. — циркуляр Столипіна із забороною реєструвати будь-які чужорідні товариства й видавництва
1911 р. — справа «Бейліса»
1911 р. — створення таємного гуртка «Пласт». Розправа в Дрогобичі над виборцями до Австро-Угорського парламенту
1911 р. — поширення діяльності земств на території Правобережної України
1911 р. — розгортання Сіньхайської революції в Китаї
1912 р. — створення військово-патріотичного товариства «Січові стрільці»
1912 р. — перший у післяреволюційний період масовий виступ українців (під час поховання М. Лисенка)
1914 р. — протести проти заборони святкування в Києві століття від дня народження Т. Шевченка

Словник термінів і понять

Абсолютизм	Політична система, де влада монарха є необмеженою та сприяє формуванню централізованих національних держав.
Австро-Угорщина	Дуалістична монархія, створена в 1867 р. після Австро-Угорського компромісу, що об'єднала два суверенні державні утворення — Австрійську імперію та Угорське королівство.
Автономізм	Політична течія в українському русі XIX ст., що виступала за надання українським землям широкої внутрішньої автономії (самоврядування) або федеративного статусу в складі існуючих імперій. Була поширеною серед діячів громадівського руху, які прагнули легальних форм боротьби.
Автономія	Самоврядування, право певної частини держави на самостійне здійснення державної влади або управління, надане центральною владою.
Аграрне суспільство	Суспільство, в якому більшість населення зайнята в сільському господарстві, а економіка базується на землеробстві.
Асиміляція	Процес, унаслідок якого один народ (або його частина) повністю або частково втрачає свою культуру, мову та ідентичність, переймаючи їх в іншого народу.
«Братство тарасівців»	Таємна політична організація, яка відкрито проголошувала ідею повної самостійності України.
Будителі	Назва діячів національного відродження (переважно в Австрійській імперії), які пробуджували національну свідомість народу шляхом збирання фольклору та видання книг рідною мовою.
Валуєвський циркуляр	Таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва (1863 р.). Фактично забороняв видання навчальної, релігійної та науково-популярної літератури українською мовою, обґрунтовуючи це тезою:

	«никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может» (жодної особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може).
Велика Французька революція	Переломна подія кінця XVIII століття (1789–1799 рр.), що призвела до повалення «старого порядку», проголошення республіки, прийняття «Декларації прав людини і громадянина» та започаткувала «довге XIX століття».
«Весна народів»	Революційні події, що охопили низку європейських країн у 1848–1849 рр., об'єднані боротьбою за демократизацію та національне визволення. У Галичині ці події призвели до: 1) скасування кріпацтва (1848); 2) створення Головної Руської Ради (першої політичної організації); 3) заснування української преси (газета «Зоря Галицька»).
Віденський конгрес	Міжнародна конференція (1814–1815 рр.), скликана після повалення Наполеона, для вирішення питань повоєнного устрою Європи.
Військово-політичний союз	Об'єднання двох або більше держав із метою спільних дій у розв'язанні політичних і військових проблем: підготовки війни чи запобігання їй, захисту спільних інтересів, підтримання світової, регіональної або національної безпеки.
Генерал-губернаторства	Великі адміністративно-територіальні одиниці, які створювалися в Російській імперії в XIX ст. в етнонаціональних регіонах.
Геополітика	Наука про взаємозв'язки, взємовпливи географічного простору та політики; владні рішення й дії, що враховують впливи географічних чинників держав на їхні політичні цілі та інтереси.
Глобалізація	Процес посилення зв'язків між людьми, країнами та народами по всьому світу через обмін товарами, ідеями та технологіями.
Громадівський рух (Громади)	Форма організації української інтелігенції в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX ст.). Це були напівлегальні культурно-освітні гуртки, які займалися збиранням фольклору, створенням недільних шкіл,

	виданням наукових праць українською (через Петербург чи Галичину).
Губернія	Вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії, що з'явилась у XVIII столітті.
«Декларація прав людини і громадянина»	Один із ключових документів Великої Французької революції, що проголошував основні права та свободи громадян.
Дискримінація	1) Обмеження або позбавлення прав певних груп громадян за расовою або національною належністю, політичними чи релігійними переконаннями тощо; 2) у міжнародних відносинах — створення умов, що ставлять яку-небудь державу (групу держав), її організації і громадян у гірше становище порівняно з іншими.
«Довге XIX століття»	Історичний період, який увів британський історик Ерік Гобсбаум, що охоплює період від Великої Французької революції (1789 р.) до початку Першої світової війни (1914 р.) та став часом створення модерного суспільства.
Домініон	Самоврядна держава, що входить до складу Співдружності, очолюваної Великою Британією; в минулому — колонія Великобританії.
Дуалістична монархія	Форма правління, що виникла в Австро-Угорщині (з 1867 р.), за якої влада монарха обмежена конституцією, але він зберігає широкі повноваження, а країна поділена на дві частини з окремими парламентами.
Еклектика	Поєднання різнорідних, несумісних, іноді протилежних поглядів, теорій, ідейних напрямків, художніх стилів тощо.
Експансіонізм	Державна зовнішня політика, спрямована на поширення і зміцнення панування над іншими державами, регіонами.
Емансипація	Звільнення від якої-небудь залежності, скасування якихось обмежень.
Емський указ	Секретне розпорядження російського імператора Олександра II (1876 р.), що значно посилило заборони Валуєвського циркуляра. Забороняв друк будь-яких книг українською, ввезення їх з-за кордону, викладання в школах,

	театральні вистави, концерти та використання української мови в офіційній сфері.
Земства	Органи місцевого самоврядування, запроваджені в Російській імперії в 1864 р. Здійснювали обмежені повноваження у сфері місцевого господарства, освіти, медицини та статистики. В Україні були запроваджені лише на частині території (на Правобережжі — значно пізніше).
Імпресіонізм	Напрямок у європейському мистецтві, у кінці XIX ст., представники якого прагнули відтворити найтонші особистісні відчуття, переживання, скороминучі враження тощо.
Індустріальна (промислова) революція	Процес переходу від ручного, ремісничого та мануфактурного виробництва до промислового, машинного, що розпочався в XIX ст., ключова складова модернізації.
Індустріальне суспільство	Суспільство, в якому більшість населення зайнята в промисловості, а економіка базується на машинному виробництві.
Кирило-Мефодіївське братство	Таємна політична організація української інтелігенції в Києві (1846–1847 рр.). Її учасники (Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш) ставили за мету створення Всеслов'янської федерації вільних і рівноправних народів, де Україна мала б свою автономну державність, і розробляли програму («Книга буття українського народу»).
Клаптикова імперія	Неофіційна назва Австро-Угорщини, що вказує на її багатонаціональний склад та внутрішні суперечності.
Класицизм	Напрямок у європейському мистецтві у кінці XVIII – на початку XIX ст., представники якого наслідували мистецькі здобутки Давніх Греції та Риму, періоду Відродження й дотримувалися суворих правил відтворення дійсності.
Колоніальний статус українських земель	Становище українських територій у складі Російської та Австрійської імперій, що означало відсутність власної державності, а також політичну, економічну та культурну залежність від метрополій. У Російській імперії

	це виражалося в русифікації та жорсткому адміністративному контролі, в Австрійській — у національно-культурному гнобленні українців поляками та румунами.
Комунізм	Теоретичний суспільний і економічний лад, заснований на суспільній власності на засоби виробництва та забезпеченні соціальної рівності.
Консерватизм	Одна з головних ідеологій сучасного світу, що прагне збереження традиційних цінностей та інститутів і виступає проти радикальних реформ.
Конституційна монархія	Форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією і функціонує парламент, що приймає закони.
Кооперація (у XIX ст.)	Добровільне об'єднання українських селян та міщан для спільного господарювання, збуту продукції або отримання кредитів на вигідних умовах.
Корифеї	Видатні діячі українського професійного театру другої половини XIX ст. (М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька).
Криза перевиробництва	Економічний стан, за якого виробляється більше товарів, ніж споживається, що призводить до економічної нестабільності.
Кримська (Східна) війна (1853–1856 рр.)	Військовий конфлікт, що став каталізатором спроб реформ у Російській імперії.
Кріпацтво	Форма особистої залежності селян від поміщика.
Ксенофобія	Прояв ворожого ставлення до представників інших національностей або культур.
Липнева революція (1830 р.)	Революційні події у Франції, які призвели до встановлення Липневої монархії.
Лібералізм	Одна з головних ідеологій сучасного світу, що виступає за свободу особистості, демократичні права та економічні свободи.

Майстерня світу	Неофіційна назва Великої Британії в середині XIX ст., пов'язана з її лідерством у промисловості та індустріалізації.
Мануфактура	Промислове підприємство, засноване на ручній праці та її поділі між робітниками.
Марксизм	Ідейна течія, що передбачає класову боротьбу, необхідність соціалістичної революції та побудову комуністичного суспільства.
Масова культура	Культура, популярна серед широких верств суспільства, переважно комерційно успішна, елементи якої проявляються в різних галузях повсякдення.
Меркантилізм	Економічна політика, спрямована на накопичення капіталу (золота та срібла) та протекцію власної промисловості.
Метрополія	Держава, що володіє колоніями та використовує їх у своїх інтересах.
Мілітаризація	1) Поширення військових правил і дисципліни на цивільне життя; 2) воєнізація промисловості; 3) дії влади, спрямовані на укріплення військової потужності держав.
Модерн	Напрямок у європейському мистецтві (переважно в архітектурі) в кінці XIX – на початку XX ст., представники якого протиставляли свою творчість традиціям попередніх періодів.
Модерне суспільство	Суспільство, яке формувалося протягом «довгого XIX століття» і прийшло на зміну Ранньомодерній добі, характеризуючись індустріалізацією, парламентаризмом, змінами в повсякденному житті та формуванням головних ідеологій.
Модернізація	Процес осучаснення, що обумовив перехід від традиційного (аграрного) до індустріального суспільства, що включає зміни в економіці, соціальній сфері та політиці.
Монополізація економіки	Процес створення великих об'єднань, що контролюють значну частину виробництва і ринку в певній галузі.
Москвофільство	Суспільно-політична течія серед частини населення Галичини, Буковини та Закарпаття в XIX ст., представники якої вважали себе частиною «великого російського народу».

Наполеонівські війни	Серія конфліктів за участю Франції під керівництвом Наполеона Бонапарта (1799–1814 рр.), які змінили політичну карту Європи.
Народовці (народовецький рух)	Українська національно-культурна течія в Галичині (з 60-х рр. XIX ст.), що виступала за єдність із Наддніпрянською Україною та розвиток української мови.
Націоналізм	Ідеологія, що ґрунтується на ідеї права нації на самовизначення, самобутність та розвиток; суспільно-політичний рух за збереження й розвиток етнічних і культурних особливостей, національну незалежність.
Національне відродження	Процес пробудження та формування національної свідомості, ідентичності та культури у слов'янських народів у XIX ст.
Нація	Спільнота людей, об'єднаних назвою, символами, географією, соціальним походженням, історичною пам'яттю, політичними та духовно-культурними цінностями.
«Нова ера»	Період (1890–1894 рр.) в українсько-польських відносинах у Галичині, що характеризувався спробою політичного компромісу між українською (народовською) та польською елітами. Українці отримали певні поступки в освіті та адміністрації в обмін на лояльність до Австрійської імперії.
Панславізм	Ідея про об'єднання слов'янських народів (часто під протекторатом Російської імперії).
Панщина	Обов'язкова відробіткова рента (форма експлуатації) кріпаків, коли селяни мусили безоплатно працювати на землі поміщика власним інвентарем. У Галичині скасована революцією 1848 р., у Наддніпрянщині — реформою 1861 р.
Парламентаризм	Система державного управління, за якої виконавча влада відповідальна перед законодавчим органом (парламентом).
Політизація руху	Процес переходу національно-культурного руху до політичної боротьби (створення партій), характерний для українського руху в Галичині з 1890-х рр.

Польське повстання 1863-1864 рр. (Січневе повстання)	Антиросійське повстання, що охопило Правобережну Україну; його поразка призвела до посилення антиукраїнських обмежень (Валуєвський циркуляр).
Просвітництво	Ідейна течія, що змінила традиційні уявлення про Всесвіт і заклала основи сучасної науки та раціонального мислення, вплинувши на ідеї Французької революції.
Протекціонізм	Економічна політика держави, спрямована на захист внутрішнього ринку від іноземної конкуренції шляхом встановлення високих мит.
Расизм	Ідеологія, що, виходячи з біологічних особливостей людських рас, намагається довести їхню нерівноцінність, обґрунтувати поділ на «вищі» раси, які нібито творять культуру, і «нижчі», нездатні до розвитку.
Реалізм	Напрямок у мистецтві, представники якого намагалися правдиво відтворювати дійсність.
Революція	Докорінний, якісний переворот, стрибкоподібний перехід від старого до нового в розвитку суспільства.
Реставрація Бурбонів	Відновлення монархії династії Бурбонів у Франції після повалення Наполеона.
Реформація	Релігійний рух у Європі XVI ст., що призвів до розколу католицької церкви та виникнення протестантизму.
Рісорджименто	(Від італ. Risorgimento — «відродження») — рух за об'єднання Італії (30–70-і рр. XIX ст.) в єдину національну державу.
Романтизм	Напрямок у європейському мистецтві в кінці XVIII – на початку XIX ст., представники якого нехтували традиціями класицизму, висуваючи на перший план інтереси й почуття особи, використовуючи у своїй творчості історичні та народнопоетичні теми.
Русифікація (росіянізація)	Політика Російської імперії, спрямована на поширення російської мови та культури і витіснення національних мов і культур.

«Руська трійця»	Літературно-просвітницьке угруповання студентів семінарії у Львові (1830-ті рр.), очолюване Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем та Яковом Головацьким. Їхнє видання — альманах «Русалка Дністровая» (1837) — стало першою книгою на західноукраїнських землях, надрукованою народною українською мовою.
Русько-українська радикальна партія (РУРП)	Перша українська політична партія (1890 р.), заснована в Галичині Іваном Франком і Михайлом Павликом. Спочатку виступала із соціалістичних позицій, але згодом (1895 р.) внесла до програми вимогу повної політичної незалежності України.
Сегрегація	Відокремлення суспільних груп за статевими, расовими, соціальними, релігійними, мовними чи іншими ознаками, а також обмеження їхніх прав: спільного проживання, навчання, професійної діяльності тощо.
Секуляризація	Процес звільнення суспільного життя від релігійного впливу та передача церковного майна у власність держави.
Сервітути	Права користування селянами певними видами спільної власності, які належали поміщикам (наприклад, право випасу худоби в лісах, збирання хмизу). Після скасування кріпацтва поміщики часто скасовували ці права, що спричинило так звані «сервітутні конфлікти» між селянами і землевласниками.
Середній клас	Соціальна група в індустріальному суспільстві, що складається з кваліфікованих працівників з відповідною освітою та майном.
Слов'янофіли	У російському суспільстві 30–60-х рр. XIX ст. — прихильники самобутнього шляху розвитку Росії, які ідеалізували історію, православ'я, державне правління імперії, а деякі вважали, що Росія має очолити слов'янські народи та правити ними.
Соборність	Політична ідея та мета українського руху, що полягала в об'єднанні всіх українських етнічних земель, які були розділені між

	Австро-Угорською та Російською імперіями, в єдину самостійну державу.
Соціалізм	Ідеологія та суспільно-політичний рух, спрямовані на утвердження рівноправ'я, соціальної справедливості, свободи та рівності; державна політика захисту нижчих верств; суспільний лад із переважно державною власністю на засоби виробництва.
Старий порядок	Система політичного та соціального устрою, що існувала у Франції до Великої Французької революції (1789 р.) і характеризувалась абсолютизмом і становим поділом суспільства.
Сто днів Наполеона	Період повернення Наполеона до влади у Франції в 1815 році після його втечі з острова Ельба.
Українське національне відродження	Процес формування модерної української нації та розвитку її культури, мови, усвідомлення спільної історії та прагнень до єдності.
Фабрика	Велике промислове підприємство, засноване на машинному виробництві, на відміну від мануфактури.
Фемінізм	Суспільно-політичний рух за зрівняння жінок у правах із чоловіками, усунення статевої дискримінації.
Хлопомани	Представники інтелігенції, які намагались наблизитися до народу (селянства), вивчали народний побут, звичаї та створювали недільні школи.
Хлопоманство	Течія в українському національному русі 50–60-х рр. XIX ст., представлена переважно польськими студентами, які відмовилися від польської ідентичності та зблизилися з українським селянством.
Чартистський рух	У Великій Британії — масовий рух робітників, які в 30–40-х рр. XIX ст. домагалися демократизації державного устрою.

Персоналії

Скорочення: РІ — Російська імперія; АІ — Австрійська імперія; АУІ — Австро-Угорська імперія

Діяч / діячка (роки життя)	Країна	Ключова роль, здобутки
Іван Котляревський (1769 – 1838)	Україна (РІ)	Основоположник нової української літератури. Автор «Енеїди» та «Наталки Полтавки».
Наполеон Бонапарт (1769 – 1821)	Франція	Імператор. Кодифікація права (Кодекс Наполеона). Визначив політичний ландшафт початку XIX ст.
Людвіг ван Бетховен (1770 – 1827)	Німеччина / Австрійська імперія	Композитор, титан музичного романтизму. Автор 9 симфоній.
Василь Каразін (1773 – 1842)	Україна (РІ)	Просвітник, ініціатор створення Харківського університету (1805 р.).
Клемент фон Меттерніх (1773 – 1859)	Австрійська імперія	Канцлер, дипломат. Архітектор Віденської системи міжнародних відносин (1815).
Бенджамін Дізраелі (1804 – 1881)	Велика Британія	Прем'єр-міністр (двічі). Лідер консерваторів, провідник імперської політики.
Михайло Максимович (1804 – 1873)	Україна (РІ)	Науковець, перший ректор Київського університету. Видатний фольклорист.
Джозеф Сміт (1805 – 1844)	США	Релігійний діяч. Засновник руху мормонів.

Чарльз Дарвін (1809 – 1882)	Велика Британія	Біолог. Засновник теорії еволюції шляхом природного добору («Походження видів»).
Вільям Гладстон (1809 – 1898)	Велика Британія	Прем'єр-міністр (чотири рази). Провідник ліберальних реформ.
Авраам Лінкольн (1809 – 1865)	США	16-й Президент США. Зберіг єдність країни та скасував рабство.
Маркіян Шашкевич (1811 – 1843)	Західна Україна (АІ)	Лідер гуртка «Руська трійця». Видання «Русалки Дністрової».
Тарас Шевченко (1814 – 1861)	Україна (РІ)	Поет, художник. Основоположник нової української літератури, національний пророк.
Отто фон Бісмарк (1815 – 1898)	Німеччина	Канцлер. Здійснив об'єднання Німеччини («залізом і кров'ю», 1871).
Петро Валуєв (1815 – 1890)	Російська імперія	Державний діяч. Ініціатор Валуєвського циркуляра (1863), що обмежував українську мову.
Микола Костомаров (1817 – 1885)	Україна (РІ)	Історик, письменник. Співзасновник Кирило-Мефодіївського братства.
Королева Вікторія (1819 – 1901)	Велика Британія	Монарх. Символ «Вікторіанської епохи», піку могутності Британської імперії.
Пантелеймон Куліш (1819 – 1897)	Україна (РІ)	Письменник, етнограф. Автор роману «Чорна рада». Ввів абетку-«кулішівку».

Луї Пастер (1822 – 1895)	Франція	Мікробіолог. Створив методи пастеризації та вакцини проти сказу.
Володимир Антонович (1834 – 1908)	Україна (РІ)	Історик. Ідеолог Київської громади (хлопоманство).
Дмитро Менделєєв (1834 – 1907)	Російська імперія	Хімік. Створив періодичну систему хімічних елементів.
Ці Сі (1835 – 1908)	Китай (Цин)	Фактична правителька Китаю (регентша) протягом 47 років.
Василь Симиренко (1835 – 1915)	Україна (РІ)	Промисловець, меценат української культури.
Павло Чубинський (1839 – 1884)	Україна (РІ)	Етнограф. Автор слів Державного Гімну України.
Марко Кропивницький (1840 – 1910)	Україна (РІ)	Драматург, актор. Один із корифеїв українського професійного театру.
Михайло Драгоманов (1841 – 1895)	Україна (РІ)	Історик, публіцист. Ідеолог громадівського руху (федералізм).
Микола Лисенко (1842 – 1912)	Україна (РІ)	Композитор. Засновник української національної оперної школи.
Юліан Романчук (1842 – 1933)	Західна Україна (АУІ)	Політичний діяч. Лідер УНДП в Галичині.
Ілля Мечников (1845 – 1916)	Україна (РІ) / Франція	Біолог. Нобелівська премія (1908) за теорію імунітету (фагоцитоз).

Іван Пулюй (1845 – 1918)	Західна Україна (АУІ)	Фізик. Піонер дослідження Х-променів (Рентгена).
Томас Едісон (1847 – 1931)	США	Винахідник. Вдосконалив лампу розжарювання та фонограф.
Богдан Ханенко (1849 – 1917)	Україна (РІ)	Колекціонер, меценат. Засновник Музею мистецтв у Києві.
Ісмаїл Гаспринський (1851 – 1914)	Крим (РІ)	Кримськотатарський просвітитель. Видавець газети «Терджиман».
Марія Заньковецька (1854 – 1934)	Україна (РІ)	Видатна акторка, зірка Театру корифеїв.
Іван Франко (1856 – 1916)	Західна Україна (АУІ)	Письменник, політик. Співзасновник РУРП. Автор поеми «Мойсей».
Микола Садовський (1856 – 1933)	Україна (РІ)	Актор, режисер. Один із корифеїв українського театру.
Борис Грінченко (1863 – 1910)	Україна (РІ)	Письменник. Укладач фундаментального «Словаря української мови» (у 4 т.).
Михайло Коцюбинський (1864–1913)	Україна (РІ)	Письменник-модерніст. Автор повісті «Тіні забутих предків».
Михайло Грушевський (1866 – 1934)	Україна (РІ / АУІ)	Історик, Голова НТШ, Голова Центральної Ради. Автор «Історії України-Руси».
Леся Українка (1871 – 1913)	Україна (РІ)	Поетеса, драматургиня. Авторка драми-феєрії «Лісова пісня».
Соломія Крушельницька (1872 – 1952)	Україна (АУІ)	Оперна співачка світової слави («Ла Скала»).

Джерела

1. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. К., 1991. 136 с. https://cutt.ly/1rY3pkGS
2. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : зб. док. і матеріалів / [упоряд.: І. Б. Автушенко та ін. ; заг. ред.: А. П. Коцур, Н. В. Терес]. Київ; Чернівці: Книги – XXI, 2008. 1099 с. https://cutt.ly/3rYj2myK
3. Історія України. Документи. Матеріали : посібник. Київ: Вид. центр «Академія», 2002. 446 с. https://cutt.ly/xrYj9IM5
4. Історія України : хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с. https://cutt.ly/XtmABQy4f
5. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : док. і матеріяли / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.] : Сучасність, 1983. (Бібліотека Прологу і Сучасности ; ч. 157). Т. 1. 1983. 510 с. https://cutt.ly/QrYjLlkm

Література

1. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів, 2002. 478 с.
2. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття : навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с.: іл. https://cutt.ly/yrYt7NwM
3. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009. 256 с.
4. Бобилєва С. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 р. Дніпропетровськ, 2003. 528 с.
5. Богачевська-Хом'як М., Кісь О. Жіночий рух. Енциклопедія сучасної України: електронна версія / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ, 2006. URL: https://cutt.ly/8tmSIahi
6. Варварцев М. М. Революції в Європі 1848–1849 років. URL: https://cutt.ly/1tmSPO6O
7. Верига, Василь. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. 447 с. https://cutt.ly/HrYt8NFT
8. Віднянський С. В. Будителі. URL: https://cutt.ly/ktmSAFxy
9. Водотика Т. Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. Харків: Фоліо, 2020. 235 с.

10. Водотика Т. Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття / Тетяна Водотика; худож.-оформлювач Тетяна Калюжна. Харків: Фоліо, 2020. 251 с.

11. Войтович Л. Голубко В. Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. Т. 2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.) / вступ Л. Войтовича, В. Голубка, В. Грицюка та ін.; худож.-оформлювач О. Гугалова. Харків: Фоліо, 2018. 971 с.

12. Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва : підручник. Київ–Алчевськ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 542 с.

13. Галушко К. Ю. Козацтво після ліквідації Нової Січі // Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2019. 842 с. URL: https://cutt.ly/7tmSGCFN

14. Грицак Я. Й. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. : навчальний посібник. Київ: Генеза, 2000. 360 с.: іл. https://cutt.ly/hrYt4NyS

15. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.

16. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Переклад з польської М. Кірсенка. К.: Видавничій дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 239 с.

17. Єлавіч Барбара. Історія Балкан XVIII і XIX століття. К.: Свенас, 2003. 512 с.

18. Захарчук О. М. Наполеоніда // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с.: іл. URL: https://cutt.ly/4tmSKiPH

19. Зашкільняк Л. О. Польське повстання 1830–1831. URL: https://cutt.ly/TtmSKYRm

20. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія.

21. Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть) : навч. посібник / за ред. Б. В. Сипко. Львів, 2020. 456 с.

22. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ–Чернівці: Книги – XXI, 2008. 1100 с.

23. Історія України : хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ: Наук. думка, 2013. 1056 с.

24. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: вид-во УКУ, 2005. 360 с.

25. Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень. Нова доба : навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 414 с.

26. Кульчицький С. В. Соціалізм. URL: https://cutt.ly/btmSZGW8

27. Лиховид О. Скадовський край. Скадовськ, 2012. 200 с.

28. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: Історія людської спільноти. К.: Ніка-Центр, 2020. 960 с.

29. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський; рец.: Я. С. Калакура, М. Г. Щербак, А. І. Фомін. Луганськ: Альма-матер, 2003. 344 с. https://cutt.ly/5rYjB49W

30. Нагорна Л. П. Націоналізм // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с.: іл. URL: https://cutt.ly/OtmSCUCi

31. Орлова Т. В. Історія сучасного світу (XV–XXI століття). Київ: Вікар, 2008. 552 с.

32. Осадчук І. Політичний режим у Німецькій імперії (1871–1890): модель змагального авторитаризму. Evropský politický a právní diskurz. 2018. Sv. 5. Vyd. 1. S. 143–150.

33. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX століття : навч. посібник / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Історичний факультет. Львів: ПАІС, 2008. 399 с.

34. Практикум з курсу «Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу». Для студентів історичного факультету. Частина перша / Укладач Зоя Баран. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. 176 с.

35. Практикум з курсу «Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу». Для студентів історичного факультету. Частина друга / Укладач Богдана Сипко. Львів: Левада, 2023. 281 с.

36. Рабкін Дж.-А., Юркова О. В. Консерватизм: політична доктрина і реальна політика // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2008. 568 с.: іл. URL: https://cutt.ly/VtmSVjlG

37. Російський імперіалізм / Упорядник Тарас Гунчак, Пер. з англ. Тараса Цимбала. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 395 с. https://cutt.ly/UrY9CGht

38. Ростіянов Б. Специфіка державного будівництва в США в період громадянської війни (1861−1865 рр.) // Теоретичні та прикладні питання державотворення. 2015. Вип. 17. С. 41–63.

39. Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід. Київ: Либідь, 2007.

40. Рубльов О. С. Легіони польські. URL: https://cutt.ly/1tmSBfRt

41. Савчук Борис Петрович. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 245 с. https://cutt.ly/erYt6Hkn

42. Савчук Б. Український Пласт 1911–1939 [Текст] / Б. Савчук; упоряд. О. Сич. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. 268 с. https://cutt.ly/SrY3WNYt

43. Симоненко Р. Г. Кирило-Мефодіївське товариство, Україно-слов'янське товариство, Кирило-Мефодіївське братство // Енциклопедія історії України: Т. 4:

Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. 528 с.: іл. URL: https://cutt.ly/StmSBGe1

44. Срібняк І. В. Італія / Italia: короткий нарис історії. Рим–Київ: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2019. 206 с.

45. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. Львів, 1999. 226 с.

46. Тесла Н. Мої винаходи. Автобіографія / переклад О. Гординчук. Львів, 2018. 132 с.

47. Технічні специфікації інтероперабельності у різних видах транспорту : навчальний посібник / укладач Н. Б. Чернецька-Біленька та ін. Сєвєродонецьк, 2020. 96 с.

48. Україна в XIX столітті: доба модернізації / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022. 706 с.

49. Франко І. Борислав сміється // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 15.

50. Франко І. «Задушні дні у Львові 1848 р.» // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 46, ч. 1. С. 528–537.

51. Цьольнер Е. Історія Австрії / пер. з нім. Львів, 2001. 721 с.

52. Чубукова Т. О. Історія першої половини XX століття в особах : навчальний посібник / за ред. Т. О. Чубукової. К.: Педагогічна думка, 2012. 128 с.

53. Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: людність та імперії / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022. 436 с.

54. Шурхало Д. Наполеонівський міф: французьке, польське і українське прочитання. URL: https://cutt.ly/stmS4nSe

55. Brady J. Clavis Calendaria: Or, A Compendious Analysis of the Calendar; Illustrated with Ecclesiastical, Historical, and Classical Anecdotes. London, 1812. 387 p.

56. Cleary Vern. The First Opium War (1838–1842). URL: https://cutt.ly/ctmDzuPS

57. Kowner R. Time to Remember, Time to Forget: The Battle of Tsushima in Japanese Collective Memory since 1905. The Asia-Pacific Journal. 2022. Vol. 12(3). P. 1–27. https://cutt.ly/stmDxdXe

58. Mcilvenna U. Was Napoleon Short? Origins of the Napoleon Complex. URL: https://cutt.ly/4tmDW1vi

59. Shaw S., Shaw E. K. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Cambridge: University Press, 2002. Vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975. 518 p.

Відеоматеріали

1. Базована історія // URL: https://cutt.ly/ytmFAZXn
2. Бедуїн (з Борисом Лозовським) // URL: https://cutt.ly/ftmFSQgg
3. В'ятрович // URL: https://cutt.ly/GtmFS6zH
4. Іронічний історик // URL: https://cutt.ly/RtmFDfT1
5. Канал імені Т. Г. Шевченка (з братами Капрановими) // URL: https://cutt.ly/PtmFDDOF
6. Історія на карті // URL: https://cutt.ly/itmFD1qQ
7. Історія Без Міфів (з Владленом Мараєвим) // URL: https://cutt.ly/jtmFFutt
8. Історична правда // URL: https://cutt.ly/HtmFFI1L
9. Локальна історія // URL: https://cutt.ly/BtmFFLTp
10. Олександр Алфьоров // URL: https://cutt.ly/QtmFGq8w
11. Останній гетьман // URL: https://cutt.ly/2tmFGh86
12. Останній капіталіст // URL: https://cutt.ly/UtmFGTAc
13. Реальна історія (з Акімом Галімовим) // URL: https://cutt.ly/EtmFGCUi
14. Твоя Підпільна Гуманітарка // URL: https://cutt.ly/ctmFG5Ja
15. Цікава історія // URL: https://cutt.ly/PtmFHj5J
16. Ellevika // URL: https://cutt.ly/0tmFHFUh
17. Likбез. Історичний фронт // URL: https://cutt.ly/NtmFH1M8
18. The ДОКУМЕНТАЛІСТ // URL: https://cutt.ly/gtmFJje2
19. Vox veritatis Голос правди (з Віталієм Дрібницею) // URL: https://cutt.ly/otmFJUAR
20. WAS: Популярна історія // URL: https:/б/cutt.ly/XtmFJCVG

Навчальне видання

ВАСИЛЬКІВ Ірина Дмитрівна
ПАРШИН Ілля Леонтійович
ВІТЕНКО Микола Дмитрович
ДИМІЙ Ірина Станіславівна

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ
(інтегрований курс)

Підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань, що розміщені у вільному доступі

Літературний редактор *Ігор Миколів*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Художнє оформлення *Мар'яни Дячинської*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*

Формат 70х100 1/16.
Ум. друк. арк. 24,7. Обл.-вид. арк. 18,0. Наклад 27 565 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Колоніальні держави та їхні володіння на 1789 р.

- Іспанія *(Ісп.)*
- Португалія *(Порт.)*
- Велика Британія *(Брит.)*
- Франція *(Фр.)*
- Нідерланди *(Нід.)*
- Данія *(Дан.)*
- Росія *(Рос.)*
- Межі розселення українців
- Столиці
- Інші міста
- Кордони держав та межі володінь на 1789 р.

КД Королівство Данія
АМГ Австрійська монархія Габсбургів
КП Королівство Пруссія
РП Річ Посполита

СВІТ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Держави та їхні володіння на 1914 р.

- Португалія
- Велика Британія
- Франція
- Нідерланди
- Данія
- Іспанія
- Японія
- Італія
- Бельгія
- Німеччина

- Державні кордони на початку 1914 р.
- Межі володінь на початку 1914 р.
- Лінія розмежування британських та турецьких інтересів в Аравії (1905 – 1914 рр.)

Цифрами на карті позначено:

1	Данія	4	Німеччина	7	Румунія	10	Іспанське Марокко	13	Домініканська республіка	16	Золотий Берег (Брит.)
2	Нідерланди	5	Швейцарія	8	Сербія	11	Кувейт (Брит. протекторат)	14	Сьєрра-Леоне (Брит.)	17	Іспанська Гвінея
3	Бельгія	6	Австро-Угорщина	9	Болгарія	12	Бутан (Брит. протекторат)	15	Того (Нім.)	18	Бечуаналенд (Брит. протекторат)